

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra

UNIVERSITY OF LATVIA
Faculty of Humanities
Baltic Linguistics

BALTU FILOLOĢIJA

XVIII (1/2) 2009

Baltu valodniecības žurnāls

Journal of Baltic Linguistics

LU Akadēmiskais apgāds

UDK 811(082)(051)
Ba 418

BALTU FILOLOĢIJA

Redaktors / Editor

Pēteris Vanags

Latvijas Universitāte, Stockholms universitet

Redaktora vietnieki / Associate Editors

Lidija Leikuma
Latvijas Universitāte

Edmundas Trumpa
Latvijas Universitāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Saulius Ambrazas
Lietuvių kalbos institutas

Aleksej Andronov
Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet

Laimute Balode
*Latvijas Universitāte,
Helsingin yliopisto*

Alfred Bammesberger
Katholische Universität Eichstätt

Rick Derksen
Universiteit Leiden

Pietro U. Dini
Università degli Studi di Pisa

Trevor G. Fennell
Flinders University of South Australia

Inta Freimane
Latvijas Universitāte

Artūras Judžentis
Lietuvių kalbos institutas

Baiba Kangere
Stockholms universitet

Simas Karaliūnas
Vytauto Didžiojo universitetas

Benita Laumane
Liepājas Universitāte

Dace Markus
*Rīgas Pedagoģijas un izglītības
vadības akadēmija*

Nicole Nau
*Uniwersytet im. Adama
Mickiewicza w Poznaniu*

Juozas Pabrėža
Šiaulių universitetas

William R. Schmalstieg
Pennsylvania State University

Wojciech Smoczyński
Uniwersytet Jagielloński

Bonifacas Stundžia
Vilniaus universitetas

Lembit Vaba
*Eesti Keele Instituut,
Tampereen yliopisto*

Jānis Valdmanis
Latvijas Universitāte

Steven Young
*University of Maryland,
Baltimore County*

Baltu filoloģija ir recenzējams izdevums ar starptautisku redakcijas kolēģiju. Visus iesniegtos rakstus pirms to publicēšanas recenzenti novērtē un akceptē.

Baltu filoloģija is a fully refereed journal with an international panel of referees. All articles submitted are assessed by our referees before being accepted for publication.

Sējuma valodas konsultanti: Jānis Kušķis (latviešu valoda), William R. Schmalstieg (angļu valoda), Edmundas Trumpa (lietuviešu valoda).

Language consultants for this volume: Jānis Kušķis (Latvian), William R. Schmalstieg (English), Edmundas Trumpa (Lithuanian).

Redakcijas adrese / Editorial Address

Baltu valodniecības katedra
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4A
Rīga, LV-1050, Latvia
E-pasts: pvanags@latnet.lv

© Latvijas Universitāte, 2009

ISSN 1691-0036

ISBN 978-9984-45-161-9

SATURS – CONTENTS

Raksti – Articles

Aleksejs ANDRONOVŠ, Lidija LEIKUMA Par latgaliešu rakstu valodas pareizrūnas kopšanu	5
Rima BACEVIČIŪTĒ Dēl baltu kalbų priegaidžių eksperimentinių tyrimų	17
Pietro U. DINI Zur vergleichend-kontrastiven Analyse der baltischen Fassungen von Luthers „Kleinem Katechismus“: Wie ist der Pharao?	31
Trevor G. FENNEL Phonological and Orthographic Inadequacy as a Hindrance to Understanding the Definite Adjective in Early Latvian Texts	47
Bernd GLIWA Zur Etymologie der Pflanzennamen lettisch <i>vizbulis</i> , <i>vizulis</i> , litauisch <i>viksva</i> , <i>vikšris</i>	61
Juris GRIGORJEVS, Ieva STENDERE-ŠTEINBERGA Latviešu valodas emocionālo modalitāšu akustisks raksturojums	75
Artūras JUDŽENTIS Ledesmos katekizmo lietuviško vertimo (1605) laiko ir sąlygos sakiniai	93
Bronius MASKULIŪNAS Savybiniai įvardžiai Merkelio Petkevičiaus <i>Katekizme</i> (1598)	113
Dzintra PAEGLE Jura Plāķa uzskati par valodas normu viņa skolas literatūras hrestomātiju recenzijās	121
Hronika – Chronicle	
Latgalistikas konferences – Sanktpēterburgā un Rēzeknē (<i>Lidija Leikuma</i>)	133
Recenzijas – Reviews	
Giuliano Bonfante. <i>Baltistikos raštai = Scritti baltistici</i> . Parengē Pietro U. Dini ir Bonifacas Stundžia. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008. (<i>Artūras Judžentis</i>)	139

<i>Die litauische Wolfenbütteler Postille von 1573. Band 1. Faksimile, kritische Edition uns textkritischer Apparat. Band 2. Einleitung, Kommentar und Register. Herausgegeben von Jolanta Gelumbeckaitė. Wiesbaden: Harrasowitz, 2008. (Pēteris Vanags)</i>	143
<i>И.С.Кошкин. Русско-германские языковые контакты в грамотах Северо-Запада Руси XII–XV вв. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2008. (Pēteris Vanags)</i>	147
Izdošanas principi – Publication Policy	153

PAR LATGALIEŠU RAKSTU JEB LITERĀRĀS VALODAS PAREIZRUNAS KOPŠANU

Aleksejs ANDRONOVŠ
Sanktpēterburgas Valsts universitāte

Lidija LEIKUMA
*Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra*

Latgaliešu rakstu jeb literārā valoda Latvijas Republikas 1999. gada „Valsts valodas likumā“ (VVL 1999) (3. pants, 4. apakšpunkts) formulēta kā vēsturiski izveidojies latviešu valodas paveids. Ikvienas tautas jebkura literārā valoda tāpat ir nacionālās valodas vēsturisks paveids. Valodniecībā termini „rakstu valoda“ un „literārā valoda“ bieži vien lietoti kā sinonīmi, lai arī pilnīgi vienādas izpratnes par tiem nav. Latgaliešu resp. Latgales latviešu rakstība pastāv vismaz kopš 18. gs. vidus. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* (VPSV 2007: 204) latgaliešu rakstu valoda kvalificēta kā „daļēji kodificēts latviešu valodas reģionālais paveids“, kas tiek lietots „rakstveida saziņā, ieskaitot literatūru, un publiskajā runā“, un pret šādu formulējumu nav daudz ko iebilst. Tā kā termins „latgaliešu rakstu valoda“ mēdz mulsināt, tā vietā var lietot apzīmējumu „latgaliešu literārā valoda“. No otras puses, der zināt, ka vispārlietojamais latviešu nacionālās valodas paveids jeb t. s. latviešu literārā valoda vēl Jāņa Endzelīna darbos dēvēta par „rakstu valodu“. Par terminu „latgaliešu literārā valoda“ kā vienīgo korekto asi iestājās Antons Breidaks (1992). Plašāk citējams prasās būt valodnieka Valža Jura Zepa (2003: 60) viedoklis: „Latvijas teritorijā ir tikai viena latviešu valoda, ar diviem atšķirīgiem dialektiem – lejzemnieku un augšzemnieku. Atšķirība starp šiem dialektiem ir lielāka nekā starp, piemēram, dāņu un norvēģu vai čehu un slovāku valodu. Uz abu latviešu valodas dialektu bāzes ir izveidojušās attiecīgas literāras valodas, proti, lejzemnieku (ko parasti sauc par latviešu literāro valodu) un Latgales augšzemnieku (ko parasti sauc par latgaliešu literāro valodu). T. s. „latviešu literārajai valodai“ ir nesamērīgi lielāks svars visā valstī nekā „latgaliešu literārajai valodai“, kas vēsturiski saistīta ar Latgales apgabalu un katoļticību. .. Var rakstīt vai nu kādā rakstu valodā (un latviešiem tādas ir divas), vai arī izloksnē (un latviešiem tādu ir ļoti daudz).“

Latgaliešu literārajai valodai ir gan rakstu, gan runas forma. Kaut līdz šim vairāk tikusi kopta latgaliešu literārās valodas rakstu forma, tas nenozīmē, ka šai valodai literāras runas formas nav – vai gan citādi varētu runāt par latgaliešu rakstu valodas fonoloģisko sistēmu? (Sk. Noteikumi 2008: 17, 29, 35, 52 u. tml.) Tātad šās reģionālās, šaurāk lietotās valodas runas forma tāpat

būtu normējama un kopjama, kas vēstures gaitā arī ticis darīts. Tā piezīmes par zilbes izrunu, līdzskaņu mīkstuma norādes atrodamas jau pirmajā līdz mūsu dienām nonākušajā latgaliešu grāmatā – *Evangelia toto anno..* (1753):

Informatio de accentu.

Accentus gravis positus supra vocalem, denotat illam vocalem esse protrahendam, vg. Tāws Dāls & c. Omittitur tamen supra i ubi deberet poni vg: it, atít, cift, wins, dina & c. quia talis accentus supra i ponendus raro reperitur.

Accentus verò circumflexus denotat vocalem molliter exprimendam vg. dēwe, exprimitur ac fi diewe fed ufu & obfervatione plura addifcentur.

(ETA 2004: 111)

Informācija par akcentu.

Gravis [`] likts virs patskaņa, lai apzīmētu tā garumu, piem., *Tāws, Dāls*. Tomēr tas ne vienmēr likts uz *ī*, kur to vajadzētu, piem., *it, atít, cift, wins, dina*, tādēļ, ka tāds akcents uz *ī* ir reti sastopams.

Cirkumflekss [^] virs patskaņa norāda, ka patskanis izrunājams mīksti, piem., *dēwe* jāizrunā kā *diewe*, bet nepieciešami pētījumi par tā lietojumu praksē.

(Tulkojums pārņemts no ETA 2004: 122.)

Runas normēšanas vajadzība aktualizējas, gan valodu aprakstot, gan to mācot vai raugot mācīties katram pašam. Par burtiem parasti nerunā atrauti no skaņām, un, apgūstot alfabētu (burtu sakārtojumu noteiktā secībā), lasītprasmi (burtu savstarpējo saistījumu rakstītā saprašana), tiek noskaidrota ikviena burta izruna. Būtu labi, ja katrai fonēmai alfabētā atbilstu sava grafēma, tomēr ne latviešu literārās valodas, ne latgaliešu literārās valodas alfabēts nav vēlamais pilnības ideāls, tāpēc vairāku burtu pareizai izrunāšanai nākas pievērst īpašu uzmanību. Ne visas ortoēpijas normas ir skaidras latviešu literārajā valodā, ne visas – latgaliešu valodā, tāpēc VPSV teikto par daļēju kodifikāciju (sk. iepriekš) var, lai gan dažādā mērā, attiecināt uz abām latviešu literārajām valodām. Tā kā latviešu un latgaliešu (= Latgales latviešu) rakstu jeb literāro valodu patskaņi ir gan kvantitatīvi, gan kvalitatīvi dažādi, tāpat specifiska ir daudzu līdzskaņu izruna, piezīmes par skaņu izrunas īpatnībām, piemērotu diakritisko zīmju meklējumi latīņu alfabēta (gan gotiskā raksta, gan antīkvas) papildināšanai bijuši nepieciešami kopš agrīniem rakstu avotiem. Rūpes par pieraksta precizitāti tad arī būtu uzskatāmas par kādas valodas runas formas normēšanas un stabilizācijas sākumu. Pasaules valodu rakstīšanas sistēmas evolucionē no piktogrāfijas uz skanisko rakstību (fonogrāfiju), un skaniskās rakstības kvalitāte vērtējama pēc tās spējas iespējami adekvāti atspoguļot izrunu.

Teikto tiecamies pierakstīt saskaņā ar izrunu, bet pareizi lasīt, tātd arī izrunāt, mācāmieš, ievērojot attiecīgas valodas grafētiku un pieņemtos pareizrakstības nosacījumus. Gan latviešu koplietojamā, gan Latgales latviešu rakstība ir fonētiski morfoloģiska (citkārt teikts – etimoloģiska). Tas nozīmē, ka arī pēc grafētikas (burtu un to papildinājumu ar vajadzīgajām diakritiskajām zīmēm) sakārtošanas ne literārā runa, ne rakstība vēl var nebūt korekta, jo ir jāzina attiecīgās valodas ortogrāfija. Tā, teiksim, [c] vārda beigās runā ne tikai

tad, kad tiek rakstīts burts *c* (*brauc* ‘brauc’), bet arī tad, kad vārds beidzas ar *-ts* (*lāts* ‘lēts’) vai *-ds* (*gods* ‘gads’) (Cybuļs, Leikuma 1992: 10; sal. Laua 1997: 80). Latgaliešu literārā runā ar nebalstīgo [c] vārda beigās mijas balsīgais [ʒ] (*jis klīdz* [klʲɪc] ‘viņš kliez’), kas ir atšķirīgi no citiem latviešiem. Abās latviešu literārājās valodās nekad nav tikusi akceptēta rakstība ar *-nc* vai *-nts* (*muns* ‘mans’), kaut šāda izruna plaši sastopama kultūrvēsturiskajos Latvijas austrumu apgabalos – Vidzemē un Latgalē. (Gatavojot izdošanai Mazsalacas zemnieka Ādama Purmaļa 19. un 20. gs. mijas dienasgrāmatu, rakstībai ar *-nts* (*ciemints*) uzdurušies ZA folkloristi (Ādama stāsts 2008: 123, 182–183), šī īpatnība saglabāta arī publikācijā.)

Līdz 20. gs. sākumam Latgales latviešu rakstos visai konsekventi (vai arī pieļaujot tās pašas neprecizitātes kā senākā posma leišu rakstu avotos, jo spiestuves bijušas tās pašas) izmantota poliskā grafiskā sistēma. Kaut veclatgaliešu rakstības periodā tekstu grafiskais noformējums bijis stipri nevienmērīgs, stabils ir pieņēmums līdzskaņu mīkstumu kā īpaši neapzīmēt *i* (*ī*) priekšā: *ar Broli* (= *ar bruoli*), *Mocieklim* (= *muoceklim*), *tayfniiba* (= *taisnība*), *nupelnis* (= *nūpeļnīs*), *guni* (= *guni*), bet *waynieygs* (= *vaineigs*), *tiew* (= *tev*), *Mocieklim*; čupu burtu lietojums: *pamatuszy* (= *pamatuši*) (visi piemēri no ETA 2004: 54), grafēmu *y*, *w*, *l*, *l* [lʲ], *z* izmantojums.

Latgales latvieši savu rakstu izkopšanu apzināti sāk tikai 19. gs. beigās līdz ar pirmās inteliģences paaudzes parādīšanos. Pirmā pašu Latgales latviešu iespiestā gramatika – O. Skrindas *Latvišu wolūdas gramatika* (1908) – vienlaicīgi ir pirmais pilnīgākais mēģinājums raksturot latgaliešu skaņu sistēmu, galvenās to pārmaiņas un atšķirības no lejslatviešiem. Svarīgi ir autora centieni formulēt „saskaņas likumu“ resp. rādīt iepriekšējās zilbes izrunas atkarību no nākamās (Skrinda 1908: 12), kā arī atspoguļot skaņu (un zilbju) mīkstu un cietu izrunu (Skrinda 1908: 71–72). Latgaliešu skaņu specifikai un to atveidojumam ar burtiem autori pievērsušies arī turpmāk – rokasgrāmatās, praktiskās un zinātniskās gramatikās (Trasuns 1921: 6–8, 13–14, 22 u. c.; Strods 1922: 5, 9–19 u. c.; 1924: 8–14 u. c.; Zeps 1929: 7–9, 12–13 u. c.; Strods 1933; Bukšs, Placinskis 1973).

Latgaliešu rakstību kopjot pašiem Latgales latviešiem, tās uzlabošanas soļi bijuši vairāki: garo patskaņu apzīmēšana (sākotnēji ar akūtu, gravi, jumtīņu, kopš 20. gs. 20. gadiem – ar guļošu strīpiņu jeb garumzīmi); čupu burtu un *z* aizvietošana ar burtiem, kas papildināti ar diakritisku zīmi – apgrieztu jumtīņu (*sz* → *š*, *cz* → *č*, *z* → *ž*); mīksto līdzskaņu apzīmēšanas paplašinājums (*l*, *ņ*, *k*, *ģ* un apzīmējuma meklējumi arī citiem mīkstajiem līdzskaņiem); *o* un *uo* diferencēšana (*kaladō* : *uoda* : *oda*), kas reāla kļuvusi tikai 20. gs. beigās.

Praktiskiem risinājumiem ļoti palīdz teorētiskas atziņas, kas balstītas pētījumos, datu analīzē. Latgalisko izlokšņu fonētikas un fonoloģijas jautājumu noskaidrošanai veltīti vairāki nozīmīgi A. Braidaka pētījumi (Брейдак 1974;

Breidaks 1974; 1996 u. c.), augšzemnieku izlokšņu fonētikai pievērsušies arī citi valodnieki, kam latgaliskās izlokšnes ir dzimtās, kā A. Sarkanis, D. Markus. Kaut atsevišķām latgaliešu rakstu valodas ortoēpijas parādībām dažos mācību līdzekļos uzmanība pievērsta arī mūsdienās (Cybuļs, Leikuma 1992; Cibuļs, Leikuma 2003), jāatzīst, ka latgaliešu rakstu valodas pareizrūnas kopšana ir vēl tikai pašos sākumos.

Nespēja grafiskiem līdzekļiem parādīt vārda skanējumu (papildināta ar gramatikas nezināšanu, „visgudrību“, paviršību) traucē pareizrakstībai, to apliecina neskaitāmi Latgales jauno un ne tik jauno autoru kļūdaini vai problemātiski rakstījumi pat kritiķu uzteiktos un citādi daudzīnātos avotos. Tā latgaliešu rakstības konsekventā aizstāvja (20. gs. 20.–30. gadu izpratnē) dzejnieka Andra Vējāna latgaliskās dzejas izlasē „Rāznas krūze“ (1997) pareizrūnai traucējoša ir vairāku t. s. Stroda ortogrāfijas pilnveides jauninājumu neievērošana (*Pērts*, *pērteņa*³⁴, *Vējputiņis*¹⁵, *Vējš nūlauž obeli boltū*³², *ērgļi*¹⁹, *nadzērdēsi*¹⁷⁷, *Nyule*²⁰, *Pārkyuns*²⁴, *yudiņi teiri*³³, *Nūkyup vilneiši*³⁵, *klyutu*⁴⁶), tāpat atsevišķu izlokšņu formu ietveršana latgaliešu literārā rakstībā, ko autors tiecās konsekventi ievērot un tiecās to darām (*siļdēs*, *piļdēs*²⁴, *Psalmj*²⁴, *Zidy*³², *Tīm pretim*²⁶). Nereti autora tekstu iespaidojusi latviešu literārās valodas rakstība (*ērgļi*¹⁹, *Vējputiņis*¹⁵, *yudiņi teiri*³³, *debess ar eļņi sasatykās*³⁶, *kuģis*, *dirģentes pyurā*²⁶; *Vējš*³²; *Mēs*²¹). Vairākas atkāpes no pareizrakstības normām saistītas ar līdzskaņu mikstināšanu, tās lasītājam tāpat varētu būt mulsoinošas (*Atbalši*⁴¹, *vilneiši*³⁵, *Kai indeigs padzērīns*²¹⁷). Uzrunā *Dōrgais dziadzeit!*²¹³ līdzskaņa [ʒ] rādīšanai izmantots sen atmests poliskās grafikas paņēmiens. Citus gadījumus var uzskatīt par parastām korektūras kļūdām, un tādu šai izdevumā diemžēl netrūkst (*Vējš nūlauž obeli boltū*³², *Zaļos pļovōs*²⁸; *vel*²⁰).

Pašu latgaliešu izdošanai sagatavotos krājumos kļūdu skaits ir mazāks, kaut bez rūpīgas korektūras nevajadzētu iztikt arī tad. Daži piemēri no mūsdienu latgaliešu dzejas antoloģijas „Susātivs“ (Šuplinska 2008), ko izdevis Latgales Studentu centrs. Tajā rakstītāji nepostulē vienotas latgaliešu pareizrakstības ievērošanu, un daiļliteratūras stils valodas līdzekļu izvēlē vispār ir pabrīvs. Tomēr ne visas atkāpes no vispārpieņemtā (sk. Noteikumi 2007) šeit skaidrojamas ar dzimto izlokšņu iespaidu, kā tas redzams, teiksim, piemēros *siļdētīs*³², *ruodējēs*⁶⁹, *Ar avīšu ūguom*⁸⁵, *vadēja*, *darēja*¹²⁰, *darēt*¹²⁶, *kei pyrmīs snīgs*¹⁸², *as*⁸, bet sal.: *laičiņes*⁷⁶, *gulbu kuoss*²⁵, *provincīs*⁵⁵, *Ostonis stundis*¹⁶⁵, *šķierbom*¹⁷⁵ (līdzskaņu mikstināšanas problemātika); *dziļi*¹²⁰, *pādējū*⁴⁴ (latviešu literārās valodas iespaids); *tuļok*⁷², *siļedejuos*³², *nūjemu*⁵⁸, *Nasagryb*¹²³, *kū tu ar jim grybi darēt*¹²⁶, *acsS*²²⁰ (neuzmanība, pareizrakstības nezināšana). Jo nobriedušāks rakstītājs, jo mazāka ir viņa vēlme „izlokšņoties“, kas, protams, neizslēdz iederīgu gramatisko arhaismu un leksisko dialektismu jeb t. s. apvidvārdu ietveršanu daiļdarbā. Tā to ievērojamākie latgaliešu kultūras darbinieki uztver jau vismaz 100 gadus – kopš par savu pareizrakstību

noteicēji ir paši. Latgaliešu literārās pareizrūnas kopšana visos laikos bijusi vairāk sporādiska.

Kaut jau 20. gs. 20. gadu latgaliešu pareizrakstības kopējiem principā bija skaidrs, ka „vīneigais myusu volūdas pareizraksteības olūts ir fonetika“, tāpēc „myusu raksteiba dybynojama uz fonetikas (izrunas) un zynōtniskim pamatim“ (Strods 1924: 3), līdz pat 20. gs. 90. gadiem Latgales latviešu rakstībā diemžēl nebija izdevies nošķirt *ē* un *ie* (līdz ar to rakstīts *ēr* pat *ier* vietā), *iu* un *yu*, *ō* un *uo*, nekoncekvences bija palikušas arī līdzskaņu mīkstuma apzīmēšanā. Darbu turpināt nebija ļāvis toreizējās sabiedrības konservatīvisms (Strods 1996: 246), ortogrāfijas komisija bijusi spiesta „īt uz kompromisu ar styprūs veiru pīrodumim“ (Zeps 1996: 251).

Grafiskās sistēmas precizējumi mazina kļūdu skaitu runā. Pat vienas grafēmas pamatota maiņa jau ir būtisks uzlabojums, un par tādu būtu uzskatāms burtkopas *uo* lietojums divskaņa [uo] apzīmēšanai mūsdienu latgaliešu pareizrakstībā. Digrafs *uo* aizvien plašāk tiek izmantots 20. gs. 30. gados ieviestās grafēmas *ō* vietā, kas savukārt iederīgi atbrīvojas perifēras fonēmas [ō] rādīšanai (kā, teiksim, izsaukmes vārdā *ō!* vai vārdā *kaladō!* – Ziemassvētku dziesmas refrēns). Sal. *lopa* ‘lapa’ un *luopa* ‘lāpa’, *molu* ‘malu’ un *muolu* ‘mālu’, kur [o] un [uo], atšķirībā no latviešu literārās valodas, nodrošina nepārprotamu lasījumu.

Latgaliešu valodā rakstos diemžēl netiek šķirts platais („mīkstais“) [ā], [ā̃] no šaurā [e], [ē] (nevar, piemēram, parādīt atšķirību personu formu *tu ceļ* [c'āl'] : *jis ceļ* [c'el'], *tu veļ* [v'āl'] : *jis veļ* [v'el'], *tu dzer* [z'ār] : *jis dzer* [z'er] u. tml. izrunā), tāpēc nelatgalietis (un nereti arī dzimts latgalietis) latgaliešu tekstus ne vienmēr spēj lasīt korekti (*e*, *ē* vārdos sastopami bieži). Stāvokli sarežģī vēl tas, ka šo šauro un plato patskaņu lietošana nav vienāda pašās Latgales izloksnēs. Teiksim, ziemeļlatgalietis vārdū *zeme* runā ar pusplatiem patskaņiem [zēme] vai [zeme], austrumlatgalietis – ar platiem [z'am'ā]. Dēminutīvpiedēkli *-eņ-* dienvidlatgalieši runā ar platu patskani [lap'an'is'], austrumlatgalieši – ar šauro [lap'en'is'].

Vienotas izrunas normas visgrūtāk noteikt nāktos daudzos un izloksnēs nesakrītīgos [ē] un [ie], tāpat [i] un [y] lietojuma gadījumos. Pirmā jautājuma komplicētības dēļ latgaliešu pareizrakstības kopēji no abu pāru skaņu šķīruma ir atteikušies līdz pat 20. gs. 90. gadiem. Atmodas laika „Latgalīšu ābecē (lementarī)“ (1992) abus ir raudzīts nodalīt. Ne mazāk svarīga par burtkopas *uo* ieviesumu šai izdevumā un turpmāk ir divskaņa *ie* konsekventā lietošana agrākā nivelējošā *ē* vietā (tagad ir *siejiejs*, ne vairs *sējējs*; *viezs*, ne *vēzs*; *pierts*, ne *pērts*; *velieju*, ne *velēju* u. tml.). (Sal. Cybuļs, Leikuma 1992: 16, 19–20, 23 u. c.)

Problemātiska ir skaņu [a] un [e] diferencēšana pēc mīkstajiem līdzskaņiem: vai literārā izrunā būtu jāvēršas, piemēram, pret vēsturisko *jā-* un

ē-celmu tuvināšanos (*ziņa* un *sakne*, *pīguļa* un *saule*)? Un kā būtu korektāk rīkoties pēc nemikstināta līdzskaņa – rakstīt *puča* vai tomēr etimoloģisko *puče*?

Mācot(ies) latgaliešu pareizrūnu, uzmanība pievēršama fonēmas /i/ pēc cietajiem līdzskaņiem lietotā variantā [y] izrunai: sal. *lypa* [lypa] ‘lipa’ un *lipa* [l’ipa] ‘līpa’, *myn* [myn] ‘min (uz kājas)’ un *miņ* [m’in] ‘min (mīklas)’ u. tml. (grafika būs maldinājusi Miķeli Bukšu, kas atšķirību starp šiem vārdu pāriem saskata patskaņa, nevis līdzskaņa fonēmā – Bukšs, Placinskis 1973: 83). Izloksnēs sastopamo variantu dēļ problemātiska ir mīkstā vai cietā līdzskaņa izruna fonēmu /i/ vai /ī/ (arī /iu/) priekšā (ko atspoguļo rakstījums ar *i* vai attiecīgi ar *y*): *sūli* un *sūly*; *zyli*, *zili* un *zyly*; *mašyna* un *mašine* u. tml. Izloksņu sistēmas vienkāršošanās dēļ reti kurš korekti loka vairākus tagadnes *i*-celmus, bet vajadzētu šādi: *grybu*, *gribi*, *grib*, *gribim*, *gribit*; *tycu*, *tici*, *tic*, *ticim*, *ticit* u. tml.

Nav vienkārši arī ar latgaliešu rakstu valodas konsonantu sistēmu. Mīkstie līdzskaņi ir ļoti raksturīga latgaliešu valodas fonētikas īpatnība, to atspoguļošanai kalpo gan palatālās pozīcijas nosacījums, gan diakritiskā zīme (komats). Saskaņā ar palatālās pozīcijas nosacījumu burtu *i*, *ī*, *e*, *ē* priekšā tiek runāti mīkstie līdzskaņi (*pliceņš* ‘plikiņš’, bet *plyks* ‘plikš’; *ledēņš* ‘ledutiņš’, bet *lads* ‘ledus’). Citās pozīcijās izmanto diakritisko zīmi, bet tikai burtiem *l*, *n*, jaunākos laikos – arī *k*, *g*: *ļaut* ‘ļaut’, *paļdis* ‘paldies’, *piļsāta* ‘pilsēta’, *seņ* ‘sen’; *kaķu* ‘kaķu’, *kuģa* ‘kuģa’. Līdz ar to pārējo līdzskaņu mīkstumu nevaram apzīmēt vārda beigās un līdzskaņu savienojumos, tāpat nedaudzos gadījumos pakalējās rindas patskaņu priekšā: *tu sīņ*, *sauc* [c’] : *jis sīn*, *sauc* [c], *vaļdeit*, *raksteit* [s’] : *volda*, *roksta* [s]. Diemžēl nevar arī apzīmēt pat tik svarīgu formu izrunu, kāda ir, piem., infinitīvs (*saukt* [t’] ‘saukt’). Ērtais pieņēmums līdzskaņa mīkstumu kā īpaši papildus neapzīmēt palatālā pozīcijā apmierina ne visus, jo latviešu literārās valodas rakstībā tas notiek citādi. Tomēr, piem., Nom. Pl. un Acc. Sg. formas latgaliešu valodā skan vienādi, tāpat nav vajadzības tās šķirt ar rakstībā (sal. *bruoli* ‘brāļi’ un ‘brāli’, *sunī* ‘suņi’ un ‘suni’). Savukārt mīksto līdzskaņu neapzīmēšana vārda beigās (izņemot skaneņus *l*, *n*) nav ērta arī pašas latgaliešu valodas sistēmas dēļ (*tu suoc* [c’] ‘tu sāc’, *jis suoc* ‘viņš sāk’; *kuoss* ‘kāss, klepus’ un *kuoss* [s’s] ‘kāsis’ u. tml.). Rakstība neļauj apzīmēt (tāpat arī pareizi izlasīt) mīkstos līdzskaņus pakalējās rindas patskaņu priekšā, kas gan sastopami nedaudzos vārdos: latgaliešu somugrismā *suguls*, *suguleits* [s’ū] ‘kumeļš, kumeliņš’, bērnu valodas vārdos *cucs* [c’ūc’s] ‘suns’, *cuka* [c’ūka]/*dzuka* [z’ūka] ‘cūka’; bieži lietotos slāviskajos radniecības apzīmējumos risinājums rasts ar *j* pievienošanu: *cjoce* ‘tante’, *dzjadze* ‘tēvocis’, *dzjadzīne* ‘tēvoča sieva’, *cjocjuks* ‘tēva vai mātes māsa’, *dzjadzjuks* ‘tēva vai mātes brālis’ u. tml. Tomēr arī šādus rakstījumus bieži lasa kļūdaini resp. maldinošs sanāk gan *cucs*, gan *cjoce*.

Latgaliešu rakstu valodas normēšanas gaitā ne vienreiz vien raudzīts apzīmēt vēl citus (bez tradicionālajiem *l, ņ*) mīkstos līdzskaņus, īpaši F. Trasuna grāmatās un 20. gs. 20. gados Padomju Krievijā izdotajos iespieddarbos, tomēr īsti konsekventi tas nav noticis nekad. Pa daļai – izvēlēto burtu, papildinātu ar komatu no apakšas, trūkuma dēļ tipogrāfijās. Trasuna gramatikā (Trasuns 1921: 5) mīkstināšana apzīmēta ar akūtu virs burta (*é, í, ó, ú*), pirmajā Sibīrijas latgaliešiem adresētajā gramatikā (Eisuļs, Silinīks 1928: 3) – ar komatu zem (*ç, ð, ñ, ò, ñ, ç, ð, ñ, ç*); nākamās lappuses parindes piezīmē gan seko brīdinājums, ka pēc *v, p, d* mīkstuma apzīmēšanai tikšot rakstīts *i*, jo vajadzīgo burtu (literu) ar mīkstinājuma zīmēm tipogrāfijā neesot. Vajadzīgie burti (ar komatu no apakšas) mīksto līdzskaņu apzīmēšanai bija atrasti Pleskavā iespiestajai latgaliešu ābecei „Dorbs un rūtaļa myusu bārnim“ (1920), ko „pa Indr. Ritiņa paraugam“ sastādījuši „latgališu skolu darbiniki“ (nav gan īsti zināms, kuri) (Leikuma 2009: 74). Par grafiskiem risinājumiem latgaliešu ābecēs bagātīga informācija atrodama Jura Cibuļa grāmatā „Latgaliešu ābece“ (Cibuļs 2009).

Visvairāk problēmu ortoēpijā rada līdzskaņu mīkstināšana savienojumos, jo šis jautājums līdz šim, šķiet, vispār nav pētīts, līdz ar to ne vien trūkst iespējas apzīmēt iepriekšējā līdzskaņa mīkstumu, bet arī zināšanu, kuros gadījumos šādam līdzskanim literārā izrunā jābūt mīkstumam (*aizmierss* ‘aizmirsīs’, *pierts* ‘pirts’, *treis* ‘trīs’), komplicēti tas ir arī saliktoņos: *vīngadeigs* ‘viengadīgs’ un *vīndieļš/vīndieļš/vīndieļš* ‘viendēls, vienīgais dēls ģimenē’; sal. Strods 1933: 82: *guņš, guņšgrāks, gunkurs*, bet izloksnēs arī *guņkurs*. Līdzskaņu mīkstināšanas ziņā mēdz būt atšķirības arī pašās latgaliskajās izloksnēs, tā vienlīdz reāls ir apstākļa vārds *ilgi* un *ilgi* ‘ilgi’, īpašības vārds *malny, malni, maļni* un dažviet pat – *meļni* ‘melni’ u. tml. Ne visu variantu galīgā atlase jau ir notikusi. Ikvienas rakstu jeb literārās valodas runas un rakstu forma ir cieši savstarpēji saistītas. Izrunas neatspoguļošana rakstībā kavē pareizrūnas attīstību (noslēpj problēmu, kas netiek aprakstīta, nav pēc kā vadīties mācot(ies)).

Skaidrības trūkums par līdzskaņu mīkstināšanu ir būtisks traucēklis gan tiem, kas latgaliešu rakstu valodu vēlas apgūt aktīvam lietojumam (kā, teiksim, tautieši Latvijā un Sibīrijā), gan tiem, kas tās faktus vēlētos izmantot baltu valodu pētījumos. Daudzu izrunas jautājumu neskaidrību, nenoteiktību autori asi izjutuši, gatavojot izdošanai „Latgališu-latvīšu-krīvu sarunu vuordineicu“ (Andronovs, Leikuma 2008). Tā ir pirmā šāda tipa vārdnīca, kas radusies, primāri gādājot par Sibīrijas latgaliešu vajadzībām, tāpēc dialogu un situāciju modeļumos par galveno uzskatīta latgaliešu lietotā leksika un frazeoloģija, teikumu konstrukcijas. Kā rokasgrāmatu to, protams, var izmantot arī latviski un krieviski runājošie, šo valodu apguvēji. Lai vārdnīcas latgalisko tekstu (1. aile) sekmīgāk varētu lasīt Sibīrijas tautieši, kas latīņu alfabētu parasti apguvuši minimāli (visbiežāk – kaut kad bērnībā mazliet mācījušies

vācu valodu), tas blakus transkribēts viņiem ierastā kirilicā (2. aile). Lietojot latgaliešu teksta praktisko transkripciju ar krievu valodas grafiskajiem līdzekļiem, sarunvārdnīcā izdevās parādīt visus latgaliešu mīkstos līdzskaņus, tomēr risinājums vairākos gadījumos pagaidām ir hipotētisks, vajadzīgs vēl lielāks analizējamā materiāla kopums, esošā skrupulozs izvērtējums. Autori būtu ļoti pateicīgi par kolēģu lietpratīgām piezīmēm, ieteikumiem, labojumiem, tāpēc atļaujas citēt garāku teksta gabalu no sarunvārdnīcas priekšvārdiem (Andronovs, Leikuma 2008: 5–6):

„Transkripcijas lasījums ir intuitīvi pašsaprotams, nepieciešami tikai daži komentāri par netradicionāliem paņēmieniem latgaliešu skaņu precīzākai atspoguļošanai.

- Patskaņu garums transkripcijā apzīmēts ar garumzīmi: *dīnā* – *dūnā* ‘dienā’.
- Otrais diftongu komponents apzīmēts ar *ū* vai *ÿ* (sal. baltkrievu burtu): *meīta* – *мяўта*, *atej!* – *атяў!* ‘atnāc!’, *draugs* – *драўгс*, *tovs* – *тоўс* ‘tavs’.
- Patskaņu burti izmantoti kā krievu valodā, veidojot pārus: *a*, *э*, *ы*, *о*, *у* – *я*, *е*, *и*, *э*, *ю* (atbilstošie patskaņi kopā ar iepriekšējo *j* vai līdzskaņa mīkstinājumu). Platie priekšējās rindas patskaņi [ā] un [ā̃], kas aiz *j* vai mīkstiem līdzskaņiem transkripcijā apzīmēti ar *я* un *я̃* (*jai* – *яў* ‘viņai’, *kuojeņa* – *куояня* ‘kājiņa’, *mēle* – *мяля* ‘mēle; valoda’), latgaliešu valodā sastopami arī citās pozīcijās, un transkripcijā tie ir apzīmēti ar burtiem *e* un *ē* (sal. ukraiņu burtu, kam gan pašu ukraiņu valodā ir cita skaniskā nozīme): vārda sākumā (*es* – *есь*, *ejte!* – *ейтя!* ‘ejiet!’), pēc patskaņa (*naeje!* – *наейтя* ‘neejiet!’) vai pēc *r*, *s*, *ž*, *č*, *dž*, kas latgaliešu literārajā izrunā gandrīz netiek mīkstināti (*redz* – *редзь*, *pareizi* – *парейзи*, *turēt* – *туреть*, *še!* – *ше!* ‘ņem!’), *puče* – *пуче* ‘puķe’).
- Pozicionālās līdzskaņu pārmaiņas transkripcijā netiek atspoguļotas: *golds* – *голдс* ‘galds; dēlis’, *izsegt* – *изьсягть* ‘uzsegt’, *pušdīnis* – *пушдўнись* ‘pusdienas’ (izņēmuma kārtā rādītas afrikātas, kas veidojas vārda beigās aiz *n* un *ņ*: *tuns* – *мунц* ‘mans’, *viļciņš* – *вильцўньиць* ‘vilciens’, *mozeņš* – *мозяньч* ‘maziņš’). Transkripcijā netiek rādīti arī beigu nebalsīgie līdzskaņi, ko latgaliešu valodā, līdzīgi kā krievu valodā (bet atšķirībā no latviešu literārās valodas), izrunā nebalsīgi: *kod* [kot] – *код* ‘kad’, *lauž* [lauš] – *лаўжс*.
- Sarunvārdnīcas lietotājiem, kuru ikdienas saziņas valoda ir krievu, būtu svarīgi atcerēties, ka latgaliešu valodā mīkstie līdzskaņi [t’] un [d’] tiek izrunāti bez svelpjošās pieskaņas atšķirībā no atbilstošajām krievu valodas skaņām (sal. latgaliešu valodā [byut’] ‘būt’ un krievu valodā [бyт’] ‘būt’). Krievu valodas runātājiem grūtības rada

atšķirība starp [t'] un [c'], [d'] un [dz'], kas stingri jāievēro latgaliešu valodā, sal.: *tik* un *cik*, *dīna* 'diena' un *dzīsmē* 'dziesma'. Atšķirībā no krievu valodas, latgaliešu rakstu valodā *c* var apzīmēt ne tikai cieto (*cyts* – *цѣтс* 'cīts', *prīca* – *прѣца* 'prieks', *brauc* – *браўц* '(viņš) brauc'), bet arī mīksto skaņu (*cīts* – *цѣтс* 'ciets', *vace* – *ваця* 'бабушка', *brauc* – *браўць* '(tu) brauc'), savukārt *č* vienmēr ir ciets (*brauču* – *браўчу* 'braucu (pagātne)', *koč* – *коч* 'kaut').“

Šķiet saprotami, ka līdzskaņu asimilatīva mīkstināšana savienojumos ir atkarīga no vairākiem faktoriem: kontaktējošo līdzskaņu artikulācijas vietas, vārda morfoloģiskās uzbūves un vārdformas, vārda cilmes (vai vārds ir mantots vai aizgūts, līdz ar to tā asimilācijas pakāpe var nebūt vienāda), no kādām individuālām, tostarp dialektālām, runātāja īpatnībām.

Ir dabiski, ka asimilācijai mīkstuma ziņā vislabāk pakļaujas vienas artikulācijas vietas līdzskaņi (sal. *sa[z'd']īne*, bet *Le[l'd']īne*, *mo[z'd']ieleņš*, bet *mo[zm']eita*). Kuri tieši un kā tie ietekmē viens otru, kādos savienojumos tas notiek, nepieciešami papildu vērojumi.

Latgaliešu rakstu valoda ir pētījama un kopjama ne tikai rakstu, bet arī runas formā. Tā to lēmuši arī O. Skrindas gramatikas jubilejas konferences dalībnieki 2008. gada 20. septembrī Sanktpēterburgā, vienojoties par tuvākā nākotnē veicamiem darbiem latgalistikā. Latgaliešu rakstu valodas un izlokšņu fonētikas jautājumi ietilpst arī projekta „Latviešu valodas fonētika: teorija vs. prakse“ (vad. Dr. habil. philol. D. Markus) uzmanības lokā.

Avoti un literatūra

Abece 1920 =	<i>Abece. Dorbs un rutala myusu barnim.</i> Pleskova: Gunkurs.
Andronovs, Aleksejs,
Lidija Leikuma. 2008.	<i>Latgāļišu-latvīšu-krīvu sarunu vuordineica.</i> Ačņnskys, Reiga: LVAVA.
Ādama stāsts 2008 =	<i>Ādama stāsts. Mazsalaciešu dzīve, tikumi un ieradumi Ā. Purmaļa autobiogrāfijā 19. un 20. gs. mijā.</i> Rīga: Zinātne.
Брейдак, Антон. 1974.	Смягчение согласных и некоторые вопросы исторической морфологии говоров Латгалии.
<i>Балто-славянские исследования.</i> Москва: Наука, 220–226.
Breidaks, Antons. 1974.	Latgaliešu tautas dziesmu fonētikas jautājumi. <i>LPSR ZA Vēstis</i> , nr. 10, 127–136.
Breidaks, Ontōns. 1992.	Latgāļišu literārō volūda: nūstōdnis un problemys. <i>Olūts.</i> Rokstu krōjums 8. Rēzekne: LKC izdevnīceiba, 217–227.
Breidaks, Antons. 1996.	<i>Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu fonētikas atlants.</i> Daugavpils: Saule.
Bukšs, Miķelis,
Juris Placinskis. 1973.	<i>Latgaļu volūdas gramatika un pareizraksteibas vōrdneica.</i> 2. īsp. [München]: P/s Latgaļu izdevnīceiba.
Cibuļs, Juris. 2009.	<i>Latgaliešu ābece.</i> Rīga: Zinātne.

- Cybuļš, Juris, Lideja Leikuma. 1992. *Latgališu ābece (lomentars)* 2. d. Lielvārde: Lielvārds.
- Cibuļš, Juris, Lidija Leikuma. 2003. *Vasals! Latgaliešu valodas mācība*. Rīga: N.I.M.S.
- Eišuļš, Aleksandrs, Juoņš Silinīks. 1928. *Latgališu volūda (Etimologija)*. Novosibirska: Taisneiba.
- ETA 2004 = *Evangēlija toto anno 1753. Pirmā latgaliešu grāmata*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Laua, Alīse. 1997. *Latviešu literārās valodas fonētika*. [Rīga]: Zvaigzne ABC.
- Leikuma, Lidija. 2009. *Latgališu rakstēibys normiešona Padūmu Krīvējā. Latgalistikys kongresu materiāli, I*. Rēzekne: Rēzeknes Augstskola, 73–80.
- Noteikumi 2008 = *Latgaliešu pareizrakstības noteikumi. Latgališu pareizrakstēibys nūsacejumi*. Rīga – Rēzekne.
- Skrinda, Ontons. 1908. *Latvišu volūdas gramatika*. Sanktpēterburga.
- VPSV 2007 = *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: VVA, LU LVI.
- Strods, Pīters. 1922. *Latvišu volūdas gramatika latgališim*. Rēzekne.
- Strods, Pīters. 1924. *1904.–1924. Myusu roksta breiveibas jubilejā ortografijas projekts*. Rēzekne: Dorbs un Zineiba.
- Strods, Pīters. 1933. *Pareizrakstēibas vōrdneica*. Rēzekne: Dorbs un Zineiba.
- Strods, Pīters. 1996. *Redakcijas pīzeime. Tāvu zemes kalendars 1996. 57. goda gōjums*. Rēzekne: LKC izdevnīceiba, 243–246.
- Šuplinska, Ilga (sast.). 2008. *Susātīvs. Myusdīnu latgališu dzejis antologeja*. Rēzekne: Latgolys Studentu centrs.
- Trasuns, Francis. 1921. *Latvišu volūdas gramatika del latgališim*. I izd. Reiga: Valters un Rapa.
- Vējāns, Andris. 1997. *Rāznas krūze. Latgaliskō dzeja. 1946–1996*. Rīga: Sprīdītis.
- VVL 1999. <http://www.likumi.lv/doc.php?id=14740>
- Zeps, Francis. 1929. *Praktiska latgališu gramatika pamatskolom*. 1. koncētrs, I d., 3. izd. Rēzekne: Dorbs un Zineiba.
- Zeps, Francis. 1996. *Kaida ir jaunō ortografija? Tāvu zemes kalendars 1996. 57. goda gōjums*. Rēzekne: LKC izdevnīceiba, 246–253.
- Zeps, Valdis. 2003. *Par latviešu un latgaliešu literāro valodu*. Kursīte, Janīna, Anna Stafecka. *Latgale: valoda, literatūra, folklorā*. Rēzekne: LKC izdevniecība.

Aleksejs Andronovs
Sanktpēterburgas Valsts universitātes
Filoloģijas un mākslu fakultāte
Vispārīgās valodniecības katedra
Universitetskaja nab. 11, 199034 Sanktpēterburga, Krievija
baltistica@gmail.com

Lidija Leikuma
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
leikuma@inbox.lv

SUMMARY

Refining the Orthoepic Norm of the Latgalian Literary Language

Aleksy ANDRONOV, Lidija LEIKUMA

The Latgalian literary language is based on a 250 year old written tradition. Up to now it is mainly the written form of the language that has been paid to. Its oral form should become the object of more thorough investigation and normalization.

Gradual improvement of the Latgalian orthography is connected with overcoming the inadequate graphic means originating from the alien tradition of Polish writing. Conscious work on it started in the beginning of the XX century (O. Skrynda, F. Trasuns, P. Strods e. a.) when the necessity to base writing on pronunciation was expressed. The pursuit of a clear correlation between the written and oral forms of the language contributes to the development of both. It has already lead to such achievements as the differentiation of [ā] (*ē*) and [ie] (*ie*), [ō] and [uo], the fixing of the distribution of [y] and [i], and the marking of soft consonants in certain positions. Still, the inability to reflect the difference between [e] and [ā] together with lack of means to show soft consonants in all cases (in clusters, word finally, before back vowels) remain the two main shortcomings of the present system of writing. It certainly complicates the regulation of pronunciation, as well as the instruction of reading and writing.

The article discusses some problematic items of developing the standard Latgalian pronunciation we were confronted with while compiling Latgalian-Latvian-Russian phrase-book (Riga – Achinsk, 2008).

DĒL BALTŲ KALBŲ PRIEGAIÐŽIŲ EKSPERIMENTINIŲ TYRIMŲ

Rima BACEVIČIŪTĒ
Lietuvių kalbos institutas

1. Įvadinės pastabos

Teorinė priegaidės samprata šiuolaikiniuose baltų kalbų fonologijos darbuose visuotinai nusistovėjusi. Priegaidė, arba tonema (tonas)¹, suvokiama kaip tam tikra kirčiuoto ilgojo skiemens, ypač jo centro, garsų melodikos, dinamikos ir kiekybės (kai kuriais atvejais ir kokybės) moduliacija, atliekanti distinktyvinę funkciją, taigi fonologiškai reikšminga (MLLVG 1959: 66; Laua 1969: 110; Pakerys 1982: 147; Rudzītė 1993: 99; 269; Stundžia 1996: 26; Markus 1997: 9, 98; Girdenis 2003: 50; VPSV 2007: 459 ir kt.).

Neginčijama fonetinė aksioma iki šiol buvo teiginys, kad lietuvių bendrinėje kalboje ir visose jos tarmėse egzistuoja dvi fonologinės priegaidės, kontrastuojančios visuose kirčiuotuose ilguosiuose skiemenyse. Ankstesniuose darbuose K. Jaunias tradicija jos vadintos tvirtaprade ir tvirtagale² (Laigonaitė 1958: 75; 1970: 6; LKG 1965: 128 ir kt.), o dabartiniu metu priegaidės linkstama vadinti neutralesniais tarptautiniais terminais – akūtu ir cirkumfleksu (Zinkevičius 1966: 33; Girdenis, Žuļys 2000 [1967]: 164; Garšva 2001: 147; Girdenis 2003: 273 ir kt.). Lietuvių kalbai labai svarbios funkcinės priegaidžių ypatybės. Priegaidė morfologijos ar morfonologijos lygmenyje apibūdinama kaip stabili morfemos charakteristika (Girdenis 2003: 277). Kiekviena morfema, kuri gali turėti kirtį ir į kurią įeina ilgasis balsis arba dvigarsis, yra akūtinė arba cirkumfleksinė. Dėl to turime visą lietuvių kalbos kirčiavimo sistemą, kurią pirmasis išsamiai aprašė P. Garde'as (1971), funkcinėmis priegaidžių ypatybėmis paremti ir akcentologijai skirti B. Stundžios darbai (1995 ir kt.).

¹ Terminas *tonema* dažniau vartojamas fonologijos, *priegaidė* – fonetikos darbuose. Tonema suprantama kaip abstraktus kalbos sistemos elementas, jungiantis visų vienos priegaidės alotonų požymius. *Tono* terminas lietuvių autorių darbuose dabar vartojamas retai, greičiausiai dėl painiojimo su *pagrindiniu tonu*.

² Ankstesniuose darbuose minėta trumpinė priegaidė – trumpųjų kirčiuotų skiemenų vienkoks ar kitoks balso kitimas (LKG 1965: 128; Laigonaitė 1970: 6). Tačiau ši nuomonė jau seniai sukritikuota, nes tokiam skyrimui lietuvių kalboje nėra fonologinio pagrindo – trumpųjų skiemenų kontrasto (Zinkevičius 1966: 32; Laigonaitė 1978: 13; Girdenis, Žuļys 2000 [1967]: 116; Garšva 2001: 147–148).

Daugelio autorių pabrėžiama, kad latvių kalbos priegaidžių sistema yra sudėtingesnė negu lietuvių³. Bendrinės latvių kalbos skiemens prozodijos variavimą labiausiai lemia priegaidžių įvairavimas latvių tarmėse. Bendrinės kalbos vartosenai būdinga skirtingose tarmėse funkcionuojančių dviejų ir trijų priegaidžių sistemų sankirta, tęstinės (stieptā) – netęstinės (vakarinio ploto tarmių) ir laužtinės (lauztā) – nelaužtinės (rytinio ploto tarmių) opozicijų mišimas (MLLVG 1959: 67; Laua 1969: 110–113; Grīslis 1972: 73; Kabelka 1987: 56–57; Rudzīte 1993: 99; Bērziņa-Baltiņa 1994: 39). Pripažįstama, kad, nykstant griežtoms tarmių riboms, mažėja ir priegaidžių sistemos stabilumas (Markus 1997: 14–15; Grigorjevs, Remerts 2004: 33). Tačiau distinktyvinė priegaidės funkcija latvių kalboje neabejotinai reikšminga, tai rodo didelis vadinamųjų heterotonų skaičius (Grīslis 1972: 73; Markus 1997: 98).

2. Lietuvių kalbos priegaidžių ankstesnieji eksperimentiniai tyrimai

Lietuvių kalbos akūtas daugelyje teorinių darbų iš klausos apibūdinamas kaip staigesnis, energingesnis, trumpesnis, o cirkumfleksas – kaip tolydesnis, tęsiamesnis, švelnesnis skiemens tarimas (Girdenis 2003: 269).

Ilgą laiką fonetikų ir akcentologų darbuose diskutuota priegaidės ir pagrindinio tono bei intensyvumo sąsaja. Vienuose darbuose laikytasi F. Kuršaičio tradicijos. Dar 1876 m. jis savo darbe „Grammatik der litauischen Sprache“ pirmą kartą apibūdino lietuvių kalbos priegaides. Būtent F. Kuršaitis (Kurschat 1876: 58 tt.) pirmasis iškėlė balso tono požymių svarbą: jeigu balso tonas tolygiai leidžiasi iš viršaus žemyn, toks tonas vadintinas stumtiniu (gestossener Ton), jeigu žemesnį toną staigiai keičia aukštesnis, turime tęstinį toną (geschliffener Ton). Lietuvių kalbos priegaidžių melodinę prigimtį akcentavo ir kai kurie vėlesni tyrėjai (plg.: Gerulis 1930: XXI; LKG 1965: 128 ir kt.).

Kituose darbuose tęsiama K. Jauniaus tradicija. Jis lietuvių priegaidžių skirtumus siejo su balso stiprumo kitimu. K. Jauniaus nuomone (1911: 34), tvirtapradė priegaidė pasižymi balso aukščio ir stiprumo kritimu pirmojoje skiemens dalyje, o tvirtagalė – antrojoje. Su balso stiprumu ar tvirčiu⁴ priegaidės siejo ir kiti mokslininkai (Laigonaitė 1958: 76; 1970: 6; 1978: 15; Skardžius 1968: 13⁵; Pakerys 1982: 163 ir kt.). Jų darbuose pradėta ypač

³ Straipsnyje nesiimama išsamiai aptarti latvių kalbos priegaidžių fonologinio statuso bei eksperimentinių tyrimų istorijos, tik norima padiskutuoti dėl vieno autoriaus pastarųjų metų eksperimentų, kuriais ta pačia metodika tirtos abiejų baltų kalbų priegaidės. Lietuvių kalbos priegaidės aptartos plačiau.

⁴ Šie apibūdinimai atitiktų dabartinį intensyvumo terminą.

⁵ Nors šio autoriaus priegaidė aiškiai suprantama kaip sudėtinis reiškinys, tačiau į pirmą vietą vis dėlto iškeliami balso tvirčio ir balso spūdzio vietos požymiai (Skardžius 1968: 130).

abejoti lemiama tono reikšme priegaidėms skirti, nes pagrindinis tonas esąs labiau priklausomas nuo frazės intonacijos.

Bendrinės lietuvių kalbos monoftongų⁶ priegaidžių ankstesniųjų metų eksperimentinių tyrimų irgi gana apstu (Daugirdaitė 1970; 1972; 1974; Pakerys, Plakunova, Urbelienė 1970; 1978; Svecevičius 1978). Išsamiausiai monoftongų priegaidės kartu su kitais prozodiniais reiškiniais ištyręs A. Pakerys (1982). Jo tyrimų duomenimis, tvirtinamąją intonaciją ištartose frazėse lietuvių monoftongų priegaidės labiausiai skiriasi trukme (akūtas \approx 266 ms, cirkumfleksas \approx 299 ms; trukmės santykis 1 : 1,12; skirtumai statistiškai reikšmingi (1982: 157)) bei kai kuriais pagrindinio tono požymiais (tvirtagalių skiemenų vidutinis pagrindinio tono lygis beveik visada aukštesnis už tvirtapradžių (1982: 166); tvirtapradžių skiemenų tono maksimumai beveik visada prasideda ir baigiasi anksčiau negu tvirtagalių (1982: 172); tvirtapradžių balsių tonas krinta daug labiau negu tvirtagalių, jo kritimas būna staigesnis (1982: 173)). A. Pakerio nuomone, ilgųjų monoftongų intensyvumo ir kokybės požymių sąsaja su priegaidėmis daug mažesnė (1982: 175, 178, 182).

Po šių tyrimų vieningai sutariama, kad lietuvių priegaidės esančios mišrios prigimties reiškinys (Pakerys 1982: 189; 1995: 299; Vaitkevičiūtė 1995: 9; Stundžia 1996: 27; Girdenis 2003: 271). Konkretūs fonetiniai požymiai priegaidžių egzistavimui kalboje nėra svarbūs, priegaidės fonologinę esmę sudaro galia diferencijuoti kitais atžvilgiais vienodus skiemenis ir žodžius (Vaitkevičiūtė 1995: 89). Pastebėtina, kad visų prozodinių elementų pagrindą dažniau sudaro ne kokybiniai (spektriniai) garsų požymiai, o intonacijos požymiams artimos pagrindinio tono, garsumo ir trukmės moduliacijos (Girdenis 2003: 241).

3. Lietuvių kalbos priegaidžių suvokimo ir realizacijos problemos

Kaip matyti iš aukščiau apžvelgtų darbų, ankstesniųjų metų tyrėjai neabejojo priegaidžių egzistavimu lietuvių ilguosiuose balsuose, nors buvo pripažįstama, kad iš įvairių tarmių kilę kalbėtojai jas taria ir girdi nevienodai gerai. A. Pakerio nuomone, ilgųjų monoftongų priegaidžių ryškumas (tarimas ir suvokimas) priklauso nuo šių svarbiausių veiksnių: frazės intonacijos, žodžio vietos frazėje, gimtosios tarmės bei lingvistinio išprusimo (1982: 153). Autoriaus atliktų audicinių tyrimų duomenimis, ilgųjų monoftongų priegaidės skirtingose auditorių grupėse adekvačiai atpažintos nuo 92% (tvirtinamoji intonacija, diktoriai ir auditoriai – kalbininkai, kilę iš įvairių tarmių) iki 43,8% (klausiamoji intonacija, diktorius – kalbininkas vakarų aukštaitis kauniškis,

⁶ Šiai tyrimų grupei priskiriami ir sutaptinių dvibalsių [ie], [uo] tyrimai, nes jų priegaidžių požymiai panašūs į ilgųjų monoftongų požymius. Apie lietuvių kalbos sudėtinių dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių tyrimus šiame straipsnyje nekalbama, nes juose priegaidžių egzistavimas ir jų fonetiniai požymiai nekelia diskusijų.

auditoriai – studentai iš įvairių tarmių). Nors mažiausias teisingo atpažinimo procentas tada nustatytas nedidelis, vis dėlto A. Pakerio daroma išvada, kad priegaidės nė vienoje pozicijoje nėra visiškai neutralizuojamos, tik esti nevienodo ryškumo.

Pastaraisiais metais dėl lietuvių ilgųjų balsių priegaidžių egzistavimo bendrinėje kalboje ne kartą kilo diskusijų. Skeptiško požiūrio į balsių priegaides autoriai pabrėžia, kad jos dirbtinai palaikomos bendrinėje kalboje, norint išlaikyti nusistovėjusią kirčiavimo sistemą, o iš tikrųjų netenkančios realios distinktyvinės galios, jei ir egzistuojančios, tai tik kaip papildomas fonologinis elementas. Kai kurių tyrėjų nuomone, priegaidės bendrinės kalbos vartotojų, ypač miestiečių, kalboje smarkiai niveliuojamos: randasi tendencija skirti tik kirčiuotus ir nekirčiuotus skiemenis, rodanti politoninės sistemos nykimą. Dėl priegaidžių niveliacijos atsiranda morfonologinių pakitimų, linkstama į koloninių negalinių ilgųjų skiemenų kirčiavimą (*vyksta, vykstu, vyksti*), iškyla kirčiuočių mišimo problema (Grumadienė 1988: 144–148; 1989: 295; 1997: 100). Daugiausiai abejonių dėl priegaidžių egzistavimo ilguosiuose balsiniuose skiemenyse yra iškėlęs K. Garšva (2001; 2003; 2005, 75–84 ir kt.). Apibendrinamas savo daugkartinius pastebėjimus, šis autorius teigia, kad priegaidės „dažniausiai žymimos ne pagal tiesioginius jų požymius, o pagal kirčio šokinėjimą, balsio kokybę ir t.t., bet dar dažniau – pagal žodyną“. Tyrėjo nuomone, didžioji dalis lietuvių priegaidžių neskiria, todėl jos laikytinos „ne fonologijos, o tik fonetikos dalyku, potencialiai galinčiu turėti ir papildomą fonologinę reikšmę“ (Garšva 2005: 77, 78). Apie priegaidžių niveliaciją bendrinėje kalboje užsimena ir kiti autoriai, rašę apie šį prozodijos reiškinį (Anusienė 1983: 5–12; Pakerys 1995: 303).

4. Latvių kalbos priegaidžių svarbesnieji tyrimai

Eksperimentinių tyrimų, kurie būtų skirti latvių bendrinės kalbos ilgųjų balsių priegaidžių požymiams nustatyti, labai negausu. Fonetikos mokslo darbuose priegaidės aptariamoms tik pagal klausą suvokiamus požymius. Dauguma autorių tęstinę priegaidę aprašo kaip tariamą lygiu balsu, vienodu aukštumu ir garsumu. Krįtantčiajai priegaidei būdingas ryškus pagrindinio tono ir intensyvumo kritimas antrojoje garso tarimo dalyje. Apibūdindami laužtinę visi autoriai atkreipia dėmesį į ypatingą balso įtempimą (lūžį) garso viduryje, o antrosios dalies požymiai gali labai įvairuoti (MLLVG 1959: 66; Laua 1969: 110–113; Kabelka 1987: 56–57; Bērziņa-Baltiņa 1994: 39; VPSV 2007: 459).

Dauguma latvių priegaidžių eksperimentinių darbų remiasi vienos ar kelių šnektų medžiaga.

Tris priegaides turinčią sistemą viena iš pirmųjų išsamiau tyrė A. Abelė. Pasak autorės, tęstinės ir krįtantčiosios priegaidžių priešpriešą ryškiausiai

charakterizuoja tono kilimas ir kritimas, kartu lydymas ir balso stiprumo pokyčių. Labai išsiskirianti laužtinė priegaidė – jai būdingas staigus balso susilpnėjimas, tembro kitimas, akustinė pauzė garso viduryje, kai kuriais atvejais antroje dalyje girdimas balso sustiprėjimas (Абель 1915: 44). Taigi galima teigti, kad ankstesniųjų metų tyrėjai, kaip ir lietuvių, taip ir latvių kalbos priegaidės manė esant daugiausiai muzikinės (melodinės) prigimties.

XX a. aštuntajame dešimtmetyje bandyta nustatyti latvių bendrinės kalbos ilgųjų balsių kiekybės ir priegaidės santykius. Nors konkretūs tyrimų rezultatai, kaip ir jų metodika, gerokai įvairuoja, tačiau daugelyje šaltinių teigiama, kad tęstinę priegaidę turintys balsiai yra ilgesni, krintančiąją ir laužtinę trumpesni, pastarųjų trukmės skirtumas nežymus (Стелле 1971: 14; Mieke 1972: 70, 71; Liepa 1979: 21).

Pastaraisiais metais dviejų priegaidžių priešpriešą turinčią latvių augšzemniekų tarmę išsamiausiai tyrė D. Markus (1997). Autorė šiame darbe pateikia naujovišką požiūrį į latvių kalbos priegaides, remdamasi fonologine tonemos samprata. Ji išskiria dvi augšzemniekų šnektų posistemas, kuriose kontrastuoja po dvi tonemas: nesėliškosiose (latgališkosiuose) šnektose – tolydžioji (līdzenā) ir aštrioji (asā); sėliškosiose – kylančioji (kāpjošā) ir krintančioji (krītošā). Apibendrinama konkrečius priegaidžių fonetinius požymius, autorė daro išvadą, kad jeigu vienas iš opozicijos narių yra laužtinė priegaidė, tai priegaidės diferencijuoja keletas požymių – pagrindinis tonas, intensyvumas ir kiekybė, tačiau pastebimas intensyvumo rodiklių dominavimas. Jeigu vienas iš priegaidžių opozicijos narių yra kylančioji priegaidė, tai priegaidžių kontrastą ryškiau išreiškia pagrindinio tono rodikliai.

Priegaidžių funkcionavimo latvių bendrinėje kalboje ir jų suvokimo tyrimų irgi labai mažai. Išsamesnį šios srities tyrimą pastaraisiais metais yra atlikę J. Grigorjevs ir A. Remerts (2004). Patikrinę priegaidžių suvokimą keletais audiciniais eksperimentais, autoriai nustatė, kad geriausiai bendrinėje kalboje skiriama tęstinės ir laužtinės priegaidžių opozicija, neblogai atpažinta tęstinės ir krintančiosios opozicija, o laužtinės ir krintančiosios respondentai praktiškai neskyrė. Daroma išvada, kad kalbėtojai, kilę iš dviejų priegaidžių ploto tarmių, savo kalboje realizuoja tęstinės ir netęstinės priegaidžių fonologinę opoziciją (Grigorjevs, Remerts 2004: 49).

5. Baltų kalbų priegaidžių naujausi eksperimentiniai tyrimai

Visai neseniai pasirodė darbų, kuriuose vėl grįžtama prie baltų bendrinių kalbų ilgųjų monoftongų priegaidžių eksperimentinių tyrimų (Kudirka 2004; 2004a; 2005; 2005a). Kadangi abiejų baltų kalbų tyrimai atlikti to paties

autorius ir naudojantis analogiška metodika, toliau derėtų kartu juos aptarti ir išskelti kai kuriuos diskusinius klausimus.

Šio naujojo lietuvių kalbos priegaidžių tyrimo išvados gana kategoriškos: kaip teigia autorius (Kudirka 2005: 20), ilgųjų monoftongų priegaidės statistiškai reikšmingai nesiskiriančios nei trukmės (cirkumfleksiniai balsiai esą tik truputėlį ilgesni už akūtinius), nei pagrindinio tono ir intensyvumo, nei kokybės požymiais. Po tokių išvadų arba beliktų sutikti su skeptiku K. Garšva, kad priegaidžių lietuvių ilguosiuose kirčiuotuose balsiuose iš tikrųjų nėra, arba reikėtų manyti, kad jos reiškiamos kažkokiais kitais, prietaisais neužčiuopiamais, požymiais.

Latvių kalbos ilgųjų balsių priegaidžių skiriamuosius fonetinius požymius minimam autoriui nustatyti pavyko daug geriau, nors, kaip pripažįsta pats tyrėjas, latvių kalbos priegaidžių niveliacija irgi aprašyta daugelio latvių fonetikos specialistų (apžvalgą žr. Kudirka 2004: 233–235). R. Kudirkai pavyko nustatyti šiuos svarbiausius latvių ilgųjų monoftongų cirkumfleksinės (tęstinės) ir akūtinės (krintančiosios) priegaidžių požymius: cirkumfleksiniai balsiai ilgesni, ypač pasižymi didesne santykine trukme; akūtnių balsių pagrindinio tono ir intensyvumo diapazonas platesnis, jų viršūnės pasirodo anksčiau. Daugumos šių išvardytų požymių skirtumai patikimi statistiškai, taigi priegaidžių kontrastas latvių kalbos ilguosiuose monoftonguose neabejotinai aiškus.

Dėl pastarųjų eksperimentų medžiagos pasirinkimo ir tyrimo metodikos norėtusi išsakyti keletą abejonių. Iki šiol Lietuvoje susiklostė tradicija tiek bendrinės kalbos, tiek tarmių garsinių reiškinių tyrimams naudoti minimaliųjų porų (kvazihomonimų) medžiagą (Girdenis 2003: 60). Taip stengiamasi atsiriboti nuo rišliame tekste atsirandančių daugybės savaiminės ir funkcinės prozodijos reiškinių sąveikos (plačiau žr. Pakerys 1982: 21–25). Minimaliųjų porų metodu iki šiol naudojosi ir dauguma tiek bendrinės kalbos, tiek lietuvių tarmių priegaidžių tyrėjų. Aptariamųjų tyrimų autorius nueita šiek tiek kitu keliu, nors taip pat tiriami ne rišlios, natūralios, kalbos garsai, o specialiai atrinkta medžiaga. Kaip teigiama paties autoriaus tyrimų metodikos aprašuose (Kudirka 2004: 235; 2005: 4; 2005a: 7), jis tyrimui pasirinko bendrinių kalbų dviskiemenius žodžius, kurių kirčiuotas monoftongas buvo pirmajame CV ir CVC tipo skiemenyje. Iš tarties ir aiškinamųjų žodynų išrinkti visi įmanomi šio skiemens tipo variantai. Nors rašoma, kad stengiasi tiriamiesiems balsiams sudaryti bent minimaliai panašią garsinę ir struktūrinę aplinką, nieko neužsimenama apie lietuvių kalbos žodžių pirmojo priebalsio kietumą ar minkštumą. Neaišku, ar tyrimui panaudoti supriešakėję užpakalinių balsių variantai, tokie kaip *siūti* [s'ú't'i], *štiokią* [š'ó'k'e-] ir pan.

Esant tokiam dideliame žodžių skaičiui, tiriamieji balsiai neabejotinai pasitaikė tarp įvairių priebalsių, to neneigia ir pats autorius. Tačiau garsinės

aplinkos įvairavimas galėjo turėti įtakos tyrimo rezultatams, ypač trukmės ir kokybės požymiams.

Fonetikos specialistams puikiai žinoma, kad balsių trukmė labai priklauso nuo daugelio veiksnių, tarp jų visi autoriai nurodo ir gretimų priebalsių poveikį (plg.: Vaitkevičiūtė 1960: 207–208; LKG 1965: 63–64; Anusienė 1983: 5). Trumpiausi balsiai esti tarp dusliųjų priebalsių, gerokai ilgesni tarp skardžiųjų, ilgiausi tarp pusbalsių. Visiškai neaišku, kokie priebalsiai (skardumo-duslumo atžvilgiu) supo kalbamųjų tyrimų balsius. Daugelio tyrėjų nurodoma, kad lietuvių kalbos cirkumfleksiniai balsiai yra ilgesni už akūtinius, ir tai gana stabilūs trukmės santykiai. Tačiau neatsižvelgiant į garsinę aplinką, pavyzdžiui, jei tiriamųjų akūtinių balsių daugiau buvo tarp skardžiųjų priebalsių, o cirkumfleksinių – tarp dusliųjų, galimas visai atvirkščias rezultatas arba trukmė gali ir nesiskirti. Deja, apie tiriamųjų žodžių garsinę aplinką lieka tik spėlioti. Netiksliems trukmės rezultatams galėjo turėti įtakos ir labai nevienodas kai kurių lygintų pozicijų realizacijų skaičius, lietuvių kalbos akūtinis [é:] visai netirtas⁷.

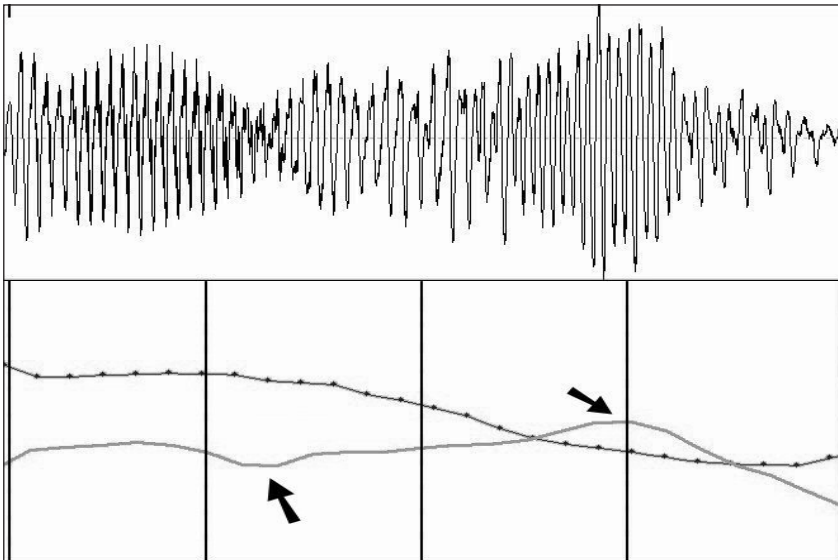
Garsinės aplinkos įvairovė galėjo turėti įtakos ir tiriamųjų balsių kokybės rezultatams. Tarp skardžiųjų priebalsių balsių formantės paprastai esti ryškesnės, artimesnės prigimtinėms balsio akustinėms savybėms, tarp dusliųjų – labiau nutolusios nuo balsio akustinių „standartų“. Formančių reikšmėms turi įtakos ir prieš balsį esančių priebalsių artikuliacijos vieta (liežuvio priešakiniai ar užpakaliniai), oro skverbimosi būdas (sprogstamieji ar pučiamieji), tyrimo rezultatus ypač gali pakeisti greta stovintys nosiniai sonantai [m], [n]. Net neabejotina, kad neatsižvelgus į visas šias aplinkybes, tiriamųjų reiškinų kokybės skirtumai bus nuliniai, nes paskęs kitų požymių sraute. Dar pastebėtina, kad reikėtų patikslinti, kas turima galvoje rašant „formančių vidurio dažniai“ (Kudirka 2005: 18) – ar skaičiuotas garso vidurinėsios dalies formančių reikšmių vidurkis, ar viena vidurinioji formantės reikšmė laikoma viso garso charakteristika.

Tiriant bendrinės kalbos reiškinius, visada bus susiduriama ir su tarimine diktorių priklausomybe. Nors šiam tyrimui pasirinkti profesionalūs aktoriai miestiečiai, tačiau vertėjo išsamiau pasidomėti, kokia yra jų tėvų, senelių kilmės vieta, nes, kaip rodo tyrimai, tarmių prozodijos skirtumai net ir miestiečių kalboje pastebimi keliose kartose (Grumadienė 1997).

Dėl abejotinos metodikos netikslūs gali būti ir kiti šio tyrimo rezultatai. Kaip minėta, autorius teigia, kad lietuvių kalbos ilgųjų balsių priegaidės

⁷ Suprantama, kad šių balsių tiriamąją medžiagą apriboja vartojimo specifika. Tačiau su tvirtapradžiu [é:] yra dviskiemenių žodžių, pvz.: *sprešti* [s'p'r'és'ɫ'i], *spėsti* [s'p'és'ɫ'i], *brestū* [b'r'és'ɫ'i] ir įvairios jų formos (plg. A. Pakerio komentarą ir rezultatus dėl šių balsių trukmės, 1982: 47). Matyt, autoriaus jų atsisakytą dėl kelių priebalsių samplaikos žodžio pradžioje.

nesiskiriančios nė vienu iš pagrindinio tono bei intensyvumo rodiklių: nenusitatyta nei vidutinio lygio, nei pikinių reikšmių, nei diapazonų skirtumų. Visiškai nesuprantama, kodėl pagrindinio tono bei intensyvumo kreivės braižytos ir visi duomenys skaičiuoti dalijant balsio tarimo laiką į penkias lygias dalis ir tik šiuose taškuose matuotos atitinkamos reikšmės. Juk taip skaičiuojant maksimalios ir minimalios reikšmės paprasčiausiai gali nepatekti į matavimus, jei jos nėra nusistatytuose penkiuose taškuose (plg. 1 pav. vaizduojamą balsio pagrindinio tono ir intensyvumo kontūrų kitimą žodyje $t<y>ko$ [$t'<i>ko$] – šiuo atveju intensyvumo maksimali reikšmė gal ir patektų į matavimus, bet minimali tikrai liktų neskaičiuojama). Tokia metodika gautos kreivės tikrai neatspindi realaus pagrindinio tono bei intensyvumo kitimo, o diapazonas pagal taip suskaičiuotus duomenis gali būti visiškai netikslus.

1 pav. Akūtinio balsio pagrindinio tono kitimo kontūras žodyje $t<y>ko$ [$t'<i>ko$] (vakarų aukštaičių kauniškių šnektas; pilka tiesi linija vaizduoja intensyvumą, tamsesnė linija su taškeliais – pagrindinį toną)

6. Vietoj išvadų

Apžvelgus baltų bendrinių kalbų monofonų priegaidžių eksperimentinių tyrimų raidą, tarp lietuvių ir latvių kalbų galima išvengti ir paralelių, ir skirtumų. Pirmųjų tyrimų (XX a. pradžios) autoriai abiejose kalbose buvo linkę pripažinti melodinę priegaidžių prigimtį ir manyti, kad jas geriausiai

išreiškia pagrindinio tono kilimas ar kritimas. Eksperimentinės fonetikos pradžioje pagrindinio tono parametrai buvo vieni iš lengviausiai nustatomų ir, galima manyti, patraukliausių priegaidžių požymių.

Vėlesni tyrimai parodė, kad priegaidės yra kur kas sudėtingesnis reiškinys, negu skiemens pagrindinio tono moduliacija. Išsamūs lietuvių bendrinės kalbos tyrimai, XX a. antrojoje pusėje atlikti A. Pakerio, įrodė, kad priegaidės charakterizuojamos daugelio fonetinių požymių kompleksu, iš kurių svarbiausi yra trukmė, pagrindinis tonas ir intensyvumas. Lietuvių kalbotyroje neginčijamai susiformavo bendrinės kalbos (beje, ir tarmių) dviejų fonologinių priegaidžių aksioma, kuri praktiškai tebegalioja ir iki šiol, nors ne vieno autoriaus rašyta apie priegaidžių niveliaciją, ypač miestų dialektuose ir pietrytiniame tarmių areale.

Latvių kalbos tyrimų XX a. antrosios pusės specifiką daugiau nulėmė bendrinės kalbos priegaidžių realizacijos variantiškumas – išsamiau gilintasi tik į atskirų tarmių priegaidžių požymius, bendrinės kalbos fonetikos darbuose priegaidės apibūdintos daugiausia tik iš klausos. Dauguma autorių pažymi, kad bendrinei kalbai teikta trijų priegaidžių sistema egzistuoja tik labai nedideliame vidurio tarmių (vidus dialekts) plote, o kitose tarmėse galimos įvairios dviejų priegaidžių priešpriešos. Kai kuriuose latvių kalbos fonetikos šaltiniuose rašoma, kad bendrinės kalbos priegaidžių normos gali būti tik pageidaujamojo pobūdžio, nes kiekviena tarmė turinti savitą priegaidžių sistemą.

Maždaug paskutiniųjų dviejų dešimtmečių (XX a. pabaigos–XXI a. pradžios) priegaidžių tyrimams tiek lietuvių, tiek latvių kalboje būdingas naujas fonologinis požiūris. Abiejose kalbose daugiausia tyrinėti tarmių priegaidžių požymiai – jie pasirodė beesantys labai nevienodi skirtingose tarmėse. Todėl daugiau dėmesio kreipta į priegaidžių (tonemų) priešpriešų ir jų skiriamosios galios nustatymą, o ne į priegaidžių skiriamuosius fonetinius požymius.

Aptariamųjų naujausių tyrimų autorius R. Kudirka vėl ėmėsi labai sunkaus uždavinio – bandyti eksperimentiniu būdu atsakyti į klausimą, ar lietuvių ir latvių ilguosiuose monoftonguose egzistuoja priegaidės, ir nustatyti, kokiais požymiais jos skiriasi. Autoriaus nuomone, lietuvių bendrinės kalbos ilgųjų balsių priegaidės nepasižymi jokiais ryškesniais akustiniais požymiais, tik cirkumfleksiniai balsiai esą truputėlį ilgesni. Latvių kalbos priegaidžių požymių nustatyta daugiau.

Žvelgiant iš šalies, atrodytų, kad eksperimentinis tyrimas iš tikrųjų turėtų padėti užbaigti minėtas diskusijas priegaidžių klausimu. Tačiau čia neužmirštini du dalykai: 1) kad priegaidės yra fonologinis kalbos elementas; fonologiniai elementai, kaip žinome, identifikuojami informantų klausa ir suvokimu, o ne fiksuojami instrumentinės fonetikos prietaisais; 2) kad instrumentiniai prietaisai fiksuoja daugiasluoksnį požymių kompleksą, ne tik „reikalingas“, su tyrimo objektu susijusias garsų ypatybes, bet ir daugybės papildomų veiksmių išraišką. Neatsižvelgus į šių principų svarbą, galimas visiškai neadekvatus

prozodinių reiškinių vertinimas. Baltų bendrinių kalbų priegaidžių fonetinių požymių ir fonologinės galios nustatymas ir toliau liks vienu iš svarbiausių eksperimentinės fonetikos tyrėjų uždavinių.

Literatūra

- Абель, Анна. 1915. Объ акцентуации ударенныхъ простыхъ гласныхъ въ латышскомъ языкѣ. *Извѣстия Отдѣленія русск. языка и словесности Импер. Академию Наукъ*, XX 2, 1–45.
- Anusienė, L. 1983. Kirčiuotų ilgųjų balsių trukmė lietuvių bendrinės kalbos frazėse. *Kalbotyra*, 34 (1), 5–13.
- Bērziņa-Baltiņa, Valerija. 1994. *Latviešu valodas gramatika*, Rīgā: Zvaigzne ABC.
- Daugirdaitė, G. 1970. Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos sutaptinių dvibalsių (ie) ir (uo) trukmė. *Kalbos garsai ir intonacija (Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga)* 4, 51–71.
- Daugirdaitė, G. 1972. Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos tvirtapradžių sutaptinių dvibalsių (ie) ir (uo) intensyvumas. *Garsai, priegaidė, intonacija (Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga)* 5, 37–49.
- Daugirdaitė, G. 1974. Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos tvirtagalių sutaptinių dvibalsių (ie) ir (uo) intensyvumas. *Eksperimentinė ir praktinė fonetika (Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga)* 6, 126–141.
- Gardė'as, P. 1971. Lietuvių kalbos kirčiavimo sistema. *Kalbotyra*, 22, 93–96.
- Garšva, Kazimieras. 2001. Kirčiuotų trumpųjų ir pusilgių skiemenų „priegaidės“. *Kalbotyra*, 50 (1), 147–150.
- Garšva, Kazimieras. 2003. Lietuvių kalbos priegaidės. *Kalbų studijos*, 4, 12–16.
- Garšva, Kazimieras. 2005. *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Gerullis, Georg. 1930: *Litauische Dialektstudien*, Leipzig: Markert & Peters Verlag.
- Girdenis, Aleksas. 2003. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis, Aleksas; Vladas Žulys. 2000 [1967]. Trumpinė priegaidė? A. Girdenis. *Kalbotyros darbai* 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Grigorjevs, Juris; Andris Remerts. 2004. Latviešu literārārās valodas intonāciju funkcionalitāte mūsdienās. *Baltu filoloģija*, 13 (2), 33–50.
- Grīšle, Rasma. 1972. Latviešu zilbes intonāciju semantiskais svars. *Baltistica*, 1 priedas, 73–78.
- Grumadienė, Laima. 1988. Sociolingvistinis vilniečių lietuvių kalbos tyrimas: konsonantizmas ir akcentuacija. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 27, 132–149.
- Grumadienė, Laima. 1989. Ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas miestiečių lietuvių kalboje. *Baltistica*, 3 (2), 292–296.
- Grumadienė, Laima. 1997. Tarmių priegaidžių atspindžiai miesto žmonių kalboje : eksperimentinis tyrimas. *Linguistica Lettica*, 1, 100–111.

- Jaunius, Kazimieras. 1911. *Lietuvjų kalbos gramatika*. Peterburgas: Mokslų Akademijos spaustuvė.
- Kabelka, Jonas. 1987. *Latvių kalba*. Vilnius: Mokslas.
- Kudirka, Robertas. 2004. Dabartinės latvių kalbos priegaidės ir jų akustiniai požymiai (trukmė, intensyvumas, pagrindinis tonas, kokybė). *Baltistica*, 39 (2), 233–246.
- Kudirka, Robertas. 2004a. Bendrinės lietuvių ir latvių kalbos kirčiuotų ilgųjų monoftongų kiekybiniai ir kokybiniai skirtumai ir bendrybės. *Baltu filoloģija* 13 (2), 51–69.
- Kudirka, Robertas. 2005. Lietuvių bendrinės kalbos monoftongų priegaidžių akustiniai požymiai. *Acta Linguistica Lithuanica*, 52, 1–23.
- Kudirka, Robertas. 2005a. *Dabartinių baltų kalbų kirčiuoti monoftongai: instrumentinis tyrimas. Daktaro disertacija*. Kaunas: VU Kauno humanitarinis fakultetas.
- Kurschat, Friedrich. 1876. *Grammatik der litauischen Sprache*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses.
- Laigonaitė, Adelė. 1958. Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo. *Kalbotyra*, 1, 71–100.
- Laigonaitė, Adelė. 1970. *Lietuvių kalbos kirčiavimas*. Kaunas: Šviesa.
- Laigonaitė, Adelė. 1978. *Lietuvių kalbos akcentologija*. Vilnius: Mokslas.
- Laua, Alise. 1969. *Latviešu literārās valodas fonetika*. Rīgā: Zvaigzne.
- Liepa, Elmārs. 1979. *Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā*. Rīga: Zinātne.
- LKG. 1965. = *Lietuvių kalbos gramatika 1: Fonetika ir morfologija*. Vilnius: Mintis.
- Markus, Dace. 1997. *Latviešu augšzemnieku izlokšņu zilbes prosodija: eksperimentāls pētījums*. Rīgā: Vārti.
- Mieze, Silvija. 1972. Garo patskaņu kvantitāte divzilbju vārdos. *Veltījums akadēmiem Jānim Endzelīnam 1873 – 1973*. Rīgā: Zinātne, 58. – 86.
- MLLVG. 1959. = *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramātika 1*. Rīgā: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- Пакерис, Антанас; Плакунова, Т.; Урбелене, Янина. 1970. Относительная длительность гласных литовского языка. *Kalbos garsai ir intonacija (Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga)* 4, 30–54.
- Pakerys, Antanas; Plakunova, T.; Urbelienė, Janina. 1978. Lietuvių kalbos balsių [a], [e] pagrindinis tonas. *Kalbos garsai ir melodika*, 38–43.
- Pakerys, Antanas. 1982. *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*. Vilnius: Mokslas.
- Pakerys, Antanas. 1995. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*. Vilnius: Žara.
- Rudzīte, Marta. 1993. *Latviešu valodas vēsturiska fonetika*. Rīgā: Zvaigzne.
- Skardžius, Pranas. 1968. *Lietuvių kalbos kirčiavimas*. Čikaga: Lietuvių Fondas.
- Стелле, Анита. 1971. *Акустическая характеристика ударного вокализма латышского литературного языка. Автореферат*. Рига.
- Stundžia, Bonifacas. 1995. *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*. Vilnius: Petro ofsetas.

- Stundžia, Bonifacas. 1996. *Lietuvių kalbos kirčiavimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Svecevičius, Bronius. 1978. Bendrinės kalbos priegaidžių intensyvumo tyrimas analizės–sintezės– analizės metodu. *Kalbos garsai ir melodika*, 64–67.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1960. Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas arba kiekybė. *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 3, 207–217.
- Vaitkevičiūtė, Valerija. 1995. *Bendrinės lietuvių kalbos priegaidės*, Vilnius: Enciklopedija.
- VPSV. 2007. = *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīgā: LU Latviešu valodas institūts.
- Zinkevičius, Zigmas. 1966. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.

Rima Bacevičiūtė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5, LT-10308, Vilnius, Lietuva
rimaba@ktl.mii.lt

SUMMARY

Concerning Experimental Researches of Syllable Accents in the Baltic Languages

Rima BACEVIČIŪTĖ

The article discusses the debatable remarks concerning the recent experimental researches of the long vowel accents in the Lithuanian and Latvian languages (the year 2004 and 2005, research author – Robertas Kudirka). According to the Kudirka's research results, long vowel accents of the Latvian language differ in terms of acoustic features as compared to those of the Lithuanian language. Kudirka has noted that the acute accent of the Latvian language differs from the circumflex accent in shorter duration, wider fundamental pitch and intensity range. In Kudirka's opinion, long vowel accents of the Lithuanian language do not differentiate duration, quality, fundamental pitch or intensity features.

The article suggests that the 'zero' result concerning the differential features of the syllable accents in the Lithuanian language might be a result of the questionable research methodology. The researcher has not considered the sound context of the segments researched; the values of the fundamental pitch and intensity have been measured only in the five points chosen, but not during the whole time of the sound articulation. The research performed cannot be considered as the final point in the discussions concerning the syllable accents in the Baltic languages; research of the complicated prosodic phenomena must be developed by specialists in experimental phonology.

KOPSAVILKUMS

Par baltu valodu garo patskaņu intonāciju eksperimentālajiem pētījumiem

Rima BACEVIČIŪTĒ

Rakstā analizēti problemātiski jaunākā laika eksperimentālie pētījumi par zilbes intonācijām latviešu un lietuviešu valodas garajos patskaņos (Roberts Kudirka – 2004. un 2005. gads). Saskaņā ar Kudirkas pētījumiem garo patskaņu intonācijas latviešu valodā un lietuviešu valodā akustiski atšķiras. Pētnieks ir norādījis, ka akūts (krītošā intonācija) latviešu valodā atšķiras no cirkumfleksa (stieptās intonācijas) ar mazāku garumu, plašāku pamattona un intensitātes diapazonu. Pēc Kudirkas domām garo patskaņu intonācijas lietuviešu valodā neatšķiras ne ar kvantitātes, ne ar kvalitātes pazīmēm.

Raksta autore izsaka viedokli, ka negatīvais rezultāts pētījumos par garo patskaņu zilbes akcentu diferencīālajām pazīmēm lietuviešu valodā varēja rasties apšaubāmas pētnieciskās metodoloģijas dēļ. Pētnieks nav ņēmis vērā analizēto segmentu skanisko kontekstu; pamattona un intensitātes vērtības ir mērītas tikai piecos izvēlētos punktos, bet nevis visā skaņas artikulācijas posmā. Šie pētījumi tādejādi nevar tikt uzskatīti par galapunktu diskusijā par zilbes akcentiem baltu valodās. Sarežģīto prosodisko fenomenu pētniecība eksperimentālās fonoloģijas speciālistiem ir jāturpina.

**ZUR VERGLEICHEND-KONTRASTIVEN ANALYSE
DER BALTISCHEN FASSUNGEN VON LUTHERS
„KLEINEN KATECHISMUS“:
WIE IST DER PHARAO?**

Pietro U. DINI
Universität Pisa

0. Ausgangspunkt

Bekanntlich ist eine der größten Schwierigkeiten, auf die die Prutenisten ziemlich oft stoßen, die Deutung der vielen *hapax legomena* des Altpreußischen. Ein solcher Fall ist beispielsweise das Partizip *pertrincktan* «verstockten», das in der *Form der Tauf* als Attribut des ägyptischen Pharaos verwendet wird:

- III Dt. *du haft... den verftockten Pharao / mit allen den feinen im
Roten Meer erfeufft* (E 118, 7–13)
- III Will *tou affai... stan pertrincktan Pharao / fen wiffan fwaieis /
en vrminan iürin aufkandinnons* (E 119, 10–17)

Traditionell wurde das apr. Wort als **pertrinkt* gelesen und direkt mit dem Primärverb lit. *trenkù trinkti* «[den Kopf, das Kopfhaar, Schafe, Vieh, Wolle] waschen» verknüpft. So lesen wir es schon bei Trautmann (1910: 397) und in dessen Folge auch bei Mažiulis (1996: 274). Smoczyński (2004; 2005: 263) hat diese Deutung in Frage gestellt und vorgeschlagen, daß das apr. Verb *pertrincktan* mit Substitution *per-* für *ver-* eine Lehnübersetzung aus dem mhd. *verstockten* «stocken, verstocken» (Lexer 1878: 252) sei. Man geht ferner davon aus, daß sowohl *verstockten* als auch *pertrincktan* zwei von Substantiven abgeleitete Denominativa seien. Das Deutsche hat *stoc*, *-ckes* «Stock, Knüttel, Stab» (Lexer 1876: 1206–1207), wobei für das Altpreußische parallel ein Substantiv von der Art des Litauischen *trinka* «Holz-, Hau-, Strafklotz, Hackblock, Stock» als Ableitungsbasis anzusetzen sei.

Wie ersichtlich, stimmen sowohl die älteren als auch die neueren Deuter des Wortes der Ansetzung einer Grundbedeutung «verstockt, verhärtet» zu. Die formale Seite ist, wie gesagt, schon des öfteren untersucht worden¹.

¹ Ich sehe übrigens auch kein großes Hindernis darin, daß die apr. Form eine Lehnübersetzung aus dem Deutschen ist. Die Substitution *per-* für *ver-* ist häufig in Verbalkomposita des deutschen Lehngutes des Altpreussischen (vgl. Smoczyński 2000: 214). Der Mangel an einer Ableitungsbasis ist bedauerlich aber keine Neuheit im Altpreußischen.

Dennoch bleibt das Partizip undurchsichtig. Anders gesagt, der semasiologische Aspekt des lehnübersetzten Wortes ist immer noch ein Rätsel.

0.1 Excursus. Zum sogenannten *Sintflutgebet*

Das hier zu erörternde Wort kommt in Luthers *Taufbüchlein* vor, und zwar in einem umfangreichen Gebet, dem sogenannten *Sintflutgebet*. Es ist an dieser Stelle nicht ohne Interesse, daran zu erinnern, daß vom theologischen Gesichtspunkt aus dieses Gebet insgesamt als „liturgisches Rätsel“ betrachtet wird.

Das erste *Taufbüchlein* von Luther erschien im Jahre 1523 (vgl. Luther WA 2: 42–46). Eine Neufassung aus dem Jahre 1526 wurde zuerst der Katechismusausgabe von 1529 (vgl. Luther WA 19: 537–541) als Anhang beigefügt. Schon 1523 hatte Luther das *Sintflutgebet* hinzugefügt und beließ es mit geringen graphischen Unterschieden auch in der Ausgabe von 1526:

Luther:	Zitate:
1523, vgl. Luther WA 2: 43, 26–29.	<i>du hast ... den verstockten Pharao mit allen seynen ym rotten meer erfewfft</i>
[1526] 1529, vgl. Luther WA 19: 539, 17–20.	<i>du hast ... den verstockten Pharao mit allen feinen ym roten meer erfeufft</i>

Allem Anschein nach war die Hinzufügung des *Sintflutgebets* eine Neuerung des Reformators, der dadurch eine ältere Oration nach der Salzdarreichung (*Datio salis*) verdrängen wollte². Die Lutherforschung ist sich noch immer nicht im Klaren darüber, ob es sich bei dem *Sintflutgebet* um eine von Luther angefertigte Übersetzung oder um einen Originaltext von ihm handelt. Wegen der vielen Anklänge an altkirchliche (Hering 1892) und mittelalterliche (Drews 1910) Tauftexte hat man nach einer – möglicherweise verschollenen – lateinischen Vorlage des Gebets gesucht. Diese Suche ist bisher aber vergeblich geblieben, weshalb die Meinung geäußert wurde, bis zum Erweis des Gegenteils scheinen «die Gründe zu überwiegen, welche auf Luthers Verfasserschaft hindeuten»³. Adam (1952) hat Ähnlichkeiten zwischen dem *Sintflutgebet* und der Liturgie am Ostersonntag hervorgehoben und besonders auch eine deutsche (präziser gesagt, eine aus Breslau stammende und schlesisch gefärbte) Textfassung als Vorbild für Luthers Gebet vorgeschlagen⁴.

² Es ging um das in den spätmittelalterlichen Formularen und auch in der *Agenda communis* üblichen Gebet *Deus patrum nostrorum*. Generell dazu vgl. Peters (1994: 163ff), spezifisch vgl. Kawerau (1889: 428).

³ Letztlich hat sich Peters (1994: 172) in seinem synthetischen Werke genau so geäußert.

⁴ Vgl. Dürig 1967 sehr nützlich auch für die Forschungsgeschichte und mit ausführlichen Literatur.

1. Paralleltexte

Wie auch immer sich die Sache verhalten mag, ist es für unser Ziel aufschlußreich, die Wiedergabe des Partizipiums sowohl in anderen (deutschen) Versionen als auch in Übersetzungen (wie z. B. ins Niederländische) des *Sintflutgebets* zu betrachten, die aus derselben Epoche stammen:

Werke:	Zitate:
1496	<i>du host... den vorstocktin pharao mit allen seynen</i>
Breslau ⁵	<i>ym rottin mehr erseufft</i>
1523	<i>du haft... den verstockten Pharao mit allen sinen</i>
Leo Jud ⁶	<i>im roten meer ertränckt</i>
1525	<i>du haft... den v'stockten Pharao mit allen feinen</i>
Leo Jud, S. 9–10.	<i>im roten meer ertrenckt</i>
Luther 1543 ⁷	<i>du hast... den verstockten Pharao mit allen feinen</i> <i>ym rote meer erseufft</i>
Kirchenordnung	<i>du hast... den verstockten Pharao / mit allen den</i>
1558, S. 4	<i>feinen im Rotten Meer erseufft</i>
1563	<i>du haft... den verstockten Pharao mit allen seinem</i>
Palts ⁸	<i>volck im roten Meer ertrencket</i>
1566	<i>Ghy... den verstockten Pharao met all sijnen</i>
Frankenthal ⁹	<i>volcke in 't roode Meer verdroncken hebt</i>
1567	<i>du... den verstockten Pharao mit allen den Seinen</i>
Antwerpen ¹⁰	<i>im roten Meer erseuffet</i>

Wie ersichtlich, stimmen die deutschen und die niederländischen Texte miteinander überein. Typologisch interessant ist es auch, einen Blick in das englische *Book of Common Prayer* zu werfen, in dem das Partizipium durch *wicked* wiedergegeben wird:

1549, Book of Common Prayer ¹¹	<i>thou didst drown in the red sea wicked king Pharaoh</i> <i>with all his army</i>
--	--

In einem zeitgenössischen Wörterbuch des Englischen (Wilkins 1668, s.v.) findet man für diese Form folgende Erklärung: «*Wicked* 'Gracelefs,

⁵ Vgl. Dürig 1967: 1044.

⁶ Vgl. Kooiman 1950: 288

⁷ Vgl. Knoke 1904: 119; Trautmann 1909.

⁸ Vgl. Kooiman 1950: 288.

⁹ Vgl. Kooiman 1950: 288.

¹⁰ Vgl. Kooiman 1950: 287.

¹¹ Vgl. Kooiman 1950: 287.

Unholy, Vicious (augm.)»¹². Wie wir sehen werden, ist diese Interpretation auch für apr. *pertrincktan* alles andere als abwegig.

2. Fragestellung

Die Frage, die ich im folgenden zu beantworten versuchen möchte, lautet: Wie wird der Pharao charakterisiert? Ist der Pharao *verstockt* im Sinne von **partrenktas* «geschlagen», wie dies Mažiulis (1996: 274)¹³ nach einer langen Reihe semantischer Wechsel vorgeschlagen hat? Oder ist der Pharao *verstockt* im Sinne von «auf etwas versteift..., unzugänglich», wie Smoczyński (2004: 133n) in einer Fußnote schreibt? Keine dieser beiden Erklärungen scheint mir zutreffend zu sein.

Schaut man in *Exodus* 14,4 und 8, dann wird klar, daß Jahve selbst den Pharao *verstockte*, indem er dafür sorgte, daß der Gedanke im Herzen von Merneptah I. von Ägypten¹⁴ den Entschluß zur Verfolgung der Israeliten zeitigte:

Exodus 14,4

Sept. 1991, S. 188

Bibbia, S. 324

Handkommentar,
S. 121

ἐγὼ δὲ σκληρυνῶ τὴν καρδίαν Φαραώ...

Et indurabo cor ejus, ac persequetur vos...

„Dann aber will ich Pharaos Herz [Variante: Sinn] verstocken...“

Exodus 14,8

Sept. 1991, S. 189

Bibbia, S. 325

Handkommentar,
S. 122

καὶ ἐσκληρυνεν κύριος τὴν καρδίαν Φαραὼ βασιλέως Αἰγύπτου καὶ...

Induravitque Dominus cor Pharaonis regis Aegypti et...

„Und Jahve verstockte das Herz Pharaos, des Königs von Ägypten...“

Es ergibt sich für uns die Frage: Wie haben die Übersetzer diesen Sachverhalt begriffen und in den baltischen Katechismen wiedergegeben?

¹² Gleichfalls gibt *OED* (20: 311) folgendes an: «chiefly in biblical and religious use, often opposite to ‘righteous’».

¹³ So argumentiert Mažiulis (1996: 274): «Manyčiau, kad pr. (III) **perrinkta-* „užkietėjęs (užsispyręs)“ (partic. praet. pass.) yra iš „užsispyręs (verstockt)“ < **nenuolaidus, nejautrus*“ < **apstulbintas*“ < **parblokštas* (apstulbintas)“ < **partrenktas*“ ir supuonuoja verb. (inf.) pr. **perrink-ivei* „partrenkti“...».

¹⁴ Merneptah I. (d.h. »der von Phtah geliebt«) wurde Pharao der XIX. Dynastie, Sohn und Nachfolger von Ramses II., und mit aller Wahrscheinlichkeit der Pharao des Exodus (vgl. Larrivaz 1912).

Es lohnt sich an dieser Stelle, an die Meinung von William Schmalstieg (z. B. 1998, 2000, 2001) zu erinnern, wonach sich die Übersetzer eher um religiöse und theologische als um sprachliche Angelegenheiten gekümmert haben. Nimmt man einen breiteren Kontext als Erwägungsgrundlage, dann beobachtet man, daß sich *verstockten* und seine baltischen Entsprechungen in einem Wortfeld (bzw. in einem lexikalischen Netz) befinden, das bei der Deutung nicht unbeachtet bleiben darf:

III Dt. *du haft durch die Sündflut / nach deinem gestrengen Gericht / die (1561 = vngleubige Welt verdampft / vnd den gleubigen Noe / selb 1543) Acht nach deiner grossen Barmhertzigkeyt / erhalten / Vnd den **verstockten** Pharao / mit allen den feinen im Roten Meer erseufft vnnnd ... alle Waffer zur feligen Sindtflut vnnnd reichlichen Abwafchung der Sünden /geheyliget / vnnnd eingesett. (III, 118, 7–21)*

III Will *tou affai praftan aufkandinfan fwitas / notwaian drücktwingiskan (1561) ligan / stan nidruwintin Switan perklantūns / bhe stan Druwīngin Noe / subban Afman / no twaian debjkan engraudīfnan iflaidkūns / bhe fian **pertrincktan** Pharao / fen wiffan fwaieis / en vrminan iūrin aufkandinnons bhe... wiffans vndans prei Deiwūtifkan aufkandinfan bhe laimiskan aumūfnan stēifan grijkan fwintinninuns / bhe enfaddinnons. (III, 119, 10–26)*

Ferner sollte man berücksichtigen, daß bei Luther *verstockt* oft im Sinne von *verstockter Sünder* auftaucht und dasselbe auch bei anderen Autoren derselben Epoche geschieht. Hier nur einige von vielen möglichen Beispielen (vgl. *DWB* 1956: 1758–1763):

Martin Luther:

Aber die hartkopffigen, die, in wercken vorstockt, nit achten was man vom glauben sagt, auch dawidder fechten, sol man faren lassen, das ein blind den andern fure, wie Christus thet und leret (Luther WA 6: 215, 10–12; Von den guten Werken, 1520).

Denn ob wol der grosse hauffe vorstockt ift, find dennoch alteit, wie wenig yhr sey, die zu Christo sich bekeren und in yhn gleuben (Luther WA 7: 600, 28–30; Das Magnificat verdeutschet und ausgelegt, 1521).

Es thut es nicht: sich dw darauff, das dw dir nicht selber schaden thuest, durch dein funtlichs und vorstocktes leben (Luther WA 9: 641, 23–24; Predigten Luthers gefammelt von Joh. Poliander, 1519–1521).

Sebastian Franck (1499 Donauwörth – 1542 Basel) 1545: 1, 31a:

Ich bin drin verstockt wie ein jud.

Bartholomeus Ringwaldt (1532 Frankfurt/Oder – 1598–1600) 1581: B 4b:

*Auff das euch der herr nicht müg erfinden, | als maulchristen,
in verstockten sünden.*

Von späteren Autoren kann man noch z.B. die folgenden anführen:

Matthias Kramer (1640 Köln – 1729/1732 Erlangen) 1700–1702, II: 982a:

Die verstockte juden, ein verstockter ketzer.

Sam Butschy (1612 Breslau – 1679 ebd.) 1677: 75:

*So barmherzig gott ist gegen die busfertigen, so unbarmherzig ist er auch
gegen die verstockten und frevelen sünder.*

3. Die Wiedergabe in den baltischen Fassungen

Ich möchte an dieser Stelle die Hypothese aufstellen, daß die Übersetzer des „Kleinen Katechismus“ in den drei baltischen Sprachen das ihnen undurchsichtig erscheinende deutsche Partizip aufgrund bestimmter Erwägungen theologischer Natur in ihrer jeweiligen Sprache wiedergegeben haben. Ich gehe davon aus, daß die Übersetzer bei ihrer Tätigkeit sowohl den Passus aus *Exodus* als auch den Usus Luthers deutlich vor Augen hatten.

3.1. Die altlitauische Überlieferung

Wenn man von der genannten Voraussetzung ausgeht, dann erhält man eine erste Bestätigung auch für die sich in der altlitauischen Fassung von Moswid und Willent befindende Form:

Moswid *WJffagalis amβina= fis Diewe / kurfai per Pat=wana / pagalei tawa*
1559 *geβtoia Suda / netikintighi Swieta praβudei / ir tikintighi*
Noe pati afchma / pagalei tawa didzoia Suffimilima / palaikei
/ Ir vŝchketufighi Pharaona ŝu wiŝŝu Karia pulku Maroŝu
Raudo=noŝu paŝkandinai / ir ... wiŝŝus wandenis ant iŝhganitingoia
Ghreku patapa / ir bagatoia Apmaf=goghima ghreku /
paŝchwentei ir iŝtates effi. (Moswid, 102–103)

Willent *WJffagalifis amβinafis Diewe / kurfai per audra / pagalei*
1579 *tawa afchtraghi juda / netikintighi Swieta praβudei / bei*
tikintighi Noe pati afchma / pagalei tawa didzoia ŝuffimilima
palaikei / ir vβkietufighi Pharaona / ŝu wiŝŝu jo βmoniu
pulku Marioŝu raudonoŝu paŝkandinai / bei ... wiŝŝus vanden-
nis ant iŝhganitingoia patwana ir bagatoja apmafŝoghima
ghrieuku paŝchwentei ir jftatei. (Willent, 246–147)

Die Lage im altlitauischen protestantischen Schrifttum ändert sich nur in winzigen Details und kann folgendermaßen dargestellt werden¹⁵:

Texte:

Moswid, *Forma Chrikštima*, 1559.
Willent, *Enchiridion*, 1579.
Sengstock, *Enchiridion*, 1612: 62,21.
VK, 1700: 145.
Lysius, *Mąžas Katgismas* (ms), 1719.
Engelis, *Mąžas katgismas*, 1722.

Zitate:

všch=ketuſiġhi
vſkietuſiġhi
vſkietuſiġhi
uſſi | ketinnuſi
uſkietuſiġi
uſi=kietinuſi

Eine sehr ähnliche Situation ist auch schon im katholischen Schrifttum des 16. Jahrhunderts belegbar, so etwa bei Mikalojus Daukša (mit entsprechenden altpolnischen Passagen aus der Postille von Jakub Wujek). Sichere Fälle bei Daukša (DP, Daukša 2000) sind die folgenden:

DP 1599 ← W3 1590

1a. *Ir ta tai minetumbime / kas ape vſkietėiuſius ſydūs paraſīta.* (DP 80₄).

1b. *Y ná to pámiėtáli / co o zátwárdziáłyx ſydziech nápiľano:* (W3 81).

2a. *piktú ir vſkietėiuſīã / kokie búwo ſókonno Dáktarai ir Phariſėuſbai tarp' anós miniós:* (DP 91₅₂).

2b. *ſlych á zátwárdziáłyx / iácy byli zakonni Doktorowie y Fáryzeuľowie miedzy ona rzefia:* (W3 92).

3a. *Kaip nę kadai Pharáonas kũ daſnéus ſódj Diſwo girdėio / tú kietėſniú tápdawo...* (DP 99₄₆).

3b. *Jáko niegdy Pháráon / im cześćiey flowo Boſze łlychał / tym fie twárdbȳm oftawał...* (W3 101).

4a. *vſ vſkietėiuſe ſirdi ſmogaus nuſidėiuſio.* (DP 153₂₄).

4b. *zá zátwárdziále ľerce cźłowieká grzeĽnego.* (W3 159).

5a. *iau yra vſkietėie / ir baſniczios nekľaufo (kokie yra Heretikai)* (DP 515₂₂).

5b. *ſe iuſz ľá zátwárdziáli / y koſćiolá niepoľuſni (iáko poľpolicie ľá heretykowie)* (W3 560).

¹⁵ Vgl. Lysius 1993ab. Die Existenz eines Katechismus von Risinskis (1624) ist nur vermutet (vgl. LB s.v.). Der Katechismus von Minvydas-Boſimovskis (1653) ist in der *Knyga Nobaſnymstes* enthalten (vgl. LB s.v.).

Aus den Beispielen von Daukša ist ersichtlich, daß sich das Verb *užkietėti* (wenigstens neunmal belegt¹⁶) auf einen Sünder – einen Juden, einen Pharisäer, einen Ketzer oder einen Pharao – bzw. auf dessen Herz bezieht. Tatsächlich wird noch heute ein Sünder auf litauisch als *užkietėjęs* bezeichnet, so z.B.: *užkietėjęs nusikaltėlis* «verstockter Sünder» (vgl. DLKŽ 1954: 896¹⁷).

Aber noch beweiskräftiger sind die Paralleltexte aus der litauischen Bibel. Bekanntlich darf man für *Exodus* nicht Chylinskis, sondern einzig Bretkūnas oder auch die späteren litauischen Bibeln benutzen:

Texte (14,4):

Zitate:

Bretkūnas 1590: 78

Bei afch io schirdi noriū ūskietinti [*am Rande*: ūsdrūtinfiu], Jdant ...

Biblia 1735: 98–99

Jr aβ pakietifu jo birdi, kad jūs wytu, ir ...

Texte (14,8):

Zitate:

Bretkūnas 1590: 78

Nefa PONAS uskietawa schirdi Pharaono karalius Egypta, idant ...

Biblia 1735: 98–99

Nēs Pon’s Diew’s pakētino birdi Paraono, Egypto karálaus, kad ...

3.2. Die atlletische Überlieferung

Die ältesten atlletischen Fassungen sowohl von 1586 als auch von 1615 und 1631 lösen das Übersetzungsproblem noch eindeutiger und geben das Partizip *verstockt* einfach durch das Adjektiv *neticīgs* «ungläubig» wieder:

1586, *O wueffewaldyx muβyx Dews / katters tu effe czour to Vdenne*
S. 44–45 *apβlickfchenne peetcz touwe taifne Szode / to neeticzige Paffiulle*
noβodys / unde to titczige Noa ar Afstonems Czilwhe=kems /
peetcz touwes leles Szeeleftibes vs thur=reys / unde to neeticzige
Kūninge Phrao [sic] ar wueffe βouwe Droudteczibe exkan to βarkan-
ne Jure apβlydtczenays / ... unde wueffe Vdenne / par wene sweete
Apβlick=fchenne / unde baggatige Nomafgafchenne tos
Greekes / sweetis unde eftadis.

¹⁶ Vgl.: 80₄ (über die Juden), 91₅₂ (über die Pharisäer), 99₄₆ (über den Pharao), 153₂₄ (über das Herz eines Sünders, Juden), 181₅, 355₄₅, 508₃₉, 508₃₃, 515₂₂, (über die Ketzer).

¹⁷ Es ist zu vermerken, daß der Ausdruck in den späteren Ausgaben des Wörterbuches verschwunden ist.

Ano- nym1615, S. J2b *O Wüffewaldyx mußyx Dewz / katters tu esse czour tho Vdenne apßlickschenne peetz touwe taifne Szode / tho neetitczige Passoule noßodys / vnde tho titczige Noa ar Astonems Czilwhekems / peetz touwes leles Szelestibes vs thurreys / vnd tho **neetitczige** Kö=ninge Pharao ar wüffe ßouwe Droudtczibe exkan tho barkanne Jure apßlydtzenays /... vnd wüffe Vdenne / par wene sweete Apßlickschenne / vnde baggatige No = maßgafschenne tos Greekes / sweetis vnd estadis.*

Mancel 1631, S. 511. *O Wüffewaldix mußschix Deews / katters tu effi czaur to Vhdens apßlickschanu pehtz tawu taifnu vnd barrgu Sohdbu / to nhetitzigu Passaul nofohdiyis / vnd to titzigu Noah ar septinjneems [sic!] Czillwâkeems / pehtz tawas leelas schâlastibas usturreyis / vnd to **nhetitzigu** Koninju Warao ar wüffu fawu Pullku farkanà Juhri apßlietzzenays /... vnd wüffu Vhdeni / par swâhtu apßlietzzena=schanu vnd baggatigu Nomafghaschanu to Grâko / swâ=tiyis vnd eestadiyis.*

Auf diese Weise wird die gegenseitige Korrelation zwischen „Gläubigen“ (Noah) und „Ungläubigen“ (heidnische Welt, Pharao) unterstrichen. Hier sei noch darauf hingewiesen, daß der Unglaube (lett. *neticība*) auch als die Sünde *par excellence* aufgefaßt werden kann.

In diesem Fall ist es noch interessanter, zu beobachten, welche Form in dem Paralleltext in den lettischen Bibeln auftaucht. Hierfür drei Beispiele:

Texte (14,4):

Zitate:

Biblia 1684–1685, S. 131
 Biblia 1739, S. 81
 Biblele 1794, S. 81
 Biblia 1825, S. 81

Un es likfchu Waraüs Sirdi apzeetinatees ...
 Un es likfchu Waraüs firdi apzeetinatees ...
 Un es likfchu Waraüs firdi apzeetinatees ...
 Un es likfchu Waraüs firdi apzeetinatees ...

Texte (14,8):

Zitate:

Biblia 1684–1685, S. 131
 Biblia 1739, S. 81
 Biblele 1794, S. 81
 Biblia 1825, S. 81

Un tas KUNGS likke Waraüs ta Egiptes Kehnīza Sirdi apzeetinatees...
 Un tas KUNGS likke Waraüs ta Egiptes kehnīza firdi apzeetinatees...
 Un tas Kungs likke Waraüs ta Egiptes kehnīza firdi apzeetinatees...
 Un tas KUNGS likke Waraüs ta Egiptes kehnīza firdi apzeetinatees ...

Man sieht, daß an dieser Stelle eher das Partizipium von *apcietināt* («verhärten»), wenn vom Herzen die Rede ist, vgl. LVV 1963: 48) angeführt wird.

4. Ausblick und Fazit

Aufgrund der oben angeführten Erwägungen sollte man versuchen, wenn schon nicht eindeutige Lösungen, so doch wenigstens auf verschiedenen Ebenen Äquivalenzen zu erzielen, wie z.B. in der folgenden Schematisierung, die unter anderem auch die Verzweigung der baltischen Überlieferungen in sich und untereinander zeigt:

dt. <i>verstockt</i>					
apr.		alit.		alet.	
Pharao	dessen Herz	Pharao	dessen Herz	Pharao	dessen Herz
<i>pertrinckt-</i>	Ø	a) <i>uzkietēķes</i> b) <i>uzkietusysis</i>	a) <i>užkietėjusi</i> b) <i>užkietusi</i>	neticīģs	<i>apcietināta</i>

Nunmehr kann ich meine oben bereits angedeutete Hypothese deutlicher formulieren: Es hat den Anschein, daß bei der Übersetzung dieses Passus aus dem „Kleinen Katechismus“ die Übersetzer in den baltischen Sprachen den Text aus Exodus elliptisch wiedergegeben haben, und zwar indem sie das Attribut des Herzens des Pharaos, nämlich verhärtet zu sein, unmittelbar dem Pharao selbst zugeschrieben haben.

Da in dem *Sintflutgebet* der Pharao als Prototyp des Sünders im Gegensatz zu dem gottesfürchtigen Noah hervortritt, wird dieses Verfahren nicht ohne eine bestimmte Ratio befolgt und steht völlig in Einklang mit der lutherischen Überlieferung, die den Sünder als «verstockt» bezeichnet. Kurz gesagt, ich behaupte, daß auch die Übersetzer des „Kleinen Katechismus“ den Pharao als Sünder *par excellence* – das heißt im Sinne von *verstockter Sünder* – verstanden und in den drei Sprachen entsprechend wiedergegeben haben.

Es ist Zeit, zu der Frage zurückzukehren: Wie ist der Pharao im altpreußischen *Enchiridion* und sie endlich zu beantworten. Trifft die am Anfang vorgeschlagene formale Deutung das Richtige, dann scheinen mir nur zwei Interpretationen möglich zu sein:

- (a) Durch *pertrincktan* wurde von Will-Megott das deutsche *verstockten* wörtlich und buchstäblich wiedergegeben, ohne daß dabei dessen kontextbedingte Implikation berücksichtigt worden ist (traditionelle Erklärung).

(b) Durch *pertrincktan* wurde von Will-Megott ein Ausdruck wie deutsch *verstockten* [Sünder] wie auch (alt)litauisch *užkietėjęs* [griešnykas] wiedergegeben (neue Erläuterung).

Ich muß zugeben, daß ich bei meinem Vorschlag nicht ganz darauf verzichtet habe, die Ehre Abel Wills retten zu wollen. Es scheint mir mittlerweile schwer denkbar, daß ein Zeitgenosse von Johannes Funck und Andreas Oslander die genaue Bedeutung von *verstockten* in dem fraglichen Kontext nicht verstanden haben soll. Deswegen scheint es mir besser, der zweiten Erklärung den Vorzug zu geben, und dies um so mehr, als für diese Erklärung solide kontextbezogene und auch sichere textexterne Belege aufgezeigt werden konnten. Rebus sic stantibus, scheinen sowohl der formale als auch der semasiologische Aspekt des Problems hinreichend erhellt zu sein.

Quellen

Anonym 1615 – <http://www.ailab.lv/senie/static/Ench1615.html>

Bibbia – *La Bibbia in volgare secondo la rara edizione del 1 di ottobre MCCCCLXXI ristampata per cura di Carlo Negroni*. Volume I. Genesi, Esodo e Levitico, In Bologna Presso Gaetano Romagnoli, 1882.

Biblia 1735 – BIBLIA, | Tai eĶti: | Wiľas | Szwentas | Rařtas, | Sėno ir Naujo | Testamento, | Pagal Wokiřką Pėrguldimą | D. Mertino Luteraus, | Su | kiekwieno Pėrfkyrimo | trumpu Praneřimmu, | ir | reikalingu Pařenklinimmu tų pacų žodų, | kurrie kitoľe Perľkyrimoľe randomi, | Nų kellų | Mokytojų Lietuwoj' | Lietuwiľkay pėrguldytas. | Karalaućzujė, 1735. | Ráľtais iľpáuftas pas Jona Endriķį Artungą, o pardųdamas | pas Pilippa Kriftųą Kanterį.

Biblia 1739 – BIBLIA, | tas irr: | Ta | Swehta | Grahmata, | jeb | Deewa | Swehti Wahrđi, | Kas preekřch un peħž | ta Kunga Jėfus Kriřtus | řwehtas Peedfimřchanas | no teem řwehteem Deewa=řilwekeem, Prawee= | řcheem, Ewangelifteem jeb Preežas=Mahžitajeem | un Apuľtuľeem usrakřtiti, | Tahm | Latweeřchahm Deewa Draudfihahm | par labbu istaiřita. | Ŷensbergą, driķķehts pee Jahņa Jndriķa Artungą, 1739.

Biblia 1825 – BIBLIA, | tas irr: | Ta | Swehta | Grahmata, | jeb | Deewa | Swehti Wahrđi, | Kas preekřch un peħž | ta Kunga Jėfus Kriřtus | řwehtas Peedfimřchanas | no teem řwehteem Deewa=řilwekeem, Prawee= | řcheem, Ewangelifteem jeb Preežas=Mahžitajeem | un Apuľtuľeem usrakřtiti, | Tahm | Latweeřchahm Deewa Draudfihahm | par labbu istaiřita. | Peterburgą, | driķķehts pee T. Rutta un dehla. 1825.

Bibele 1794 – Ta Bihbele, | jeb | Tee řwehti Deewaraksti | tahs | weżzas un jaunas Derribas, | kas preekřch un peħž | ta Kunga Jėfus Kriřtus řwehtas Peedfim= | řchanas no řwehteem Deewa Wihreem, Prawee= | řcheem, Preeżasmahžitajeem, un Apuľtuľeem us= | rakřtiti tikkuřchi. | Latweeřcheem un Kurfemneekeem | par labbu | řagahdati, istulkoti un rakřtōs no jauna | isdriķķeti. | Rihgą, 1794. | Dabbujama pee Julius Conrad Daniel Műller, | Augľtas Waldiřchanas un Pilsahta Grahmatu=Đriķķetaja.

Bretkűnas. Jonas. 1590 [1996] – BIBLIA | tatai eĶti | Wiľsas Schwentas Raľchtas, | Lietuwiľchka i pėrgulditas | per Joana Bretkűna Lietuwoš Ple= | bona Karaliacziűie... | 1 5 9 0. [= Faksimile

der Handschrift hrsg. von F. Kluge, J.-D. Range u. F. Scholz, VI: Supplementum Biblia Lituanica 1.1, Paderborn-München-Wien-Zürich, Schöningh, 1996].

Butschy, Sam. 1677 – *Pathmos. Sonderbare reden und betrachtungen*, Leipzig 1677.

D. MARTINI LUTHERI | CATECHISMUS | MINOR. GERMANICO– | POLONICO–LI-
THVANICO– | LATINUS. | Nunc tertium in his quatuor | linguis editus. | Der kleine |
Catechismus | D. Martin Luthers / | Deutch / Lateinisch / Polnisch und | Littauisch. | Nun zum
drittenmahl in diesen Vier Sprachen | ausgegangen. | Cum Privilegio Ser. Elect. Brandenb. |
Königsberg / | Gedruckt und verlegt durch die Reußnerischen Erben / | 1700. ||

Daukša, Mikalojus. 2000 – *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*. Leidimą parengė
Jonas Palionis. Vilnius: baltos lankos, 2000.

DLKŽ 1954 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, Valstybinė politinės ir mokslinės
literatūros leidykla, 1954. DP – *Daukšos Postilė*. Fotografuotinis leidimas. Kaunas: Liet. Universi-
teto leidinys, 1926.

DWB 1956 – *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Zwölfter Band. I. Ab-
teilung, V–VERZWUNZEN, Leipzig, Hirzel, 1956.

Engelis 1722 – *Der kleine Catechismus D. Martin Luthers / Deutch und Littauisch...* Anno 1722.
Gedruckt in Königsberg, Mir Reußnerischem Verlag und Schriften.

Franck, Sebastian. 1545 – *Sprüchwörter gemeiner tütscher nation*, erstlich durch Sebastian Fran-
cken gesammelt, nützlich aber in kommlliche ordnung gestellt vnd gebessert, Zürich o.j., 1545.

Handkommentar – *Handkommentar zum alten Testament*. In Verbindung mit anderen Fachgele-
hrten herausgegeben von D W. Nowack. Exodus–Leviticus–Numeri übersetzt und erklärt von D
Dr. Bruno Baentsch, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1903.

Jud, Leo. 1525 – Tauff Büchly | Teutfch. | Eyn kurtze vnd ge= | maine Form für die Ich= |
wach gläubigē kinder zū Tauf | fen. Auch anndere ermanun= | gen zū Got / fo da gemein |
klich gefchehen ynn | der Chriſtenlich= | en verſamm= | lunng. ec. | Leo Jud | M. D. XXV.
[SUB.Gö = H. E. Rit. I 5135]

Knoke, Karl. 1904 – *D. Martin Luthers Kleiner Katechismus nach den ältesten Ausgaben in hochdeut-
scher, niederdeutscher und lateinischer Sprache herausgegeben und mit kritischen und sprachlichen
Anmerkungen versehen*. Halle a.S., Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.

Kramer, Matthias. 1700–1702 – *Das herrlich grosse teutsch-italiänische dictionarium oder wort- und
red-arten-schatz der unvergleichlichen hoch-teutschen grund- und haupt-sprache*, Nürnberg.

LB – Binkytė E., Čyžas T., Gargasaitė D., Jovaišas A. et al., Lietuvos TSR knygų rūmai 1969–
1990, *Lietuvos (TSR) Bibliografija*, 4 voll. (I/1–2 1547–1861; II/1–2 1862–1904; *Papildymai*,
1990), Vilnius, Mintis.

Lysius 1719 – *H.J. Lizijus. Mažasis Katekizmas*, pagal Berlyno rankraščių parengė P.U. Dini, Vilnius,
Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993. = Lysius Heinrich Johann 1993b: *Der Kleine Catechismus
D.M. Lutheri Mázas Katgismas D. Mertino Lutteraus. Besorgt von D. Henrich Lysius Tillsitt 1719*,
Hrsg. B. Panzer, München, Lang.

Luther WA 6 – D. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, Die Deutsche Bibel, Bd. 6,
Weimar, Hermann Böhlau, 1929.

Luther WA 7 – D. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 7, Weimar, Hermann
Böhlau Nachfolger, 1897.

Luther WA 9 – D. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 9, Weimar, Hermann
Böhlau, 1893.

Luther WA 12 – D. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 12, Weimar, Hermann Böhlau, 1891.

Luther WA 19 – D. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe*, Bd. 19, Weimar, Hermann Böhlau, 1897.

LVV – *Latviešu-Vācu Vārdnīca*, sastādījis autoru kolektīvs V. Bisenieka un I. Niseloviča redakcijā, Rīga, Latvijas Valsts Izdevniecība, 1963.

Mosvid 1559 – *FORMA Chriřtīma. Kaip Bařniczas Įřtati=mæ Hertzikiftes Prufu / ir kitofu žemefu lai=koma ira*. Drukawot Karalaućzui per Jona Daubmana / Metu Chriřtaus M. D. LIX. In: Mažvydas Martynas 1993: *Katekizmas ir kiti rařtai*, Hrsg. Subačius Giedrius, Vilnius, Baltos lankos.

OED – *The Oxford English Dictionary*, 20 voll. + 4 suppl., Oxford, At the Clarendon Press.

Ringwaldt, Bartholomeus. 1581 – *Ewangelia, auff alle ſontag vndd feřt, durchs gantze jahr, neben etzlichen buspsalmen, in reim vnd geřangweiře vertieret...* itzt auffř new mit fleiř durchsehen vnd corrigiert. Frankfurt/Oder o.j. (vorr. 1581).

E 1586 – ENCHIRIDION | Der kleine Ca= | techismus: Oder Chriřt= | liche zucht für die gemeinen Pfar= | herr vnd Prediger auch Hausueter etc. | Durch D. Martin. Luther. | Nun aber aus dem Deud= | schen ins vndeutsche gebracht / vnd von | wort zu wort / wie es von D. | M. Luthero gefetzt / gefasř= | fet worden. | Gedruckt zu Königsperg bey George Ofterbergern | Anno M.D. LXXXVI. | |

Sengstock (Zengřtokas) L. 1612 – Luther Martin, *Enchiridion. Catechifmas Mafzas / dæl pařpalitu Plebonu...* per Baltramieju Willenta... per Lazaru Sengřtack..., 1612.

Sept. 1991 – *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, vol. II, 1. Exodus. Edidit John William Wevers adiuvante U. Quast, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1991.

VK – D. MARTINI LUTHERI CATECHISMUS MINOR. GERMANICO- POLONICO-LITHUANICO-LATINUS. Nunc tertium in his quatuor linguis editus. Der kleine Catechismus D. Martin Luthers / Deutch / Lateinisch / Polnisch und Littaufch. Nun zum drittenmahl in diesen Vier Sprachen ausgegangen. Cum Privilegio Ser. Elect. Brandenb. Königsberg / Gedruckt und verlegt durch die Reußerischen Erben / 1700.

Wilkins, John. 1668 – AN ALPHABETICAL DICTIONARY, Wherein all ENGLISH WORDS According to their VARIOUS SIGNIFICATIONS, Are either referred to their Places in the PHILOSOPHICAL TABLES, Or explained by such Words as are in those TABLES. London, Printed by J. M. for Samuel Gellibrand and John Martin, 1668. In: AN ESSAY T a REAL CHARACTER And a PHILOSOPHICAL LANGUAGE. By JOHN WILKINS D.D. *Dean of Ripon, And Fellow of the ROYAL SOCIETY*. London, Gellibrand & Marby [Nachdruck 1968: The Scholar Press limited, Meston, England].

Will 1561 – ENCHIRIDION | Der Kleine | Catechifmus | Doctor Martin Lu=thers / | Teutfch vnd Preuffisch. | Gedruckt zu Konigsperg in Preuffen | durch Johann Daubman. | M. D. LXI.

Willent 1579 – ENCHIRIDION | Catechifmas | masas / dæl pařpalitu | Plebonu ir Kořnadiju / | Wokifchku lieřuwiu para= | řchits per Daktara Mar= | tina Luthera. | O ifch Wokifchka lieřuwia ant | Lietuwifchka pilnai ir wiernai pergul= | ditas / per Baltramieju Willenta | Plebona Karalaućzue ant | řcheindama. | řchřpařtas Karalau= | ćzui per Iurgi Ofterber= | gera / Metu Diewa M. D. LXXIX.

W3 – Biblia to jest księgi Starego i Nowego Testamentu, z łacińskiego na język polski przełożone przez ks. D. Jakóba Wujka, Warszawa, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne. 1968.

Literatur

- Adam, Alfred. 1952. Das Sintflutgebet in der Tauffliturgie, *WuD NS*, 3, 9–23.
- Drews, Paul. 1910. *Studien zur Geschichte des Gottesdienstes und des gottesdienstlichen Lebens*, Bd. 4–5. Beiträge zu Luthers liturgischen Reformen, Tübingen.
- Dürig, Walter. 1967. Das Sintflutgebet in Luthers Taufbüchlein, in L. Scheffczyk, W. Dettloff, R. Heinzmann (hg.), *Wahrheit und Verkündigung. Festschrift für M. Schmaus*, München – Paderborn – Wien, F. Schöningh, Bd. 2, S. 1035–1047.
- Hering, Hermann. 1892. Luthers Taufbüchlein von 1523, besonders das typologische Gebet in demselben. Eine liturgische Untersuchung, *Theologische Studien und Kritiken*, 65, 87–98.
- Kawerau, Gustav. 1889. Liturgische Studien zu Luthers Taufbüchlein von 1523, *Zeitschrift für kirchliche Wissenschaft und kirchliches Leben*, 10, 407–431, 466–477, 519–547, 578–599, 625–643.
- Kooiman, Willem J. 1950. Het Zondvloedgebed, W.J. Kooiman, J.M. van Veen (hg), *Pro regno – pro sanctuario. Festschrift für G. van der Leeuw*, Nijkerk, Callenbach N.V. uitgever, S. 285–307.
- Larrivaz, F. 1912. Ménephtah Ier, in F. Vigoroux (Ed.), *Dictionnaire de la Bible*, Tome quatrième. Première partie, Paris, Letouzey et Ané, S. 966–967.
- Lexer, Matthias. 1876. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, II Bd. (N–U), Leipzig: Hirzel.
- Lexer, Matthias. 1878. *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, III Bd. (VF–Z. Nachträge), Leipzig: Hirzel.
- Mažiulis, Vytautas. 1996. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* (L–P), III Bd., Vilnius: Mokslas.
- Peters, Albrecht. 1994. *Kommentar zu Luthers Katechismen. Bd. 5: Beichte, Haustafel, Traubüchlein, Taufbüchlein*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schmalstieg, William R. 1998. Old Prussian **nūson tāwa*: a correction with theological implications, *Baltistica*, 33(1), 41–42.
- Schmalstieg, William R. 2000. On two Neo-prussian sentences: ‘in remembrance of me’ and ‘for the remission of sins’, *Res Balticae*, 6, 65–67.
- Schmalstieg, William R. 2001. More theological implications, *Linguistica Baltica*, 9, 149–153.
- Smoczyński, Wojciech. 2000. *Untersuchungen zum deutschen Lehngut im Altpreußischen*, Kraków: WUJ.
- Smoczyński, Wojciech. 2004. Altpreußisch *pertrincktan*, *Baltu filologija*, 13(1), 133–134.
- Smoczyński, Wojciech. 2005. *Lexikon der altpreußischen Verben*, Innsbruck: IBS, Bd. 117.
- Trautmann, Reinhold. 1909. Die Quellen der drei altpreußischen Katechismen und des Enchiridions von Bartholomaeus Willent, *Altpreußische Monatschrift*, 46, 217–231, 465–479.
- Trautmann, Reinhold. 1910. *Die altpreußischen Sprachdenkmäler*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Pietro U. Dini
University of Pisa
Department of Linguistics
Baltic Philology
via S. Maria 36, I–56126 Pisa, Italy
pud@ling.unipi.it

SUMMARY

A Comparative Contrastive Analysis of Translations of Luther's 'Smaller Catechism' into the Baltic Languages. What Kind of Person Is the Pharaoh?

Pietro U. DINI

Relying on philological and theological arguments the author has investigated Luther's translation of the German expression *verstockten Pharao* into the Prussian, (Old) Lithuanian and (Old) Latvian languages. The context of the translations of that epoch is provided with reference to the composition, and special attention is paid to the semantics. The author's conclusions are: 1) that in the sequence studied the modifier is used elliptically (i.e. that *užkietējis faraonas* 'hardened pharaoh' is used instead of *užkietėjusios širdies faraonas* 'pharaoh with a hardened heart'); 2) that Prussian *pertrincktan* corresponded to German *verstockt*, and this latter word was frequently combined with *Sünder* 'sinner' just like Lithuanian *užkietėjęs* 'hardened' with [*griešnykas* 'sinner']; that the data of the Latvian translations points to another translation tradition: *neticīgs ķēniņš* 'unbelieving king' (as opposed to *ticīgs Noa* 'believing Noah').

KOPSAVILKUMS

Lutera "Mazā katehisma" tulkojumu baltu valodās salīdzināmi kontrastīvā analīze: kāds ir faraons?

Pietro U. DINI

Balstoties uz filoloģiskiem un teoloģiskiem argumentiem, rakstā tiek analizēts Lutera lietotās sintagamas vāc. *verstockten Pharao* tulkojums prūšu, lietuviešu un latviešu valodā. Sniegts dokumentēts sava laika tulkojumu konteksts, ņemta vērā teksta uzbūve, īpaša vērība veltīta semantikai. Autora secinājumi: 1) analizētajā sintagmā apzīmētājs ir lietots eliptiski visās trīs valodās (t.i. *užkietėjusios širdies faraonas* vietā lietots *užkietėjęs faraonas*); 2) pr. *pertrincktan* atbilst vāc. *verstockt*, kas bieži bijis saistāms ar lietvārdu *Sünder*, tāpat kā liet. *užkietėjęs* [*griešnykas*]; 3) agrīno latviešu tekstu dotumi rāda citādu tulkojuma tradīciju: *neticīgs ķēniņš*, kas pretstatīts *ticīgam Noa*.

PHONOLOGICAL AND ORTHOGRAPHIC INADEQUACY AS A HINDRANCE TO UNDERSTANDING THE DEFINITE ADJECTIVE IN EARLY LATVIAN TEXTS

Trevor G. FENNELL
Flinders University of South Australia

One particularly noteworthy aspect of the language of early Latvian texts (grammars, dictionaries, biblical translations, etc.) is the infrequent use of correct definite adjective forms. It is also surprising that such a striking oddity has hitherto received little or no attention in the literature. A secondary observation – that almost all the occurrences of correct definite adjectives are in the masculine nominative singular (see the attached Appendix) – likewise needs to be addressed.

Until well into the 18th century, linguistic analysis was hamstrung by a slavish attachment to the forms and structures of Latin, which was widely regarded as the universal norm to which European vernaculars should conform or should be made to conform. In Latvian, the postulation of a (spurious) ablative and the delayed recognition of the locative case are just a couple of the unfortunate results which stemmed from the Latinising zeal of the period. Noting that in the repertory of Latin morphology there is no distinction between definite and indefinite adjectives, one must accept that the early grammarians of Latvian were completely unprepared by their previous experience and Latinising mindset to deal with the Latvian definite adjective, either morphologically or syntactically. Nor was German of much help in recognising the ‘concreteness’ feature involved.

The first grammarian of Latvian (Johann Georg Rehehusen, ? – c.1650) merely noted the tip of the morphological iceberg. His remark that the superlative adjective is formed from the comparative by inserting the syllable *-ai-* before the ending did not lead him to consider any parallel usages. His example (Rehehusen, 11) *lehlacks* ‘bigger’ > *lehlakaiß* ‘biggest’ (masc.) and *lehlakaia* ‘biggest’ (fem.) does not come to grips with the essential role of the inserted *-ai-*.

It is only some forty years later that Henricus Adolphi (1622–1686) has something new to add. While repeating Rehehusen’s doctrine on the insertion of *-ai-*, he goes beyond the formation of superlatives and explicitly recognises the semantic import of the *-ai-* suffix, which is used “wenn sie recht discret einen erheben” [‘when singling somebody out especially.’] (Adolphi, 35). For this usage, he coined the term *adjectiva discretiva* (‘discrete adjectives’) which can easily be equated with the modern term ‘definite adjectives’.

Semantically speaking, he is on the right track, even if much remains to be said on the formal contexts in which such forms are to be used (e.g., after demonstratives and possessives, or as vocatives).

Adolphi must also be credited with one further significant advance. In supplying a full paradigm of the forms in question, he draws attention to certain changes of ending which are essential to the definite paradigm. These are asterisked in the version given here of *labs* ‘good’. Thus in the masculine we have:

	<i>Singular</i>	<i>Plural</i>	
Nom.	Labbajs	Labbajee*	
Gen.	Labbaja	Labbajo*	
Dat.	Labbajam	Labbajeem	
Acc.	Labbajo*	Labbajohs*	
Voc.	Labbajs	Labbajee*	
Abl.	Labbaja	Labbajeem	
Loc.	Labbajâ	Labbajôs	(Adolphi, 38)

In the feminine we have:

	<i>Singular</i>	<i>Plural</i>	
Nom.	Labbaja	Labbajahs†	
Gen.	Labbajahs†	Labbajo*	
Dat.	Labbajai	Labbajahm	
Acc.	Labbajo*	Labbajahs†	
Voc.	Labbaja	Labbajahs†	
Abl.	Labbajahs†	Labbajahm	
Loc.	Labbajâ	Labbajôs	(Adolphi, 39)

We are told that the changes *i > ee* and *u > o* are required, for reasons of euphony, in the definite declension, but that there are no other changes (Adolphi, 37, 39). The second part of this claim, however, is in contradiction with the paradigm given, since Adolphi also changes *-as* to *-ahs* in the genitive and (spurious) ablative of the feminine singular, as too in the nominative, accusative and vocative of the feminine plural. These forms are marked with a dagger (†) in the above paradigm. These lengthenings (of *a* to *ah*) will be discussed later.

With hindsight, it will be observed that the ubiquitous use of the *-ai-* suffix is an overgeneralisation: we may say that that the *-ai-* is not to be used where the ending has undergone compulsory ‘euphonic’ change, but confusion on this point remained for at least two hundred years, if not longer. A purely

synchronic treatment of the issue can be found in Fennell (1971). Adolphi's contribution can perhaps best be summarised as an identification of the ingredients without, however, coming up with a workable recipe.

Adolphi's somewhat mystifying concern with euphony lingered on at least until Stender (1714–1796). In Stender's view, the changes $i > ee$ and $u > o$ are not just for the sake of euphony: they are used "wenn sie nach ihrer Art galant austhun wollen" ['when they wish in their own way to sound classy']. Stender too maintains the *-ai-* throughout the definite declension, and thus represents no advance at all over Adolphi's work. Neither author grasped the significance of the ending *-ee* used without the suffix *-ai-*, and this fact led them into guesswork and erroneous claims. In the concomitant confusion we even find examples of *-ee* used in the nominative plural of masculine nouns – cf. in Liborius Depkin's Latvian-German dictionary such forms as *Mattee* 'hair' for *Matti* (Depkin 887, 1657) and *Rihkee* 'tools' for *Rihki* (Depkin 1212, 1214).

In seeking the reasons for the lack of progress in decoding the forms of the Latvian definite adjective, it may be that elements of phonology and orthography played an important role.

It is certainly the case that vowel length is one of the central elements by which definite adjectives are distinguished from indefinite adjectives. In the masculine genitive singular the indefinite ending *-a* contrasts with the definite ending *-ā*. For feminines the same contrast holds in the singular for the nominative (*a/ā*) and the genitive (*as/ās*), and also in the plural for the nominative and accusative (*as/ās*). It is also the case that there were significant lacunae in the understanding of Latvian vowel length in 17th and 18th-century Baltic German theory and practice.

One major misunderstanding was the failure to distinguish between vowel length and syllabic stress. Thus in Langius (1685) we read, with an obvious throwback to Latin prosody: "Long by position, however, are those [vowels – T.G.F] where two or more consonants follow the vowel, as in *Namms* 'house', *Lohgs* 'window', *Ḡullta* 'bed' (Langius, 184a). As far as *Namms* and *Ḡullta* are concerned, the doubling of the *m* or *l* (as too of other consonants – cf. *Labbs* 'good') is in practice most often associated with a preceding short vowel! The case of *Lohgs* is even more confused: the old (German) orthography of Latvian used the letter *h* as a sign that the preceding vowel is long. In modern terms, the *h* is not an independent phoneme, but simply a diacritical. To count this *h* as the first of two consonants following the *o* is to use circular reasoning – the *h* is added to indicate (previously known) vowel length, while that same length is to be inferred from the consonant pair *hg*. Note that the error cannot be remedied by referring instead to the consonant

pair *gs*, since we find the *h* throughout the declension, where the final *-s* gives way to a vocalic element.

But worse is to come. We read further (Langius, 184a): “In words which have two syllables, the first syllable is pronounced long...” Examples given include *Asohts* ‘breast’, *Dischans* ‘noble’, *Escha* ‘limit’ and *Kawäht* ‘to hinder’, in all of which the vowel of the first syllable is uncontroversially short. Adolphi (1685, 9) is more perspicacious: “In all words, the first syllable... is long, and carries the accent...” Nonetheless, he still falls into the confusion of the time: syllabic stress has been (falsely) associated with vowel length. There are further inaccuracies as well. “In words of three syllables, the middle one is short...” (Langius, 1685, 185). The examples *Leeziba* ‘testimony’, *Taisniba* ‘justness’, *darrijis* ‘having done’, *Maxajis* ‘having paid’ are patently erroneous. The remark is even more surprising in that in Latin such middle syllables are for the most part long (and stressed)!

We may thus characterise the late 17th-century understanding of vowel length as extremely confused on the theoretical level, with unfortunate flow-ons to practical usage. The survival of forms in *-aja* (for *ā*) may well be due in part to an inability to hear or an unwillingness to see vowel length in final syllables. Adolphi’s partial insights into the lengthening of *-as* to *-ahs* in several parts of the feminine definite declension were perhaps not noticed by his contemporaries and successors, or could we suggest that his proposals were indeed observed, but rejected for lack of compliance with the received wisdom of the period in the matter of vowel length. Certainly, his forms were not taken up by others.

There is, however, a problem with this view of 17th-century phonological confusion. The very same opposition (*a/ā*), which went unheeded in the definite declension, serves also in *a-* and *ā-*stem nouns to distinguish the locative singular (*ablativus localis*) from the masculine genitive singular or feminine nominative singular. Thus:

<i>zirga</i> ‘horse’ (masc. gen. sing.)	contrasts with	<i>zirgā</i> (loc. sing.)
<i>galva</i> ‘head’ (fem. nom. sing.)	contrasts with	<i>galvā</i> (loc. sing.)
<i>darba</i> ‘work’ (masc. gen. sing.)	contrasts with	<i>darbā</i> (loc. sing.)
<i>gulta</i> ‘bed’ (fem. nom. sing.)	contrasts with	<i>gultā</i> (loc. sing.)

This contrast was cursorily noticed by Rehehusen (1644, 29) and explicitly regularised by Adolphi (1685, 19–20, 26–27), who used a diacritical to distinguish the locative singular from other forms: thus *Wihra/Wihrā*, *Wihrâi* ‘man’, *Mescha/Meschâ*, *Meschâi* ‘forest’, *Te||a/Te||â* ‘calf’ (for masculines) and *Šeewa/Šeewâ*, *Šeewâi* ‘wife’, *Schagata/Schagatâi* ‘magpie’, and *Meita/Meitâ*, *Meitâi* ‘daughter’ (for feminines). (Adolphi 1685, *ibid.*).

It must be pointed out, however, that in addition to the short/long vowel contrast there are intonational elements involved; these would certainly have displayed significant regional differences which cannot be taken up in this report. Pending fuller investigation, we refer the reader to Gāters (1977, 69–87), but note in passing that the notion of syllable intonation would have been completely foreign to the early grammarians of Latvian, coming as they did from the non-tonal background of Latin and German.

There is yet another complicating factor to be considered, relevant to manuscripts in general and particularly so in the case of Depkin's dictionary. Depkin, and he cannot have been alone in this, was very inconsistent, even downright careless, in his use of diacritals, whether they be German umlauts, Latvian barred letters (*Š, ņ, ķ*, etc) or the use of *h* to indicate vowel length. Thus we very often find *a* for *â* (or *e* for *ê*) in the locative, but it is usually possible by reference to the context to establish whether *a* is to be taken as a locative or not. In the case of adjectives, however, context is a much less useful guide: *jauna Meita* could well be either an indefinite ('a young daughter') or a careless definite ('the young daughter'), and since we nowhere find *jaunâ Meita* or *jaunah Meita* in the nominative singular, examples of the form *jauna Meita* will be relatively numerous (see Appendix). Nor can we safely refer to the German gloss, since Depkin is notoriously unreliable in matching his German to his Latvian and vice-versa. The use of *der/die/das* in a German gloss is no guarantee whatsoever that the corresponding Latvian is to be read as a definite: Depkin's German source may well have had *ein/eine*. The extent of Depkin's unreliability in matters such as these is far from trivial, as has been shown in Fennell (2006).

Thus, merely from the nominative singular data presented, we have to ask whether such forms as *jauna Meita* are genuine indefinites or poor attempts at definite forms. To opt for the latter is to claim that Depkin did not mean what he wrote, since all the examples look like indefinites. Could he have been careless to that extent? Could the spelling conventions of the time have been such as to give him no alternative? Either view has a certain plausibility, but in endeavouring to decide whether Depkin's forms of the type *jauna Meita* are intended in any particular phrase as indefinite or are careless definites, we may have recourse to his examples in the accusative singular, where a plainly audible contrast (not simply of vowel length) separates *jaunu Meitu* (indefinite) from *jauno Meitu* (definite).

Reference to the following Appendix will show that, even if the *u/o* contrast is sometimes observed in the genitive plural, it is never (in our data) exploited in the accusative singular of adjectives. The occasional use of *-o* in the genitive plural surely indicates that Depkin could hear the difference, which in turn must mean that his failure to use *-o* in the accusative singular

is not accidental – he must have been unaware of, or unwilling to countenance the existence (in adjectival declensions) of any accusative singular ending other than *-u*. And if such is really the case, how can it be claimed that he knew of any similar *a/ā* distinction in the nominative singular of feminine adjectives? Our view, therefore, is that Depkin's ubiquitous *-a* is not simply a careless failure to indicate length, but a systematic failure to hear or understand the difference. Thus, when Depkin uses the ending *-a* in a context that requires *-ā*, we should view the occurrence as an error, not as a slip of the pen.

From the foregoing we are led to conclude that a variety of issues bedevilled the understanding of the definite adjective system in Latvian. Chief among these are phonological mindsets stemming from the status of Latin as the universal model and the inherited spelling system, which could have provided, but in fact did not provide an acceptable transcription for the forms in question.

APPENDIX of actual, potential and overlooked definite adjectives in Depkin, Appendices D, E and F.

*Correct or potentially correct examples in the masculine nominative
(or vocative) singular:*

- Masajs. *der kleineste*. D-146
Masaks und Masakajs. *der kleineste*. D-146
wiššu Masakajs. *der geringste*. D-146
Masaks. Masakajs. *geringe*. D-146
Wehrdoschajs pohds. *heiß siedend topf*. D-147
Augstajs gohds. *danck*. D-165
Kad Deews augstajs gribb. *wan nun gott versoh=net ist*. D-175
Ta kunga Mihligajs. *das liebliche des Hrn* D-181
Lehnprahtigajs. *demühtig*. D-186
Lehnprahtigajs buht. *gnadig sein*. D-186
Lehnprahtigajs. [*gedüldiger*.] D-186
Lehnprahtigajs. *geduldig*. D-186
Jaukajs. *zart*. D-187
Wišs Zeenigakajs. *Mein theurer*. D-198
Zeenigajs. *edler*. D-198
Kuļļamajs Mettens, un tu Labbibiņa manna Klohna. *du meine liebe tenne
darauf ich drösche*. D-199
Šaprattigajs. *ein Verständiger*. D-211

- Skrejamajs Ehrglis. *fligender Adler*. [melius... Skrei=jams.] D-217
 Skrejamajs Puhkis. *ein fligender drache*. [melius... Skrei=jams.] D-217
 Kas tas wiś kuhtrakajs irr ar śawahm rohkahm. *der so gar nichts Vermag*.
 D-229
 Breeśmigajs. *Verfluchter*. E-12
 tas stiprajs deews irr dusmotajs. *gott ist ein Eiferiger gott*. E-14
 Tas leelakajs pilssahts. *Hauptstadt*. E-19
 Leelajs Tehws Abrahams. *der hochberümbte Vater Abraham*. E-19
 Pirmsimtajs. *ein erstgebohrner*. E-92
 Pirmajs. *der Erstling*. E-92
 Pirmajs. etc. (untranslated) E-92
 Tas pilnajs Mehnes. *der Vollmond*. E-117b
 pilnigajs. *der Volkom[m]ene*. E-117b
 Pilnigajs. *das volkomne*. E-117b
 Tas wiś dahrgakajs. *der Verkaufte* E-119b
 Tuwajs Rads.... *ein Erbe*. E-126
 Wiśśu ļaunajs. *Ungerecht*. E-136
 Wiśśu launajs. *der allergrausamste*. E-136
 Śweśchajs. *frembder*. E-139
 Śweschajs. *fremder gott*. E-139
 Weens weenigajs. *der einige. ein einiger*. F-154
 Tas weenigajs. *der einige* F-154
 Śirdigs et Śirdigajs. *Held*. F-190
 Schehligajs. *gnädig*. F-218
 pehdigs pehdigajs *das euserste*. F-219
 Wunsch buhs tas pehdigajs kas us manneem pihschleem stahwehs.
Er wird mich hernach aus — F-219
 Weens weenigajs *ein einzeler* F-224
futter vors Vieh. Ehdamajs F-225
 Lepnajs. *ein hoher*. F-237
 Weenpadeśmitajs *der eilfte*. F-255
 Speeschamajs gredsens. (untranslated) F-257
 dsennamajs Nasis. *Scheermesser*. F-261
 Balbeŗa dsennamajs nasis. [*Schermesser*.] F-261

Incorrect examples in the masculine nominative (or vocative) singular:

- Wiŗņa beidsams Gals irr Ugguns Lehśma. *Sie werden mit feur verzehret*.
 D-135
 Tā irr taws labs prahts notizzis. Tas irr taws labs prahts bijis. *Er ist wolgefällig gewesen für dir*. D-180

Laj tas taišnis manni šitt tas buhs schehlastibas *der gerechte schlage mich freundlich.* D-184

Skrejamaš Ehrglis. *fligender Adler.* [melius... Skrei=jams.] D-217

Skrejamaš Puhkis. *ein fligender drache.* [melius... Skrei=jams.] D-217

wiš leelaks. *das höchste.* E-19

Leelaks. *das höchste.* E-19

Eekšchķigs Zilweks tohp atjaunahts. *der in[n]erliche Mensch wird verneuret.* E-104

pehdigs *das euserste.* F-219

Kad tas šeptihts Mehnes atnahze. *da man den siebenden Monat erlanget hatte.* F-219

futter vors Vieh. Ehdams F-225

wiš labbaks. *edel.* F-243

dsennams Nasis. *Schermesser.* F-261

Correct or potentially correct examples in oblique cases of the masculine singular:

Eeksch mannim tam leelakajam Grehzineekam. *an mir aß einen Sünder furnehmlich.* E-18

Incorrect examples in oblique cases of the masculine singular:

Eeksch ta prahtiga Waiga irr gudriba. *ein Ver=standiger gebehret sich weißlich.* D-149

Tam besdeewigam gribbahs to blehdigo wiltiba *des gottlosen lust ist schaden zu thun.* D-175

Šawu labbu prahtu doht pee kahdu leetu. *worin willigen.* D-180

Jaukums irr wiņņa Swehtâ Nam[m]â. *es gehet löblich zu in seinem Heiligtum* D-187

To Waigu ta Sem[m]aka Zeeniht. *den geringen fürziehen.* D-198

Tee irr us behgschanu to sweschu Karru spehku speeduschi.

Sie haben der fremden Heer darnieder gelegt. D-227

dseřrama uppuris ta stipra dsehrena. *der wein des Trank=opfers.* D-236

Leez klaht to leelu pohdu pee Ugguni. *Sezz zu ein groß töpfen.* D-242

ka tee ne darra wairs pehz šcho launu darbu. *daß sie nicht mehr solch übel furnehmen.* D-253

Ta azz brihnijahs pahr Ta Šneega skaistu baltumu. *es ist so weiß daß es die augen blendet.* E-7

Pehz šawu gudru prahtu. *wo er hin will.* F-173

To lauschu gruhthu darbu eemantoht. *der Volker güter einnehmen.* F-215

To ihstenu laiku sinnaht. *seine zeit ersehen.* F-232

Ņem[m] wehrâ to skaidru=Širdigu. *bleibe from.* F-242

To Labbaku darriht. *gutes thun.* F-271

To Tukschu Wehderu pildiht. *Seine seele sattigen.* item *sättigen...* F-276

Incorrect examples in the feminine nominative (or vocative) singular:

Ta trescha Leeta. *das dritte mahl.* D-145

Mihliga *freundin* D-181

Ta atlikkuši weeta. *der Ort der dran hing.* D-200

Ta atlikkuši Weeta. *was dran war.* D-200

Ta preeziga Sluddinaschana *das Evangelium.* D-203

Ta Karsta dusmoschana irr man ehduši. *ich eifere mich schier zu tode.* E-14

Septita deena. *der Sabbath.* E-63

Pirmdsimta. in foemin. [*ein erstgebohrner*] E-92

Manna Karsta dushmana no tewim atstahs. *ich will Meinen Eifer an dir sättigen.* E-94

ta šataisama deena. [*rüsttag.*] E-112a

Šeptita deena. *der Sabbath.* F-217

futter vors Vieh. Ehdama sc leeta F-225

mihliga... sonst... mihligaja (untranslated, and in a different hand) F-251

Galleja Juhra *das euserste Meer.* F-263

Incorrect examples in oblique cases of the feminine singular:

Apgaismo tawu waigu pahr tawu swehtu weetu. *Siehe gnädiglich an dein Heiligthum.* D-190

winsch dsirdeja to tschaklu Labprahtibu šawu Łauschu preeksch šawu Tehwa=Sem[m]jes Kautees. *Er höhrete daß er Leute bei sich hätte die Leib und gutt getrost wagten vor das Vaterland.* D-196

To labbaku juhso Apsohlischanu *eure freie gelübde.* D-196

Us tahs atlikkuschas Weetas Preekschu (untranslated) D-200

kalpoht eeksch tahs preezigas Sluddinaschanas *dienen am Evangelio.* D-203

ka Pluhdi pahreet pahr to šaušu Sem[m]ji. *wie die fluhten trenken die Erde.* D-221

Ar to pilnu naudu. *mit der HauptSum[m]ja.* D-230

Ismekleht... to ihstenu Wallodu. *treffen... die rechte rede.* D-244

Ta Apsohlischana tahs muhschigas dsihwoschanas. *das verheissene ewige Erbe.* E-35

To labbaku juhso Apsohlischanu. *Eure freie ge=lübde.* E-35

Wišši gaidija to noteekamu kaušchanu. *Sie warteten alle, daß es gelten solte zum treffen.* E-73

Šagahniht un šamihdiht to šwehtu weetu. *die Heilige städte Verunreinigen.* E-120

Šagahniht to šwehtu weetu. *die H. städte ver=wüsten..* E-120

Wunsch dsirdeja winno Śirdigu drohschibu
er höhrete daß er so kühne leute bei sich hatte. F-159
Pehz tahs nodohmatas isdeldeschanas. *Wenn den Ver=derben gesteuert wird.*
F-269

Incorrect examples in the masculine nominative (or vocative) plural:

Tee Schehligi ļaudis. *die from[m]en.* D-183
tee wiššu behdigi nabbagi. *die erstlinge der dürfti=gen.* D-215
Tee Taisni preezajahs. *die gerechten haben überhand* E-9
Pakkaleji. *die hindersten.* E-30
Pašlehpti padohmi to ļauno. *eine Versam=lung der bösen.* E-65
Tee pirmaji wissu pirmu Augļu. *alle erstlinge und Erstgebührt.* E-92
Pirmaji. *Erstlinge.* E-92
Pirmaji etc. (untranslated) E-92
Preekschaji. *die Vorigen.* E-112a
Papreekschaji. *Vorige.* E-112a
Preekschaji Naggi. *die Vorder füsse.* E-112a

Correct examples in oblique cases of the masculine plural:

Tam besdeewigam gribbahs to blehdigo wiltiba *des gottlosen lust ist schaden zu thun.* D-175
Eekšch isdohschanu to peepildito Laikô. *daß es geprediget würde da die Zeit erfüllet war.* D-223
To Taisno Gaischums preezašees. *das licht der gerechten machet frölich.* E-9
Nogreests no tahs Sem[m]es to dsihwo. *aus dem Lande der Lebendigen weg gerissen.* E-32
Pašlehpti padohmi to ļauno. *eine Versam=lung der bösen.* E-65
Pirmajo teeša. *erstling.* E-92
es biju pahrleeku bahrgs pakkal=dsinnejs to tehwisiko Eestahdischano.
ich eiferte über die Maasen umb die Vä=terliche gesezze. F-227
Ne lai nahk to Lepno Kahjas pahr man. *Laß mich nicht untertreten werden von den stolzen.* F-237

Incorrect examples in oblique cases of the masculine plural:

Atstahjeet tohs neprattigus. *hasset das alberne Wesen.* D-182
Tas irr labb preekšch taweem swehteem. *deine heiligen haben Lust dran.*
D-195
Tohs Śawejus pahrstahw deews. *gott hilft seinen Häuflein.* D-215
Wunsch eedewe tohs stipprakus jaunus Puischus augsta Skohle.

er verordnete daß sich die junge burse übt in dem Heidnischen Spielhause. D-231

Nemaita tohs augligus Kohkus. *haue die baume nicht ab, du kanst da von essen.* D-237

Wisch isplattahs pahr teem ašseem akminu galleem. *Er fährt über die scharfen felsen.* D-238

Tas mehnes irr par teem nolikteem Laikeem. *der Mond ist gemacht das Jahr darnach zu theilen.* D-242

Behrni pehz taweem pirmeem sudduscheem behrneem *die kinder deiner Unfruchtbarkeit.* D-249

deews irr eestahdijs tohs noliktus Laikus.

gott hat ein Ziel gesetzt, wie lange die Menschen auf erden wohnen sollen. D-251

deews irr tew eedewis to Wezzajo Amatu. *gott fohdert dich zum Richter.* E-11

Pehz to pirmaju Wahrtu mehru. *gleich so groß wie am Vorigen tohr.* E-57

Kapehz redsu es tohs kautus. *Warum sehe ich daß diese erschlagen sind.* E-73

Tee pirmaji wissu pirmu Auglu. *alle erstlinge und Erstgeburt.* E-92

Tohs šargajamus Rihkus ar wahrdeem eeskaitiht. *einem was zu warten Verordnen.* E-103

Tohs Zeetumâ bijuschus atwest. *die gefangene erledigen.* F-163

Teem šwehteem darbeem bij liksta. *der gottes dienst stund in gefahr.* F-215

deews pasarga teem Taišneem weenu pastahwigu buhscha=nu

gott Lasset es denen aufrichtigen gelin=gen. F-246

Tohs Sirmus mattus to wezzajo ne gohdaht.... *die alten greisen... nicht achten.* F-253

Apšlep man no to Ļaunu paslehptem Padoh=meem. *Verbirg mich für der samlung der bösen.* F-269

Woj tu atrašši deewa apšlehptus Padohmus. *meinestu du weist so viel alß gott.* F-269

Incorrect examples in the feminine nominative (or vocative) plural:

Pirmas et pehdigas leetas. *seine geschicht beides die ersten et letzten.* D-145

Tahs Sweschas Luhpas pill ka tihrs meddus. *die Lippen der Huhren sind süß wie Honigsejm.* D-189

Grahmata eeksch ka par peeminneschanas tahs no=tikkuschas leetas irr aprakstitas. *Historienb[uch].* D-209

Tahs Sweschas Luhpas pill ka tihrs Medddus. *die lippen der Huhren sind süß wie Honigsejm.* E-79

Correct examples in oblique cases of the feminine plural:

Šwescho Tauto Sem[m]es isstaigaht. *Sich in fremde lander schicken lassen.* F-233

Incorrect examples in oblique cases of the feminine plural:

Tahs šwehtas Leetas eeriht. *das Heiligthum lästern* D-145

Šchķihsti man no tahm pašlehptahm wainahm. *VerZeihe mir die Verborgene fehler.* D-158

Ne eeZeeniht tahs Tehwiskas Gohdibas ne mašs. *die Väterliche Sitten fahren lassen.* D-198

Apwelz tawas Skaistas drehbes. *schmükke dich herlich.* E-24

Ispohstiht tahs šwehtas weetas. *die Heiligtums=Kirchen einreissen.* E-93

References

- Adolphi, Heinrich. 1685. *Erster Versuch Einer kurtz=verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache, überreicht von HENRICO ADOLPHI....* Mitau: Radetzky. (Reprinted by Harald Haarmann. Heinrich Adolph. *Erster Versuch einer kurtz-verfasseten Anleitung zur lettischen Sprache.* Hamburg: Helmut Buske, 1978 and by Trevor G. Fennell. *Adolphi's Latvian Grammar.* Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1993.)
- Depkin, Liborius. c. 1708. *lettisches Wörterbuch, mehrentheils aller derer Wörter so in der lett. bibel u. andern in der lett. Sprache ausgefertigten büchern befindl. sind u. aus genauer Nachfrage der lett. Sprache kündigen in Cur= u. lieffland.* (ms., Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, L. dr. b. 5332, 5333. Partially (pp. 1-1911) published by Trevor G. Fennell, Liborius Depkin. *Lettisches Wörterbuch*, currently vols 1-4. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2005-2008.)
- Fennell, Trevor G. 1971. A Phonological Derivation of the forms of Definite Declension Adjectives, Reflexive Nouns and Reflexive Verbs in Latvian, *Linguistics*, 69, 24-32.
- Fennell, Trevor G. 2006. Liborius Depkin's Fidelity to his Sources, *Baltu filoloģija*, XV (1/2), 17-26.
- Gäters, Alfrēds. 1977. *Die lettische Sprache und ihre Dialekte.* The Hague/Paris/New York: Mouton.
- Langius, Johannes. 1685. *Lettisches=Deutsches LEXICON... Sampt einer kurtzen GRAMMATICA....* (ms., Heidelberg University Library, Heid. Hs. 78. The entire work has been published by Ernests Blese. *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku....* Rīgā: Latvijas Universitāte, 1936. The grammatical section has been re-published by Trevor G. Fennell. *The Grammatical Appendix to Johannes Langius' Latvian-German Lexicon.* Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1987.)

Rehehusen, Johann G. 1644. *MANVDVCTIO Ad Lingvam Lettonicam...* Riga: Schröder. (Reprinted by Trevor G. Fennell. *The First Latvian Grammar*. Melbourne: Latvian Tertiary Committee, 1982).

Stender, Gotthard F. 1761. *Neue vollständigere Lettische Grammatik, Nebst einem hinlänglichen LEXICO...* verfasst von Gotthard Friederich Stender. Braunschweig: im Fürstl. großen Waisenhause.

Trevor G. Fennell
Department of Languages (French)
Flinders University of South Australia
GPO Box 2100, Adelaide, SA 5001, Australia
Trevor.Fennell@flinders.edu.au

KOPSAVILKUMS

Fonoloģiskā un ortogrāfiskā neatbilstība kā šķērslis izpratnei par noteiktajiem adjektīviem agrīnajos latviešu tekstos

Trevor G. FENNELL

Viena no raksturīgām agrīno latviešu rakstu iezīmēm ir tā, ka reti ir pareizi lietotas adjektīvu noteiktās formas. Līdz šim literatūrā parādībai praktiski nav veltīta uzmanība. Rakstā autors cenšas dot skaidrojumu iespējamiem tās cēloņiem.

Vispirms aplūkoti adjektīvu apraksti vairākās gramatikās (Rehehūzens, Langijs, Adolfs, Stenders), no kā redzams, ka to autori nav spējuši adekvāti aprakstīt noteiktos adjektīvus, bet uzskatījuši tos par sava veida eifonisku parādību. Izvirzīta hipotēze, ka būtisks iemesls adjektīvu noteikto un nenoteikto formu nešķiršanai varēja būt vāji sadzirdēts pretstats starp formām, kas atšķiras tikai ar gala patskaņa kvantitāti (*jauna/jaunā, jaunas/jaunās*), kā arī rakstības nepilnība, kas neļāva šo starpību apzīmēt rakstos. Manuskriptos šos iemeslus papildina arī rakstītāju nekonsekvence garumu apzīmējumu lietojumā vispār.

Rakstu papildina plašs piemēru klāsts no Liborija Depkina (1652–1708) vārdnīcas manuskripta *Lettisches Wörterbuch*, kuros apkopoti gadījumi, kad lietotas adjektīvu noteiktās formas vai šāds lietojums būtu bijis sagaidāms.

ZUR ETYMOLOGIE DER PFLANZENNAMEN LETTISCH *vizbulis*, *vizulis*, LITAUISCH *viksva*, *vikšris*

Bernd GLIWA
Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra

1. Lett. *vizbulis* nebst Varianten nennt eine Vielzahl verschiedener Pflanzen. Die ältesten Belege stammen aus den Wörterbüchern von Fürecker und dem Manuale Lettico-Germanicum und nennen Pflanzen, die so in den späteren Belegen nicht mehr erscheinen: *Wisbulis*, *Schir=ling Kraut*. *Wolfsmilch=beer*. *Eyßen Kraut* (F1 303), dieser Eintrag fehlt im MLG wo stattdessen *Wihsuļi Teschen Kraut* (MLG 697) zu finden ist. Inwiefern beide Pflanzennamen (weiterhin: PfN) *vizbulis* und *vizulis* teilweise Varianten eines Namens sind, bzw. sich gegenseitig beeinflusst haben, wird später zu erörtern sein. Sämtliche genannten Pflanzennamen fehlen in den aus den Wörterbucheinträgen möglichen Bedeutungen in Ēdelmanes und Ozolas Wörterbuch der lettischen Pflanzennamen (LVAN).

2. Der Eintrag bei Fürecker nennt anscheinend mehrere Pflanzen. Unkompliziert ist Schierling oder Wasserschierling auszumachen. Beim Eisenkraut könnte es sich um den Eisenhut ‘*Aconitum napellus*’ handeln, wobei zahlreiche andere Eisenkraut genannte Pflanzen vorhanden sind (WDPN V 104). *Wolfsmilch* deutet gewöhnlich auf *Euphorbia* spp. oder evtl. *Chelidonium maius* – nur, woher dann die Beeren? Auch *Picris hieracioides*, genannt lett. *rūgtpienes* (LBŽ 259), gelegentlich d. *Wolfsmilch* hat bittere Milch aber keine Beeren. *Tragopogon pratensis* hat süßliche Milch, aber auch keine Beeren. Passendere Auswahl hat man, wenn man nach Wolfsbeeren sucht: *Actea spicata*, *Atropa bella-donna*, *Paris quadrifolium*, *Physalis alkekengi* (was man als unlängst introduzierte Pflanze hier aber wohl außen vor lassen kann), *Solanum dulcamara*, *Solanum nigrum* (WDPN V 627). Diese Pflanzen haben jedoch keinen Milchsaft. Die Bedeutung von *Wolfsmilch=beer* muss also spekulativ bleiben (Gliwa 2006a: 116). Festzustellen bleibt, dass es sich sämtlich um Giftpflanzen handelt, bzw. zu handeln scheint, und eben dies der gemeinsame Nenner ist, womit man die Bedeutung des Begriffs *Wisbulis* etwa als *‘Gift-pflanze’ festmachen kann.

Wihsuļi Teschen Kraut (MLG 697) könnte *Capsella bursa-pastoris* benennen, *Ackertäschelkraut* nach den taschenähnlichen Früchten, ggf. auch das verwandte *Thlaspi arvense* oder *Silene vulgaris* nach den wie aufgeblasen aussehenden Blüten, bzw. deren Kelchröhre (vgl. WDPN V 562). *Vizulis* nennt laut LVAN (391ff.) das Zittergras *Briza media* und andere Arten der Gattung

sowie die Gattung selbst. Letztere Bedeutungen sind sekundär, da nur eine Art der Gattung heimisch ist. Es erscheint nicht ausgeschlossen, dass man auch die charakteristischen Ährchen als Taschen bezeichnet, aber dann hieße es doch eher **Taschengras* nicht jedoch *Wihsuļi Teschen Kraut*.

3. Nach Mühlenbach und Endzelīns (ME IV 630) sind weiterhin belegt lett. *brūnie vizbuļi*, *meža vizbuļi*, *vizbulini* ‘Geum rivale’, *baltie vizbuļi* ‘Aristolochia clematidis’, *dzēltānais vizbulis* ‘Anemone ranunculoides’, *lielais vizbulis* ‘Trollius europaeus’, *zilais vizbulis* ‘Hepatica nobilis’ – ein naher Verwandter der Gattung Anemone und einst hier als Anemone hepatica inbegriffen –, *vizbuli* ‘Paris quadrifolia’ und überwiegend *vizbulis* ‘Anemone spp.’ (ME IV 630), was in dieser Bedeutung heute terminologisch fixiert ist. Hinzu kommen noch *zilie vizbuli* ‘Campanula patula’ (LVAN 301), *vizulis* ‘Briza sp.’ (LVAN 391ff.). Von diesen Pflanzen könnten höchstens die Osterluzei ‘Aristolochia clematidis’, dial. auch *Wolfskraut*, *Wolfsapfel* (WDPN I 394) und die Einbeere ‘Paris quadrifolia’ zu den Pflanzen gehören, die Fürecker mit *Wisbulis*, *Schir=ling Kraut*, *Wolfs milch=beer*, *Ejysen Kraut* meinte. „Gemeine, lange, dünne Osterluzei oder Hohlwurz, steigende oder anhängende Osterluzei, Osterlung, Biberwurz, Bruchwurz. Diese Sorte treibet gerade und veste Stängel auf 2 Schuh hoch; daran hangen an langen Stielen eins um andere die Blätter, welche dem Gundermann gleichkommen, doch aber bleichgrün sind. Die Blumen kommen in großer Anzahl zwischen den Blättern und Stängeln hervor, und sehen wie die an den vorhergehenden Arten aus, sind aber viel kleiner und bleichgelb. Dieses Gewächs wächst an vielen Orten in Teutschland, wie auch in Frankreich und Spanien, auf dem Felde, in den Gehölzen und Gärten, und ist, in Ansehung der kriechenden Wurzeln, verhaßt; denn wenn es einmahl in einem Garten eingenistet ist, so kostet es nachgehends unendliche Mühe, sie wiederum auszurotten“ (Krünitz 1773: II 396f.). Aristolochia fehlt im LVAN. Keine Art der Gattung ist heimisch und die jetzt verwendeten lettischen Namen der Arten, *aristolohija*, *pīpjukoks* (Mauriņš, Zvirgzds 2006: 137f.), sind entlehnt bzw. lehnübersetzt, vgl. d. dial. *kleine Piepblume*, nl. *pījp*, *pījpbloem*, *pījpeskruid* für A. clematidis nach dem Aussehen der Blüte (WDPN I 391). Die Osterluzei ist in allen Teilen mäßig giftig (Roth et al. 1994: 143). Die Pflanze dürfte kaum weit verbreitet gewesen sein und war als Heilpflanze in Nutzung. Paris quadrifolia ist eine deutlich gefährlichere Giftpflanze, einheimisch und verbreitet, neben d. *Wolfsbeere*, heißt sie auch lit. *vilkuogė*, *gyvatuogė*, *velnio uoga* usw. (LBŽ 247) sowie lett. *čūskas puķe*, *ģēloga*, *miegoga*, *vilku oga*, *zalkšu oga* usw. (LVAN 74f.).

4. Zur Etymologie von *vizbulis* gibt es die Vermutung von Endzelīns: “Vielleicht umgebildet (nach *vizulis* II u. a.) aus *vizbalis*” (ME IV 630) der

ferner auf **vizbalīte* verweist – hier mit Sternchen da zunächst nur im Liedtext im Gen. Pl. belegt: *vizbalīšu* (BWp 1190, var. 1), und auch dies einmalig. Die anderen Varianten des Liedes zeigen u: *Es piedzimu saulītē, vizbulīšu pļaviņā; es izaugu liela meita, sauca mani vizbuliti* (BW 1190 var. 3). Weiter stellt Endzelīn dies fragend “zu ahd. *wisa* ‘Wiese’, wozu Būga (1959: 326) apr. *wissene* ‘Porsch’ u. a. stellt, und lit. *bala* ‘Anemone?’”. Einen weiteren Beleg für *vizbalīte* gibt es wiederum im Liedtext: *spīgulīte, vizbalīte, pirmā puķe pava-sari* (EH II 791). In diesem Lied gibt es ein Synonym und eine Beschreibung als erste Blume im Frühling. Wenn man sich auf die oben genannte Auswahl an Pflanzen beschränkt, dann ist das Leberblümchen *Hepatica nobilis* die am frühesten blühende Pflanze. Früher blüht höchstens noch Lerchensporn, bes. *Corydalis intermedia*, evtl. auch Scharbockskraut *Ficaria verna* oder Huflattich *Tussilago farfara*, aber die sind hier alle nicht erwähnt. Für das Leberblümchen in diesem Kontext spricht auch das Synonym *spīgulīte*, das semasiologisch mit lit. *žibutė, žibuoklė* ‘ds.’ übereinstimmt: lett. *spiegt, spindzēt, spīngt, spogāt*, lit. *spigt, spiginti* ‘glänzen, blenden...’ vs. lit. *žibėti* ‘glänzen, funkeln’. In diesem Falle kann natürlich von weißen Blüten nicht die Rede sein, stattdessen von auffällig gefärbten, und es erscheint wiederum einfacher aus *vizbulis* auf *vizbalis* zu kommen durch volksetymologische Angleichung an *balts* ‘weiß’, *balēt* ‘bleich werden’ und erst dann den Namen vorrangig auf weißblühende Buschwindröschen anzuwenden. In diesem Zusammenhang wäre auch der Vergleich von *viz-* mit lett. *vizēt* ‘glänzen, schimmern’ und historisch auch ‘zittern’ wozu *vizulis* ‘Zittergras – *Briza media*’ und ‘Locke’ (vgl. ME IV 630, 632) angebracht. Unkritisch kann man hier auch *Wihsuļi Teschen Kraut* (MLG 697) in der plausiblen Bedeutung als *Capsella bursa-pastoris* anschließen, nach den hängenden “Samentaschen”, die im Wind zittern, wenn auch nicht so ausgeprägt wie beim Zittergras.

5. Die Zusammenstellung von apr. *wissene* ‘Porst – Rhododendron tomentosum’ mit ahd. *wisa* ‘Wiese’, ae. *wase* ‘Schlick, Schlamm’, pl. *wisz* ‘Schilf’ und lit. *viksvà* (Gen. *viksvos*) ‘*Carex* spp.’ (Būga 1959: 326; ME IV 584) ist nicht sonderlich plausibel, und zwar ausschließlich aus sachlichen Gründen. Schilf und verschiedene Arten Riedgräser lassen sich anhand ihres Standortes mit idg. **ueis-* ‘fließen’ (LIV 672) vereinbaren. Gleiches gilt für ahd. *wisa* ‘Wiese’, wenn man bedenkt, dass, historisch gesehen, Wiesen zunächst überwiegend Schwemmland an Fließgewässern waren. Ae. *wase* ‘Schlick, Schlamm’ bedarf ohnehin keiner näheren Begründung. Sumpfporst hingegen ist eine ausgesprochene Moorpflanze, die ihr ökologisches Optimum in Zwischenmooren, Moorwäldern, Moorheiden und Hochmoorbulten hat, jedenfalls nicht an Fließgewässern und nicht auf Wiesen. Stattdessen wäre zu erwägen, ob hier nicht ein PfN vorliegt, der als Benennung nach der Blütenfarbe

zu verstehen wäre. Hier wäre auf lit. *gailis* ‘Porst’ zu verweisen, das nicht von apr. *gaylis* ‘weiß’ und *gaylux* ‘Hermelin’ zu trennen ist, wobei der Hermelin ja bekanntlich nach der weißen Fellfarbe benannt ist (Gliwa 2006b). Andererseits wäre Benennung nach dem charakteristischen, durchdringenden Geruch möglich, womit man dann das zur gleichen Sippe gehörende lit. *gailus* ‘stechend, ätzend’ als Grundlage heranziehen kann. Apr. *wis-* könnte dann evtl. als Entlehnung aus mhd. *wīz*, *wīs*, *wīzze* o.ä. aufzufassen sein, wobei niederdeutsche Formen wie *wit* aber auszuschließen sind. Deutsche Namen der Pflanze mit entsprechender Motivation wären *Weißer Heide*, *Edelweiß* (WDPN II 1220). Gleichwohl spricht die Verwendung von *pors* als deutsche Entsprechung im Elbinger Vokabular nicht unbedingt für eine solche Variante.

Denkbar wäre auch Anschluss an idg. **ueis-* ‘sprießen, gedeihen’ (LIV 671), wozu lit. *vīsti* ‘sich vermehren, ausbreiten’, lat. *virere* ‘grün sein, grünen’, das auch in zahlreichen botanischen Artepitheta vorkommt: *virens*, *viridis*, *sempervirens*. Für den Porst könnte man diesbezüglich noch daran denken, dass es sich um einen immergrünen Strauch handelt oder aber daran, dass die Pflanze an geeigneten Standorten dichte Bestände bildet. Oder aber man nimmt eine Motivation ähnlich wie beim Leberblümchen an, das nach den auffälligen Blüten benannt ist: lett. *spīgulīte* : *spiegt*, *spindzēt*, *spingt*, *spogāt* ‘glänzen, blenden...’, lit. *žibutė*, *žibuoklė* : *žibėti* ‘glänzen, funkeln’, denn immerhin sind die Blütenstände des Porsts im blütenarmen Hochmoor sehr auffällig. Dann wäre Anschluss von apr. *wissene* an lett. *vizēt* ‘glänzen, schimmern; zittern’ denkbar. Zur Schreibweise vgl. apr. *assarān* ‘See’ : lett. *ezers* ‘ds.’.

6. Für *viksva* ‘*Carex* spp. etc.’, *vikšris* ‘*Juncus* spp. etc.’ ist die formale Sicht *viksvā* < **visva* < **uis-ueH₂-* bzw. *vikšris/vikšras* < **vikšras* < **uis-ro-* (vgl. ESJL 751) plausibel. Sowohl *k*-Einschub als auch Entwicklung von *s* zu *š* zwischen Konsonanten sind üblich. Auch sachlich liegt hier für viele Arten Standort am bzw. im Wasser vor, womit wohl der in ESJL nicht explizit erwähnte Anschluß an idg. **ueis-* ‘fließen’ befürwortet wird. Trotzdem möchte ich eine alternative Möglichkeit aufzeigen. In den lettischen PfN für Binsen und Segen dominieren PfN mit *donis* ‘*Juncus* sp.’ bzw. *grīslis* ‘*Carex* sp.’, hier relevante PfN sind zudem *viga*, *vikse* (LVAN 113). Wobei *viga* mehrdeutig ist, insofern als Endzeflins (ME IV 582) den PfN mit dem geographischen Terminus *viga* I ‘die Niederung zwischen Dünen (die auch morastig sein kann)’ verbindet und *vigas zāle* als “das Gras, welches in einer *viga* wächst” als Quelle für *viga* II ‘Teichgras, Riedgras’ (Dundaga) sieht. Entsprechend ist “Iv. *viga* ‘Sumpfland, feuchte Niederung’ wohl aus lett. *viga* I (und nicht umgekehrt) entlehnt” (ME IV 582), was es erlaubt diesen Begriff an die Sippe um lit., lett. dial. *vingis*, lit. *vingiris*, *vingirykštė*, lett. *viedrīkste* etc. (Gliwa

2009) anzuschließen; Formen mit *i* statt zu erwartendem lett. *ie*, kurisch *in* kommen hier durchaus vor: *vigrīstgaila* '(?) Bocksbart, Geissbart (Filipendula sp.)', *vīgrīezis* 'Filipendula sp.', *vīgrīeši* 'Kalkuhnen gras' (ME IV 582), was auch immer letztgenanntes sein soll. Oder aber man lässt den Vergleich von ME (IV 582) mit norw. *vik* 'Küstenbuch' bestehen und kommt dann vermutlich (Kluge 1999: 881, 890) bei idg. **ueig-* 'in Bewegung geraten, sich entfernen' (LIV 557f.) an.

Genau zu diesem idg. **ueig-* 'in Bewegung geraten' würde ich auch die PfN stellen unter der Annahme, dass das *-k-* nicht eingeschoben wurde, sondern zur Wurzel gehört, als *-g-*, und erst durch Assimilation zu *-k-* wurde. Hierzu lett. *viegls* 'leicht, leichtfertig', lit. *vīglas*, *vīgrus* 'schnell, lebhaft, gewandt', an. *vīkia* '(sich) bewegen', ahd. *wīhhōn* 'hüpfen', ai. *vējatē* 'fährt los', av. *vaēg-* 'schwingen' (ME IV 654). Neben lit. *vīglas*, *vīgrus* liegen in gleicher Bedeutung mit bereits assimiliertem *k* vor: *vīkrus*, *vīktas*, *vīklus* – wobei hier auch Zugehörigkeit zu idg. **ueik-*, lit. *veikti* 'tun' geltend gemacht wird (ESJL 728). Das Zustandekommen sekundärer Suffixe von Typ *-sra*, *-sva* hat Smoczyński (2003a) ausführlich erläutert. In diesem Falle dürfte zur Verbalwurzel **vig-* 'wiegen, wanken' eine Bildung mit *-sta*-Suffix ausschlaggebend gewesen sein, von wo aus *s* dann in Infinitiv und weitere Ableitungen übernommen wurde, natürlich mit Assimilationen der Konsonantengruppe zu entweder *-gz-* oder *-ks-*. Da wäre zunächst lit. *vīgti* 'zusammenfallen, herabhängen, baumeln' wozu das Bsp. *nuvizgosios beržo šakos* (LKŽ XIX 325) und *vizga*, *vyzgūlė* 'Zweig der Hängebirke' (LKŽ XIX 853, 858) den Bogen zum in LKŽ (XIX 347) unerklärten *beržo vīksris* '?' spannt, womit *vīksris* als 'herabhängender Zweig' von *Betula pendula* zu lesen ist, was auch im Artepithet *pendula* als charakteristisch markiert wird. Im Fall von *-ks-* dürften wegen Zusammenfall mit der Sippe *veikti* zu idg. **ueik-* 'überwinden, besiegen' (LIV 670), *vīkti* (ESJL 571f.), *veiksmas*, ebenfalls mit verallgemeinertem *s* im Suffix ausgehend von 3. Prs. *vyksta* < **vinksta*, einige Bildungen vermieden worden sein. Zugehörig zu lit. *vīglas* sind jedoch *vīksnoti* 'trippeln', *vīksenti* 'wedeln', *vīksėti* 'flattern, wehen', *vīkst!* 'Wedel!, Plumps!'¹ und natürlich *vīzginti* 'wedeln (insb. vom Hund)', *vīzgas* 'schnell, lebhaft'. Das Verhältnis von *vīgti* zu *vizga* ist dabei wie im Falle *mazga* 'Knoten': *megzti* 'stricken, knoten': die Reihenfolge *gz/ks* bzw. *zg/sk* hängt davon ab, ob Vokal oder Konsonant folgt.

¹ Momentativverben vom Typ *līkst!* entsprechen in etwa d. *Platsch! Klatsch!* werden im Litauischen (Srba 1911) und Lettischen (Draviņš, Rūke 1962) weit häufiger benutzt. Zweifellos beinhalten sie eine Aussage, die über den Charakter einer Interjektion, als welche sie in LKŽ klassifiziert werden, hinausgeht. Wie auch in diesem Falle stehen diese gewöhnlich in enger Beziehung zu etymologisch verwandten Verbformen und lassen sich oft, aber keineswegs immer, als onomatopoetisch gebildet ansehen. Der Eintrag (*?)*vīzg* steht in LKŽ (XIX 324) an der Stelle wo (*?)*vīgz* zu erwarten ist. Letzteres entspräche phonetisch auch eher dem Charakter einer solchen Form.

Weiter hierzu lit. *vizgà*, *vyzga* ‘Carex sp.; Zweig der Hängebirke; Tunnichtgut, Lackaffe’ (LKŽ XIX 853), *vizgē* ‘Trisetum flavescens²; Avena sativa; Agrostis sp. oder ähnlich; Teil des Spinnrads das Pedal und Rad verbindet, Pleuel; Schwanz, Schweif; ausgelassenes, leichtfertiges Mädchen³’ (LKŽ XIX 854). Und *viksva*, *vikstva* ‘Carex spp.’, *viksvis* ‘mit hängenden Zweigen’, *vikšna* ‘eine Pflanze die Agrostis sp. ähnelt’, *vikšra*, *vikšris*, *vikšras*, *vikšrē* ‘Scirpus spp., Juncus spp.’, vereinzelt auch ‘Conium maculatum’ (LKŽ XIX 350f.), *viklius* ‘Poa pratense’ (LKŽ XIX 341). Hierher gehört m.E. auch apr. *wisge* ‘habir’ (GrA 11), *Wyszge* ‘Avena’ (GrF 4) (Kiparsky 1970: 221ff., Mažiulis 1997: 253), das dann nicht mit apr. *wyse* ‘Hafer’ < balt. **avizā*, entgegen Mažiulis (1997: 253), etymologisch verwandt ist.

Wie auch die anderen Gräser wird der Hafer hier unschwer anhand der flatternden, schwingenden, pendelnden Rispen bzw. Ähren benannt sein. Man vergleiche etwa d. *Fluttergras* ‘Miliium effusum’, *Flattersimse* ‘Juncus effusus’ (WDPN V 129), *Ried* ‘verschiedene Gräser; Röhricht’ “wohl zu der wenig verbreiteten Sippe von *rütteln* als ‘das (vom Wind) Bewegte’” (Kluge 1999: 686). Einzig die Bedeutung ‘Conium maculatum’ passt nicht hierher. Aber vielleicht handelt es sich ja um eine Verwechslung, dass statt des gefleckten Schierlings der Wasserschierling *Cicuta virosa* gemeint war? Und auf diesen wäre eine Übertragung von Binsen oder Seggen anhand des gemeinsamen Standortes leichter möglich.

Plausibel ist es, auch lit. *vikšras* ‘Raupe (insbesondere vom Schmetterling); Saitenwurm’ hier anzuschließen. Smoczyński (ESJL 751) sieht hier Zugehörigkeit zu idg. **ues-* ‘grasen, weiden, verzehren, essen’ (LIV 693f.) per Ablaut vom Typ *RiT* ← *ReT* und mit folgendem *k*-Einschub wie in *pūslē* → **pūkslē* → *pūkslē*. Das ist möglich und auch sachlich gut begründet, denn immerhin ist die Raupe das eigentliche Fressstadium der Schmetterlinge und die Fraßschäden an verschiedenen Pflanzen sind recht offensichtlich. Nicht minder charakteristisch ist aber die enorme Beweglichkeit der Raupen, die in vielen Sprachen z.B. dazu geführt hat, die Raupenketten von Fahrzeugen nach den Raupen zu benennen, so auch im Litauischen und Lettischen⁴. Formal ist der Anschluss an **ueig-* ‘in Bewegung geraten’, wie gezeigt, problemlos möglich. Aus dem Litauischen noch anzuschließen *vizgis* ‘Ringelnatter (?)’;

² LBŽ (354) schreibt *visgē*.

³ Vielleicht dann hierzu auch *blevyzga* ‘Tratsch, Klatsch; Schandmaul’ als Kompositum **blesvyzga* zu *blēsti* ‘vermischen’ oder *blēsti* ‘erlöschen’ oder gar zu *blerbti*, *blergti* ‘tratschen; rattern’?

⁴ Lett. *kāpurs* ‘Raupe, Finne’ gehört als einzelsprachliche Bildung zu *kāpt* ‘(be)steigen, klettern’ (LEV I 380) und dies weiter zu idg. **keH₂p-* ‘fassen, schnappen’, entgegen LEV, indem das Klettern auf einen Baum zur Bedeutungsübertragung ‘greifen’ → ‘klettern, steigen’ führte, erhalten etwa in der Redewendung *medū kopti* ‘Honig entnehmen’, der aus der Zeidlerei stammt, wo man dazu zunächst den Baum erklimmen musste.

Locke' (LKŽ XIX 857), die mit Fragezeichen versehene Bedeutung erweckt sachlich keine Zweifel.

Man kann aus dieser Perspektive auch lit. *vikras* 'Windhose' und *vikšras* 'Wirbel', die beide in LKŽ (XIX 342, 351) als Slavismen und nicht zu verwendend eingestuft werden, als Erbworte ansehen. Sicher wäre pl. *wicher* 'ds.' eine denkbare Quelle. Interessant ist jedoch der Vergleich mit lett. *viagle* 'eine fliegende Hexe' die bereits bei Lange erscheint: "soll eine Unholde sein, so leicht, dass sie mit dem Winde wegfliegt" (ME IV 653). Dabei liegt die Verbindung zwischen Hexe und Wirbelwind aber nicht in der Leichtigkeit der Hexe begründet, sondern in der Identität, bzw. Kausalität, die sich in zahlreichen Sagen findet. So etwa im Eintrag zu *weesuls* 'ein Wirbelwind' "Der Lette hält ihn aber abergläubischer Weise nicht für einen natürlichen Wind, sondern es ist eine Hexe, die sich in einen Wind verwandelt. Wenn man denn nur ein Messer oder sonst etwas gerade in den Wirbelwind hinein wirft, so wird das Messer zwar verlohren gehen: man wird aber bald hören, daß hie oder da ein altes Weib krank liegt, die eine Wunde am Fuße oder an der Hand hat, oder wo sie sonst getroffen worden." (Wellig 1828: 134).

7. Doch zurück zu *vizbulis*. Wie oben erwähnt, erscheint die Argumentation, dass *bulis* aus **balis* o.ä. stammt schwer haltbar. Dann sehe ich zwei Möglichkeiten. Entweder zu *bullis*, das in der Bedeutung als Trollblume, *Trollius europaeus* (ME I, 348) zwar mit dem Wort für Bulle zusammenfällt und etymologisch auch eng verwandt ist, aber dennoch nicht identisch ist. Insbesondere hat der PfN nichts mit dem Bullen zu tun, sondern bezieht sich auf die kugelförmige Blüte, ebenso wie *buļa piere* 'Trollblume' (ME III 284), wörtlich "Bullenstirn", wohl weiterentwickelt aus *buliņš*, *bullīši* 'ds.', *apaļie pureni*, *āžu poga*, *bundulis* (LVAN 338). Dieses dürfte aber wie auch *bullis* 'Bulle' eine Entlehnung aus dem Deutschen sein. Als PfN fällt *bulene* 'grosse Butterblume', gelesen als **bullene* (ME I, 348), ins Auge. Da es viele verschiedene "Butterblumen" gibt, ist die botanische Bestimmung schwer. Bei Marzell (WDPN V 77) wird etwa *Caltha palustris* als *große Butterblume* gelistet. Diese heißt im Litauischen *puriena* was sich unmittelbar mit lett. *purenes* 'Trollblume; Sumpfdotterblume' (LVAN 306, 340) vergleicht. Ferner heißt die Trollblume auch *sviesta bumba*, *sviesta pogas*, *sviesta purens*, so dass sie zweifellos auch als Butterblume in Frage kommt. Und größer als die Sumpfdotterblume, *Caltha palustris*, ist sie ohnehin. Als Lehgeber für *bul-* würde in deutschen PfN gut belegtes (n)d. *bulle*, *bolle* in Frage kommen, das zwar teilweise auch Ableitungen vom Tier darstellen kann, sich aber hinreichend oft deutlich auf Knospen oder Blüten bezieht: *Bulle* 'Kätzchen' wozu *Bullebaum* 'Salix caprea', *Bullerblume* 'Silene vulgaris' (nach den blasenförmigen Blüten), *Bullauge* 'Trollblume' (kugelförmige Blüte), *Boll(e)* 'Agrostemma

githago (Samenkapsel), *Trollius europaeus*, *Sanguisorba officinalis* (Blütenstand), *Papaver* sp. (Samenkapsel) (vgl. WDPN V 59, 73f.). Hier lässt sich lett. *bulene* vorzüglich anschließen – ohne dass es formale Kriterien für oder gegen Entlehnung gibt, lett.-*ene* ist ein in PfN produktives Suffix und somit kein schwerwiegendes Indiz. Sachlich kommen die Sumpfdotterblume und die Trollblume in Frage, beide auch Butterblume genannt und mit ausgeprägten kugelförmigen Blüten bzw. Knospen. Andererseits ist es nicht völlig ausgeschlossen, dass es sich um ein Erbwort handelt, denn lett. *bula*, *buls* ‘Dunstkreis um die Sonne, dunstige, schwüle Luft, Dürre’ scheint kaum entlehnt zu sein: “Wenn die Urbedeutung etwa ‘pietvīcis gaiss’ [‘angeschwollene, drückende Luft’] ist, kann man mit Persson dies Wort etwa zu got. *ufbauljan* ‘aufschwellen machen’, air. *bolach* ‘Beule’ u. a. stellen” (ME I 347). Dann würde *bul-* zur Sippe um d. *Ball* und *Bulle* zu idg. **b^hel-* ‘schwellen, aufblasen’ (Kluge 1999: 76, 144) gehören. Die ist in den baltischen Sprachen nur in der Entlehnung lit. *bulius*, lett. *bullis* < mnd. *Bulle* (ESJL 80) sicher vorhanden. Sachlich passt hierzu d. *Bullenhitze*, das zwar als Lehngeber für lett. *bula*, *buls* ‘Dunstkreis um die Sonne, dunstige, schwüle Luft, Dürre’ nicht ganz ausgeschlossen werden kann. Doch andererseits hat auch die *Bullenhitze* nichts mit dem Bullen zu tun und man ist geneigt der semasiologischen Zusammenstellung von Endzelīns lit. *tvankus* ‘schwül’: *tvenkti* ‘schwellen’ zuzustimmen und hier sowohl lett. *bula* als auch d. *Bullenhitze*, *bullig* ‘heiß, schwül’: idg. **b^hel-* ‘schwellen, aufblasen’ anzuschließen, sowie ferner d. *schwül*, was ich entgegen Seebold (Kluge 1999: 752) eher nicht zu *schwelen* ‘glimmen, brennen’ sondern mit *Schwulst* zu *schwellen* stelle.

8. Im Fall der Entlehnung erhebt sich die Frage, ob ob dann nicht *vizbulis* als Ganzes entlehnt wurde. Dieser könnte entweder mhd./mnd./fnhd. *wisebolle* o.ä. ‘Wiesenkugel’, bzw. angesichts der jetzt häufigeren Bedeutung als Windröschen, *wiz-bolle* ‘Weißkugel’ zugrunde liegen, wobei im letzteren Fall aber der sachliche Bezug zur Form fehlt. Gleich motiviert: *brūnais pumpurs* “braune Knospe”, *pumpuriši* “Knöspchen” für *Geum rivale*. Sofern es sich um *wise* ‘Wiese’ handelt, wären vom Standort her Trollblume, Sumpfdotterblume und Bachnelkenwurz passend – alle drei wachsen auf Wiesen und lassen sich von der Form her mit *bolle* in Verbindung bringen.

Zur Bedeutung noch einige Liedtexte: *Es piedzimu māmiņai, vizbulišu laiciņā; kad izauga liela meita, sauca mani vizbulīti.* (BW 1190) “Ich wurde der Mama in Vizbulis Blattwerk geboren; als ich groß war, rief man mich Vizbulite”, mit dieser Variante: *Es piedzimu māmiņai vizbulišu krūmiņā...* (BW 1190 var. 2) “Ich wurde der Mama in Vizbulis Sträuchlein geboren...” Natürlich kann man hier nicht von allzu großem Realismus ausgehen, aber die durchaus bestandsbildende und bis 100 cm hohe stau-

denartige Trollblume *Trollius europaeus* kommt hier am ehesten in Frage. Dass eine häufige einheimische Pflanze mit Entlehnungen bezeichnet wird, findet man z.B. in *vibotne* < mnd. *bifot* ‘Beifuß, *Artemisia vulgaris*’ ebenfalls mit lett. Suffix *-ne*, oder *baldriāns*, *buldurjan* ‘*Valeriana officinalis*’ < d. *Baldrian*, *Bulderian* < lat. *valeriana*.

9. Die zweite, weniger wahrscheinliche Möglichkeit für lett. *-bulis* besteht im Vergleich mit lit. *builis*, *bulas* ‘*Anthriscus* sp.’. *Builiai* ‘*Allium schoenoprasum*’ könnte von diesem Namen beeinflusst worden sein, ist aber prinzipiell eher eine Kurzform der entlehnten Schnittlauch- und Zwiebelbezeichnung lit. *cibulis*, *cibulaitis* < (pl. *cebula*) ... < lat. *cepulla*, bzw. lit. *tribulis* < pl. *trybulka* (LBŽ: 15). Dass die Schnittlauchbezeichnung *builiai* aus wruss. *быль* entlehnt ist (Genelytė 2004: 26), ist hingegen fraglich, denn dies nennt den Beifuss, bzw. allgemein Stängel. Es ist überhaupt ein Problem, dass lit. *builis* den sehr häufigen Kerbel nennt, während die sl. PfN sich auf ebenfalls sehr häufige Beifussarten beziehen (besonders bekannt der ukr. ON *Чорнобил* < ‘*Artemisia vulgaris*’ Merkulova 1967: 122) – beide Pflanzen sind nicht verwechslungsfähig. Wenn daneben, bzw. ursprünglich eine allgemeine Bezeichnung als Stängel in den Slavinen besteht, so ist dies doch kein zwingender Grund, selbst wenn man berücksichtigt, das gerade der Stängel des Schnittlauchs Verwendung findet, hieraus einen PfN für eine konkrete Pflanze zu entlehnen.

Ähnliches gilt wohl für lit. *builis*, *bulas* < pol. *trzebula* ‘*Anthriscus* sp.’, womöglich aber unter Einfluss von wruss. *быль*, das wie d. *Kerbel* aus lat. *caerifolium* bzw. gr. *chaerophyllum* stammt (Machek 1954: 168). Fraenkel sieht *builis* ‘*Anthriscus* sylv.’ als Entlehnung aus wruss. *быль* ‘Kraut, Beifuss, Stängel’ (LEW: 63).

Die Etymologie von sl. **bylb* führt nach ESSJ (III 149f.) entweder auf das sl. Verb **byti* oder aber auf idg. **b^hū-* ‘wachsen, werden’. Beide Sichtweisen führen jedoch letztlich auf die gleiche, nun als **b^hueH₂-* ‘wachsen, entstehen, werden’ (LIV 98f.) rekonstruierte Wurzel als **bh_uH-l-* > **būl-* > sl. **bylb*. Für lit. *builis* ergibt sich dann noch eine andere Möglichkeit. Strukturell gleichen *zuikis* ‘Hase’, *kuilis* ‘Eber, Keiler’. *Zuikis* gehört dabei zu *zūiti* ‘schnell umherlaufen, eilen’, *zuīnas* ‘unruhig, umhereilend’ < **zujikis*, wohl mit kurischem *z* statt lit. *ž*. Analog *kuilis* < **kūjilis* bzw. **kūjilis* als ‘Hauer, Keiler’ eine plausible Bezeichnung für den Eber. Diese zu lit. *kūjis*, *kūjas* ‘(Vorschlag-)hammer’, *kūjas*, *kūja* ‘Stelzen’, die man schwerlich von *kūikis*, *kuikis* ‘Krücke; Stelze; Stößel’, *kuinis* ‘Knüppel’ trennen kann und weiter zu idg. **keH₂u-* ‘schlagen, spalten’, woher mit aksl. *kyti*, *kyjǫ* (Smoczyński 2003b: 70) ein Verb vorliegt, dem passendes balt. **kūti*, **kūja* entspräche (Gliwa 2006a: 116ff.). Da lett. †*būils* etc. fehlt, lässt sich so jedoch kaum für *vizbulis* argumentieren. Der Anschluss von lett. *bulis*, *builis* ‘ein Messer mit abgebrachener Spitze; ein stumpfes

Messer, Beil' (EH I 251, ME I 346), *buinis* 'ein plumper, dick angekleideter Mensch, von dem kaum die Augen zu sehen sind' (ME I 346) ist fraglich.

10. Wenn in *vizbulis* das Zweitglied ein Erbwort sein sollte, als **bulis* 'das Geschwollene, Knollige', so wäre dies ob des Reliktcharakters auch für das Erstglied zu erwarten. Zunächst könnte ganz einfach ein *viss* 'ganz, gesamt' dahinterstecken mit Assimilation an folgendes *b*. Oder aber man vergleicht mit russ. *вex* (*ядовитый*) 'Cicuta virosa', ukr. *vex*, *vexa*, *veś*, *vix*, *вixxa* 'ds.', *vex matyj* 'Oenanthe aquatica' (Makowiecki 1936: 97, 245; Machek 1954: 169) und hindi *visailā paudā* 'Conium maculatum' (Raheja o.J.: 341) < ai. *viśá* 'Gift'. Dies ist besonders attraktiv, da, wie eingangs erwähnt, *Wisbulis*, *Schir=ling Kraut*. *Wolfs milch=beer*. *Eysen Kraut* eine Reihe giftiger Pflanzen nennt. Das würde dann zum bereits erwähnten idg. **ueis-* 'fließen' (LIV 672) passen, speziell in der verbreiteten und daher wohl relativ früh erfolgten Umdeutung auf Gift. Zu den genannten diesbezüglichen Begriffen noch lat. *vīrus* 'Schleim; Gift', gr. *ιός* 'Saft; Gift; Grünspan'. Dazu passt aber die anderweitige Bedeutung als Buschwindröschen, Leberblümchen, Nelkenwurz überhaupt nicht, so dass ich es für möglich halte hier unterschiedliche Herkunft anzunehmen. Und hier bevorzuge ich die Verbindung mit *vizēt* 'glänzen, schimmern; zittern'. Dieses ist allerdings isoliert und auf das Lettische beschränkt, was sich nur geringfügig ändert, wenn man hier apr. *wissene* 'Porst' anschließt, welches seinerseits einzelstehend und Hapax ist. Dass es sich um eine Satemvariante zu idg. **ueig-* 'in Bewegung geraten' handeln könnte ist auch nicht sonderlich plausibel, denn hier fehlen die üblichen Verdächtigen in den klassischen Satemsprachen. Aber das ist ein Thema für sich.

Literatur

- Būga, Kazimieras. 1959. *Rinktiniai raštai* II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- BW = Barons, Krišjānis; Henrijs Wissendorfs. *Latvju dainas* I–VI. Jelgava, Pēterburga, 1894–1915 (zitiert nach <http://www.dainuskapis.lv>)
- BWp = Barons, Krišjānis; Henrijs Wissendorfs. *Latvju dainas*. Pielikums. 1894–1915 (zitiert nach ME, EH)
- Draviņš, Kārlis; Velta Rūķe. 1962. *Interjektionen und Onomatopöie in der Mundart von Stenden*. Lund: Lunds universitet.
- EH = Endzelins, Jānis; Edita Hauzenberga. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. Rīga, 1934–1946
- ESJL = Smoczyński, Wojciech. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Vilnius: VUL, 2007.
- ESSJ = Trubačev, O. N. et al. *Étimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov* III. Moskva: Nauka, 1976.

- F1 = Fennell, Trevor G. *Fürecker's dictionary: the first manuscript*. Rīga: LAB, 1997.
- Genelytė, Aurelija. 2004. Liaudiški augalų pavadinimai, nusakantys augalo gydomąsias savybes. *Acta Linguistica Lithuanica*, 50, 11–24
- Gliwa, Bernd. 2006a. *Studien zu litauischen Pflanzennamen im indogermanischen Kontext*. Dissertation. Uniwersytet Jagielloński w Krakowie.
- Gliwa, Bernd. 2006b. Baltische Bestattungsrituale im Spiegel ihrer Bezeichnungen: litauisch šermenys und šarvojimas, altpreussisch sirmen. *Acta Linguistica Lithuanica*, 53, 9–21.
- Gliwa, Bernd. 2009. Zu einigen baltisch-ostseefinnischen Kontakten. *SEC*, 14, 177–202.
- GrA = *Grunaus altpreußische Wörterliste, Handschrift A* (zitiert nach Mažiulis 1997)
- GrG = *Grunaus altpreußische Wörterliste, Handschrift G* (zitiert nach Mažiulis 1997)
- Kiparsky, Valentin. 1970. Das Schicksal eines altpreußischen Katechismus (II). *Baltistica*, VI (2), 219–226.
- Kluge, Friedrich. 1999. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin, New York: de Gruyter.
- Krönitz, Johann G.. 1773. *Oekonomische Encyklopaedie, oder allgemeines System der Staats= Stadt= Haus= und Landwirthschaft* II. Berlin: Joachim Pauli.
- LBŽ = Dagys, Jonas. (red.) *Lietuviškas botanikos žodynas*. Kaunas: L. Vailionis, 1938.
- LEV = Karulis, Konstantīns. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I–II. Rīga: Avots, 1992.
- LEW = Fraenkel, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg/Göttingen, 1962, 1965.
- LIV = Rix, Helmut et al. *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. (2. Aufl.) Wiesbaden: Dr. Reichert, 2001.
- LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Mintis; Mokslo ir enciklopedijos leidybos institutas; LKI: 1956–2002.
- LVAN = Ēdelmane, Inese; Ārija Ozola. 2003. *Latviešu valodas augu nosaukumi*. Rīga: Augsburgas institūts
- Machek, Václav. 1954. *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha: Českoslov. Akad.
- Makowiecki, Stefan. 1936. *Słownik botaniczny łacińsko-maloruski*. Kraków: Nakładem polskiej akademii umjętności.
- Mauriņš, Artūrs; Andris Zvirgzds. 2006. *Dendroloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Mažiulis, Vytautas. 1997. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, IV, Vilnius.
- ME = Mühlenbachs, Kārlis. *Lettsisch-Deutsches Wörterbuch*. Redigiert und fortgesetzt von J. Endzeliņs, I–IV. Riga, 1923–1932.
- Merkulova, Valentina A. 1967. *Očerki po russkoj narodnoj nomenklature rastenij*. Moskva: Nauka.

- MLG = *Manuale Lettico-Germanicum*. Reprint in: *Manuale Lettico-Germanicum*. The text of the original manuscript transcribed by Trevor G. Fennell. Vol. 1–2. 2001. Rīga: LAB.
- Raheja, S.A. o.J. *Scholar's Oxford dictionary English – English & Hindi*. Delhi: Kamal.
- Roth, Lutz; Max Daunderer; Kurt Kormann. 1995. *Giftpflanzen – Pflanzengifte*. Landsberg: Ecomed.
- Smoczyński, Wojciech. 2003a. Neopierwiastki litewskie na *-s-*. *Acta Linguistica Lithuanica*, 49: 103–129.
- Smoczyński, Wojciech. 2003b. *Hiat laryngalny w językach balto-słowiańskich*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Srba, A. 1911. Über die Momentativ-Verba im Litauischen. *Lietuvių tauta*, II(1), 51–71.
- Wellig, Arnold. 1828. *Beiträge zur lettischen Sprachkunde*. Mitau: Steffenhagen.
- WDPN = Marzell, Heinrich. *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen I–V*. Köln: Parkland, 2000. (Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe von 1943–1979).

Bernd Gliwa
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050, Rīga, Latvija
berndgliwa@yahoo.de

SUMMARY

Latvian *vizbulis*, *vizulis*, Lithuanian *viksva*, *vikšris* – Etymology of Plant Names

Bernd GLIWA

The author discusses etymologies of several Latvian, Lithuanian and Old Prussian plant names. Latvian *vizbulis* named in 17th century dictionaries poisonous plants, is probably to be identified as *Conium maculatum*, *Aconitum napellus* etc. Therefore, a relation to Russ. *oex* ‘*Cicutavirosa*’, Hindi *visailā paudā* ‘*Conium maculatum*’, OI *višá* ‘poison’, Lat. *vīrus* ‘slime, poison’ seems reasonable. The second element *bulis* is compared with *bula* ‘halo; closeness, heat’: IE **b^hel-* ‘to swell, fill’. Thus, the whole plant name could be read as ‘full of poison’.

Later, *vizbulis* denotes completely different plants: *Anemona* spp., *Trollius europaeus*, *Hepatica nobilis*, *Geum rivale*. The new *vizbulis* is seen either as a loan from German *wise-bolle*, appropriate especially for *Trollius europaeus*. Alternatively, the first element can be compared to *vizēt* ‘to glimmer, flutter’; from a semasiological point of view this resembles the names of *Hepatica nobilis* Lith. *žibutė* : *žibėti* ‘glimmer, shine’, Latv. *spīgulīte* : *spiegt, spindzēt* ‘glimmer’. Latv. *vizulis*, reported also since the 17th century, denotes certain plants, mainly *Briza* spp.,

according to their trembling movement in the wind. However, origin and comparanda of *vizēt* 'to glimmer, shine, flutter' remain unclear. The traditional etymology of OPr. *wissene* 'Rhododendrum tomentosum' relating it to German *Wiese* 'meadow' is rejected, due to botanical reasons. A relation to *vizēt* 'to shine' is supposed.

For Lith. *viksva*, *vizga*, *vikšris* 'Carex spp., Juncus spp. etc.', OPr. *wisge* 'Avena sp.' a new etymology has been proposed: IE **ueig-* 'to come into movement, depart', cf. Latv. *viēgls* 'light, careless', Lith. *viglas*, *vigrus* 'fast, agile', & the verbal suffix Balt. *-sta-*, cf. Lith. *vigtiti* 'to dangle'. Subsequently, resegmentation, change in consonant order before vowel and assimilation appeared. The same etymology seems reasonable for Lith. *vikšras* 'caterpillar' because of its flexibility.

KOPSAVILKUMS

Augu nosaukumi latv. *vizbulis*, *vizulis*, liet. *viksva*, *vikšris* un to etimoloģija

Bernd GLIWA

Autors iztirzā dažādu latviešu, lietuviešu un prūšu augu nosaukumus un ierosina jaunas etimoloģijas. La. *vizbulis* minēts Fīrekera vārdnīcā ar nozīmi *Schir=ling Kraut. Wolfs milch=beer. Ejsen Kraut*, kas varētu būt *Conium maculatum*, *Aconitum napellus* un citi indīgi augi. Tāpēc tas ir saistāms ar kr. *œx* 'Cicutia virosa', hindi *visailā paudā* 'Conium maculatum', v.ind. *višā* 'inde', lat. *vīrus* 'gļotas, inde'. Vārda otrā daļa *bulis* salīdzināma ar latv. *bula* 'halo; twice, sausums': IE **b^hel-* 'briest, pampt, pildīties'. Tādējādi *vizbuļa* sākotnējā nozīme varēja būt 'pilns ar indi'.

Jaunākā laikā par *vizbuļiem* sauc citus augus: *Anemona* spp., *Trollius europaeus*, *Hepatica nobilis*, *Geum rivale*. Šis jaunais *vizbulis* varētu būt aizguvums no vācu *wise-bolle* 'pļavas bumba', kas ir nosaukums lietots augam *Trollius europaeus*. Taču elements *viz-* var tikt saistīts arī ar latv. *vizēt* 'spīdēt, mirdzēt'; tad tas semasioloģiski salīdzināms ar liet. *žibutē*: *žibēti* 'mirdzēt', latv. *spīgulīte*: *spiegt*, *spindzēt*. Latv. *vizulis* arī minēts jau 17. gs. vārdnīcās, kur tas tulkots kā *Teschens Kraut*, kas varbūt apzīmē *Capsella bursa-pastoris*. Tagad *vizulis* apzīmē *Briza* spp., jo šiem graudzāļu augiem vējā ir dreboša kustība. Taču *vizēt* cilme ir neskaidra. Autors ierosina, ka pr. *wissene* 'Rhododendrum tomentosum' varētu būt tās pašas cilmes kā *vizēt*, botānisku argumentu dēļ noraidot tradicionālo etimoloģiju, kas to salīdzina ar v. *Wiese* 'pļava'.

Augu nosaukumiem lie. *viksva*, *vizga*, *vikšris* 'Carex spp., Juncus spp. u.c.', vpr. *wisge* 'Avena sp.' autors ierosina jaunu etimoloģiju: IE **ueig-* 'sākt kustēties, attālināties', sal. latv. *viēgls*, lie. *viglas*, *vigrus* 'ātrs, žiģls, kustīgs', kopā ar sufiksu balt. *-sta-*, sal. lie. *vigtiti* 'šūpot(ies)'. Vārdā notikusi resegmentācija *vig-s-* → *vigs-*, līdzskaņu metatēze un asimilācija → *gz* vai *ks*. Šāds vie-doklis var izskaidrot arī liet. *vikšras* 'kāpurs', tā kā tauriņu kāpuri ir ļoti kustīgi.

LATVIEŠU VALODAS EMOCIONĀLO MODALITĀŠU AKUSTISKS RAKSTUROJUMS

Juris GRIGORJEVS,
Ieva STENDERE-ŠTEINBERGA
Latvijas Universitātes
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

0. Ievads

Veiktā pilotpētījuma objekts ir četras pētnieciskajā literatūrā biežāk aplūkotas emocionālās modalitātes (*neitrāla, prieka, dusmu un bēdu*) mūsdienu latviešu valodas lietotāju izrunā. Pētījuma mērķis bija atrast šo emocionālo modalitāšu akustiskās pazīmes, kas būtu raksturīgas latviešu valodas lietotāju izrunai, un salīdzināt tās ar teorētiskajā literatūrā aprakstītajām. Analizētā materiāla pamatā ir neitrāla satura teikums (*Es tagad iešu mājās.*), kas ietver tikai jēdzienisko saturu bez papildkomponentiem. Materiāla ierakstā piedalījās trīs informanti, kuru uzdevums bija izrunāt teikumu visās četrās emocionālajās modalitātēs. Katra informanta izrunātais materiāls tika audītīvi izvērtēts un no tā analīzei tika atlasīti pieci piemēri katrai emocionālajai modalitātei. Emocionālās modalitātes raksturojošie parametri – teikuma ilgums; vidējā intensitātes un vidējā pamattoņa vērtība; minimālā, maksimālā pamattoņa vērtība un šo vērtību diapazons; maksimālā intensitātes vērtība; patskaņa [a] formantu centru frekvenču vērtības vārda [tagad] pirmajā (uzsvērtajā) zilbē – tika pētīti un analizēti, izmantojot oscilogrammu un dinamisko spektrogrammu metodes. Pilotpētījuma rezultāti kopumā saskan ar citu valodu pētījumos iegūtajiem.

1. Teorijas pārskats

Pirms aplūkot emocionālās modalitātes raksturojošos parametrus, jādefinē šajā pētījumā lietotā emociju izpratne. Lai gan universālu definīciju nav, vairums pētnieku atzīst, ka emocijas ir kompleks fenomens, kas būtu aplūkojams psiholoģisku un izziņas faktoru skatījumā (Fawzy El Sayed 2007). Emocijas iekrāso valodu un padara nozīmes daudz sarežģītākas, tās pauž runātāju attieksmi pret īstenības norisēm un parādībām. Emociju izpēte nav vienas zinātnes interešu objekts, tā aptver daudzas zinātnes un to nozares, piemēram, fizioloģiju, psiholoģiju, valodniecību, neiroloģiju, kognitīvās zinātnes u. c. Emocijas var izteikt vairākos veidos, tāpēc ir arī vairāki veidi, kā tās analizēt. Emocijas var izteikt trijās galvenajās kategorijās – verbālā izteiksmē, ar sejas

izteiksmes palīdzību un ar somatiskajiem¹ rādītājiem (Fawzy El Sayed 2007). Fonētika kā valodniecības nozare, kā arī fizikas un medicīnas robežzinātne emociju izteikšanu skata verbālās izteiksmes aspektā, izmantojot akustisku informācijas analīzi. Visbiežāk aplūkotās emocionālās modalitātes (neitrāla, prieka, dusmu un bēdu) atbilst t. s. pamata emocijām (Toivanen et al. 2003). Pamata emocijas ir arī visbiežāk atpazītās emocijas dzirdes uztveres eksperimentos. Neitrāla emocionālā modalitāte tiek izrunāta nepiespiestā un dabiskā balsī, neparādot runātāja attieksmi pret izteikuma saturu, un tā parasti tiek pretstatīta un salīdzināta ar pārējām aplūkotajām modalitātēm. Nereti, starp jau minētajām modalitātēm, tiek aplūkotas arī bailes (Toivanen et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007). Ārzemju zinātniskajās publikācijās ir atrodami arī pētījumi par ļoti niansētām emocionālajām modalitātēm, kur blakus jau minētajām (neitrālai, prieka, dusmu, bēdu un baiļu) tiek analizētas emocionālās modalitātes, kas izsaka pacilātību, izmisumu, paniskas bailes, raizes, „karstas” un „aukstas” dusmas (Scherer 1996). Tik niansētas emocijas aplūkotas, lai savstarpēji salīdzinātu trīs līdzību raksturojošos lielumus (kvalitāti, intensitāti, valenci) tām emocionālajām modalitātēm, kuras būtiski neatšķiras, analizējot šādus parametrus – vidējā, maksimālā un minimālā pamattona vērtība, diapazons, formantu frekvenču vērtības u. c. K. Šērers atzīst, ka pozitīvas emocijas ir vieglāk sajaukt ar citām pozitīvām emocijām nekā ar negatīvām emocijām.

1.1. Pētījumiem izmantotais materiāls

Aplūkojot zinātniskās publikācijas, var izšķirt divus pētījumiem izmantotā materiāla ieguves veidus:

- 1) runas korpusi vai datubāzes;
- 2) tēlotas vai pamudinātas (stimulētas) emociju izpausmes.

Runas korpusi ir datubāzu apkopojums. Vairumam pasaules valodu ir izveidoti runas korpusi, kuri ir fonētiski marķēti, tātad tiem ir fonētiskas norādes, pēc kurām var iegūt nepieciešamo pētāmo runas materiālu. Vairākās aplūkotajās zinātniskajās publikācijās izmantotais materiāls iegūts gan no datubāzēm, gan no jau minētajiem runas korpusiem. Angļu, vācu, franču, spāņu un slovēņu valodā ir izveidotas emocionālas runas datubāzes, kas ir publiski pieejamas un ir pārbaudītas dzirdes uztveres eksperimentos (Chuenwattanapranithi et al. 2006). Minētās datubāzes ietver vīriešu un sieviešu dzimuma informantu runātus vārdus vai teikumus četrās emocionālajās modalitātēs – prieka, dusmu, bēdu un neitrālā. *Media Team Emotional Speech Corpus* ir lielākā emocionālas runas datubāze somu valodā, automātiskai emocionālas runas atpazīšanai arī šajā datubāzē izvēlētas pamata emocionālās modalitātes – prieka, dusmu, bēdu

¹ Somatiskie rādītāji saistīti ar emociju fizioloģisko ietekmi uz cilvēka ķermeni, tāpēc ar biosensoru palīdzību tiek mērti sirdspuksti, ādas jutīgums, ķermeņa temperatūra, siekalu izdalīšanās, mutes sausums u.c.

un neitrāla (Toivanen et al. 2003). Izvēle par labu vienādām emocionālajām modalitātēm datubāzu izveidē ļauj savstarpēji salīdzināt dažādu valodu datus un noskaidrot, vai emocijas ir universāls fenomens, vai arī katrā valodā tās tomēr runā atspoguļotas ar citiem emociju izteikšanas paņēmieniem. *Media Team Emotional Speech Corpus* pamatā ir 14 profesionālu aktieru (astoņu vīriešu un sešu sieviešu vecumā no 25 līdz 50 gadiem) izrunas dati, sākot no īsiem izsaukieniem līdz monologiem, kas nepārsniedz 30 sekunžu garumu (Toivanen et al. 2003). Japāņu valodas pētnieku izveidotajā runas korpusā runas materiāls iegūts no diviem informantiem, sievietes un vīrieša. Atšķirībā no iepriekš aplūkotajām datubāzēm vai runas korpusiem, minētie informanti nav profesionāli aktieri, jo runas korpusa izveidotāji uzskata, ka profesionālu aktieru runai bieži piemīt pārspīlēta un nedabiska ekspresija. Japāņu valodas runas korpus sastāv no trim datubāzēm, kas ir fonētiski marķētas pēc katru datubāzi raksturojošās emocijas – dusmu emocionālās modalitātes datubāze, prieka emocionālās modalitātes datubāze un bēdu emocionālās modalitātes datubāze. Šajās datubāzēs runas materiālu veido monologi, kuros realizēta atbilstošā emocionālā modalitāte (Iida et al. 2003).

Tēlotas vai pamudinātas (stimulētas) emociju izpausmes ir otrs pētāmā materiāla ieguves veids. Angļu valodas pētnieks Stibbards norāda, ka analizēto datu rezultāti var atšķirties atkarībā no tā vai emociju izpausmes ir tēlotas vai pamudinātas (Fawzy El Sayed 2007). Pētījumos, kur par informantiem izvēlēti aktieri, emociju izpausmes visbiežāk ir tēlotas (Yildirim et al. 2004). Abi emociju izpausmes veidi bieži ir runas korpusu vai datubāzu izveides pamatā, tā, piemēram, lielākās somu valodas datubāzes *Media Team Emotional Speech Corpus* pamatā ir informantu aktieru tēlotas emocijas, kas izpaužas noteiktai emocionālajai modalitātei atbilstošā runā (Toivanen et al. 2003). Lai runas materiālu padarītu tuvāku patiesām emociju izpausmēm, ir iespējams izmantot t. s. emocionālos tekstus, kuru saturs nosaka vēlamo emocionālo modalitāti – leksiskais saturs pamudina iecerēto emociju. Japāņu valodas runas korpusā pētījumiem izmantotais materiāls izvēlēts saskaņā ar informantu izpratni par konkrēto emocionālo modalitāti, izmantojot emocionālos tekstus. Neitrālas izteiksmes teksti tika pārveidoti, lai tie kaut nelielā mērā rosinātu mērķa emocijai atbilstošu noskaņu un stimulētu informantus izrunāt tekstus ar spēcīgākām emocijām (Iida et al. 2003). Izteiktākai emociju izpausmei, kas ir tuva autentiskai, var tikt izmantotas psiholoģijas metodes, kā, piemēram, attēli, kas izraisa iecerēto emociju. Floridas Universitātes pētnieki ir izstrādājuši vizuālas stimulācijas materiālu bāzi *International Affective Picture System* (IAPS), kuras materiāls rosinā noteiktu emocionālu reakciju (Toivanen et al. 2003). Attēli iedarbojas divējādi, – saistot konkrēto attēlu ar informanta apziņā esošu pieredzi vai rosinot vēlamās emocijas. Rezultātā uz subjektīvu izjūtu pamata tiek izraisīta emocionāla reakcija.

1.2. Dzirdes uztveres eksperimenti

Dzirdes uztveres eksperimenti ir priekšnosacījums pētāmā materiāla tālākai analīzei. Vairumā aplūkoto zinātnisko publikāciju ir izmantoti dzirdes uztveres eksperimenti, kurus var iedalīt divās grupās:

- 1) teksta materiālā ietvertās emocionālās modalitātes atbilde vēlamajai emocijai;
- 2) runas ieraksta materiāla atbilde vēlamajai emocijai.

Lai eksperimenta rezultāts būtu veiksmīgs un pētāmais materiāls būtu izmantojams tālākai analīzei, tiek izvēlēti neatkarīgi eksperti (klausītāji), kas nav pētāmā runas materiāla informanti. Japāņu valodas pētījumā ir izstrādāta divu pakāpju dzirdes uztveres eksperimentu sistēma (Iida et al. 2003). Pirmajā dzirdes uztveres eksperimentā neatkarīgi eksperti (klausītāji), pieaicinot neatkarīgus teksta lasītājus, noteica, vai izvēlētais teksts atbilst konkrētai emocionālajai modalitātei. Eksperimenta rezultātā tika gūta pozitīva atbilde. Otrajā eksperimentā tika noteikta runas ieraksta materiāla atbilde konkrētai emocionālajai modalitātei. Šim eksperimentam tika izvēlēti citi eksperti. No rezultātiem varēja secināt, ka abu informantu runā visvairāk atpazīta bēdu izpausme, tai seko dusmu un prieka izpausme. Arī somu valodas pētnieku veiktajos dzirdes uztveres eksperimentos pēc runas ieraksta materiāliem visvieglāk atpazīta bēdu emocionālā modalitāte (Toivanen et al. 2003). Šefīldas Universitātes pētniece S. Vaitsaida (*Whiteside*) norāda, ka tikai dusmu un bēdu emocionālā modalitāte var tikt noteikta pietiekami precīzi un precizitātes līmenis variējas robežās no 60 līdz 80% (Toivanen et al. 2003). Turpretī Dienvidkalfornijas Universitātes pētnieki norāda, ka dzirdes uztveres eksperimentā visvairāk atpazīta prieka emocionālā modalitāte, bet vismazāk – bēdu (Yildirim et al. 2004). Jāpiebilst, ka iepriekš aplūkotajos dzirdes uztveres pētījumos neatkarīgie eksperti (klausītāji) bijuši pētāmās valodas zinātāji. Ir veikti arī eksperimenti, kuros klausītāji bijuši citas valodas runātāji, piemēram, angļu valodas runas ieraksta materiāls atskaņots taizemiešu valodas lietotājiem (Chunwattanapranithi et al. 2006). No rezultātiem secināts, ka dusmu emocionālo modalitāti no prieka modalitātes varēja atšķirt 74,58 % gadījumu.

1.3. Analizējamie akustiskie parametri

Teorētiskajā literatūrā emocionālās modalitātes tiek pētītas un analizētas pēc vispārējām un kopīgām pazīmēm, neatkarīgi no analizējamā materiāla iegūšanas veida. Biežāk aplūkotie emocionālās modalitātes raksturojošie parametri – ilgums; vidējās intensitātes un vidējā pamattona vērtība; minimālā, maksimālā pamattona vērtība, diapazons; maksimālās intensitātes vērtība; formantu frekvenču vērtības.

Izteikuma ilgums ir viens no emocionālās modalitātes raksturojošiem parametriem, blakus tam bieži tiek aplūkots arī *runas temps* (Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996), kā arī patskaņu ilgums, klusuma ilgums starp vārdiem, balsīgo un nebalsīgo daļu ilgums (Yildirim et al. 2004). Runas temps tiek izskaitļots kā fonēmu skaits sekundē. Aplūkotajā zinātniskajā literatūrā vienots ir uzskats, ka ekspresīvas emocijas, visbiežāk dusmas un prieks, izrunā tiek realizētas ar paātrinātu runas tempu, kas ir ātrāks par neitrālas runas tempu (Fawzy El Sayed 2007). Ungāru valodas pētnieki priecīgas runas tempu raksturo kā „dzīvīgu”, turpretī bēdīgā emocionālā modalitātē runas temps samazinās, tas ir lēnāks par neitrālas runas tempu (Fawzy El Sayed 2007). Iepriekš minētie atzinumi ir vispārīgi, nav ziņu par informantu dzimumu, taču iespējams, ka veiktajos pētījumos nav novērotas atšķirības vīriešu un sieviešu runā. Pētījumos, kur informantu dzimums ir šķirts, vērojamas būtiskas atšķirības – sievietes visātrāk runā prieka modalitātē, turpretī vīrieši – bēdu (Iida et al. 2003). Šis pētījums veikts japāņu valodā, tāpēc ļoti iespējams, ka tieši valoda un tās uzbūve ir būtisks faktors, kas ietekmē emociju parametrus, jo citos pētījumos atzīts, ka bēdas runas tempu samazina, palielinot izteikuma ilgumu. Neviennozīmīgi ir pētījumi ar vienu informantu, jo tas var norādīt uz individuālām iezīmēm (Yildirim et al. 2004).

Vidējā pamattoņa vērtība, kā arī *diapazons* (maksimālās un minimālās pamattoņa vērtības starpība) ir būtiski emocijas raksturojošie parametri, tie skatīti visās aplūkotajās zinātniskajās publikācijās. Vienots ir uzskats, ka prieku un dusmas raksturo līdzīgi parametri, kā, piemēram, augsts vidējais pamattonis un plašs diapazons salīdzinājumā ar bēdu vai neitrālu emocionālo modalitāti (Chuenwattanapranithi et al. 2006, Iida et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996, Yildirim et al. 2004). Dienvidkalifornijas Universitātes zinātnieki savā pētījumā ar vienu informanti norāda, ka prieka emocionālo modalitāti raksturo augstāks vidējais pamattonis un plašāks diapazons nekā dusmu (Yildirim et al. 2004), turpretī pētījumā, kas veikts japāņu valodā, gan sieviešu, gan vīriešu runā dusmu modalitātei raksturīgs augstāks pamattonis un plašāks diapazons nekā prieka (Iida et al. 2003). Pretrunā ar iepriekš minēto ir ungāru un zviedru valodas pētnieku atziņas, ka dusmu modalitātei raksturīgi vidējs diapazons un vidēja pamattoņa vērtība (Fawzy El Sayed 2007). Salīdzinājumā ar prieka un dusmu modalitāti (Yildirim et al. 2004), neitrālai un bēdu emocionālajai modalitātei raksturīgi līdzīgi parametri (zems vidējais pamattonis un šaurš diapazons). Pētījumos, kuros nav aplūkota neitrāla emocionālā modalitāte, bēdas gan sieviešu, gan vīriešu runā tiek raksturotas ar viszemāko vidējā pamattoņa vērtību un visšaurāko diapazonu salīdzinājumā ar prieku un dusmām (Iida et al. 2003, Scherer 1996).

Intensitāte ir ciešā saistībā ar vidējo pamattoņa vērtību un diapazonu. Izrunai ar augstu intensitāti raksturīgs augsts pamattonis un plašs diapazons.

Zinātnieku vidū ir vienots uzskats, ka prieka un dusmu modalitātei raksturīga augsta vidējā un maksimālā intensitāte, salīdzinot ar neitrālu (Yildirim et al. 2004) vai bēdu (Chuenwattanapranithi et al. 2006, Iida et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996) emocionālo modalitāti.

Formantu centru frekvenču vērtības visās aplūkotajās publikācijās noteiktas patskaņiem. Emocionālo modalitāšu pētījumā japāņu valodas lietotāju runā aplūkotas patskaņu [a], [e], [i], [o], [u] centru frekvenču vērtības trim formantiem (Iida et al. 2003), taču salīdzināšanai ar citiem pētījumiem šajā pilotpētījumā tiks izmantotas pirmo divu formantu (turpmāk tekstā apzīmēti ar F1 un F2) centru frekvenču vērtības, jo tās ir visbiežāk aplūkotās. Japāņu pētījumā aprakstīti sieviešu dzimuma informantu izrunas dati prieka, bēdu un dusmu emocionālajā modalitātē. Iegūtie patskaņu formantu dati tika salīdzināti ar atziņu, ka, palielinoties pamattoņa (F0) vērtībai, palielinās arī formantu vērtības. Tā kā zemākās F0 vērtības vērojamas bēdu modalitātē, salīdzinot ar to, dusmu un prieka modalitātē, kurām raksturīgas augstākas F0 vērtības, patskaņu formantu frekvencēm būtu jāpalielinās. Japāņu pētījuma dati to apstiprina (izņēmums ir patskanis [a] dusmu modalitātē, un patskanis [u] prieka modalitātē). Patskaņu formantu dati tika salīdzināti arī ar atziņu, ka pieaugot runas tempam, t. i., samazinoties izteikuma ilgumam, notiek patskaņu akustiskā centralizācija. Tā kā lielākais izteikuma ilgums tika novērots bēdu modalitātē, ar to salīdzināja dusmu un prieka modalitātes. Abās modalitātēs patiešām vērojama noteikta patskaņu akustiskā centralizācija. Izņēmums abās modalitātēs ir patskanis [e], bet prieka modalitātē – arī patskanis [u], jo tiem centralizācija nebija vērojama.

Šī pilotpētījuma praktiskajā daļā formantu centru frekvenču vērtības noteiktas patskaņim [a], tāpēc izvērstāk teorijas analizē tiks aplūkots tikai šis patskanis. Visaugstākā [a] F1 centra frekvences vērtība realizējas prieka emocionālajā modalitātē (Iida et al. 2003, Yildirim et al. 2004) sieviešu informantu izrunas datos, viszemākā F1 centra frekvences vērtība atbilst bēdīgai (Yildirim et al. 2004) un dusmīgai emociju modalitātei (Iida et al. 2003). F2 centra frekvences visaugstākā vērtība vērojama augstas ekspresijas modalitātēs – prieka (Iida et al. 2003) un dusmu (Yildirim et al. 2004), bet viszemākā – dusmu (Iida et al. 2003) un neitrālā (Yildirim et al. 2004) emocionālajā modalitātē. Dienvidkalifornijas Universitātes pētnieki atzīmē, ka mēles stāvoklis noteikta patskaņa izrunā var būtiski atšķirties atkarībā no izteiktās emocijas (Yildirim et al. 2004). Šīs atšķirtības ir vairāk novērojamas pakalējās un vidējās rindas patskaņu izrunā nekā priekšējās rindas patskaņu izrunā. Tā kā emocionālo modalitāšu pāriem prieka/dusmu un bēdu/neitrāla raksturīgi līdzīgi iepriekš aplūkoti parametri, šiem emociju pāriem atbilst arī līdzīgas vai tuvas formantu centru frekvenču vērtības (Yildirim et al. 2004). Šī iezīme vislabāk realizējas patskaņī [a].

2. Pētījuma praktiskās daļas apraksts

2.1. Ieraksta materiāls

Šajā pilotpētījumā analizētais materiāls ir LU Humanitāro zinātņu fakultātes Fonētikas laboratorijā veiktie ieraksti.

Pētījumā analizētie izrunas dati ir neitrāla satura teikums – *Es tagad iešu mājās* –, kuru veido vispārlieojamas leksikas vārdi, kas semantikas ziņā ir neitrāli, jo ietver tikai denotatīvo jeb pamatkomponentu, tātd tikai jēdzienisko saturu bez emocionāla, stilistiska, vides, vietas vai laika papildkomponenta. Teikums tika ierakstīts trīs informantu izrunā neitrālā, prieka, dusmu un bēdu emocionālajā modalitātē. Katrā no tām teikums tika izrunāts desmit reizes, no kurām akustiskai analīzei tika izvēlēti pieci teikuma atkātojumi, kas pēc dzirdes visvairāk atbilda attiecīgajai emocionālajai modalitātei.

2.2. Ziņas par informantiem

Šajā pilotpētījumā analizēto materiālu veido trīs informatu izrunas dati. Turpmāk publikācijā tie apzīmēti ar INF1, INF2, INF3. INF2 un INF3 ir Baltu filoloģijas bakalaura studiju programmas 3. kursa studentes, dzīvo Rīgā, abas 22 gadus vecas. INF1 ir LU Humanitāro zinātņu fakultātes docents (43 gadi), dzīvo Rīgā.

Informantu izrunā nav vērojamas dialektālas iezīmes, tāpēc viņu izruna būtu nosacīti uzskatāma par literāru. Visiem informantiem latviešu valoda ir dzimtā valoda.

2.3. Ieraksta aparatūras un procesa apraksts

Informantu izrunas materiāla ierakstam izmantots *Head-Set* tipa kondensatoru mikrofons *AKG C444P*. Lai nodrošinātu kvalitatīvu ierakstu, mikrofons tika pieslēgts signāla priekšpastiprinātājam *Audio Buddy (Midiman)*, kas ļauj regulēt datorā ievadāmā signāla stiprumu. Priekšpastiprinātājs ir savienots ar datora skaņas kartes *Delta 44 (M Audio)* ārējo moduli, kurā notiek skaņas analogā signāla pārveidojums digitālajā formātā. Materiāla ieraksts veikts ar programmu *Multi Speech 3700 (Kay Elemetrics Inc.)*, noregulējot ieraksta līmeni pēc skaņas kartes Delta 44 kontrolpaneļa programmatūras rādītājiem. Analogā signāla pārveidojums digitālajā veikts ar 22050 Hz ciparošanas frekvenci un 16 bitu līmeņa kvantizēšanu.

Katram informantam tika lūgts izrunāt analizējamo materiālu visās četrās emocionālajās modalitātēs pēc kārtas. Materiāla ierakstiem katram informantam atsevišķi ieraksta līmeni noregulēja pēc emocionālās modalitātes, kurai piemita vislielākā skaņas enerģija. Visu informantu runas ierakstos vislielākā enerģija bija prieka emocionālajai modalitātei.

Katram informantam pēc aplūkotajās zinātniskajās publikācijās minētajām norādēm tika stimulētas konkrētu emociju izpausmes, radot noteiktu asociāciju virknes vai lūdzot informantam atcerēties kādu pieredzē esošu faktu, kas izraisītu vēlamu emocionālo modalitāti. Teikums katrā emocionālajā modalitātē katram informantam tika ierakstīts vidēji desmit reizes, no kurām analīzei tika izvēlēti pieci ieraksti, kas pēc dzirdes uztveres visvairāk atbilda vēlamajai emociju izpausmei. Papildus pētnieku vērtējumam, arī katram informantam tika lūgts izvēlēties tos piecus ierakstus, kuros viņa izruna vislabāk atbilstu noteiktai emocionālajai modalitātei.

Visi tālākai pētāmā materiāla analīzei derīgie izrunas ieraksti tika saglabāti nesaspīstā audio formātā ar paplašinājumu *.wav.

2.4. Akustisko parametru mērījumi

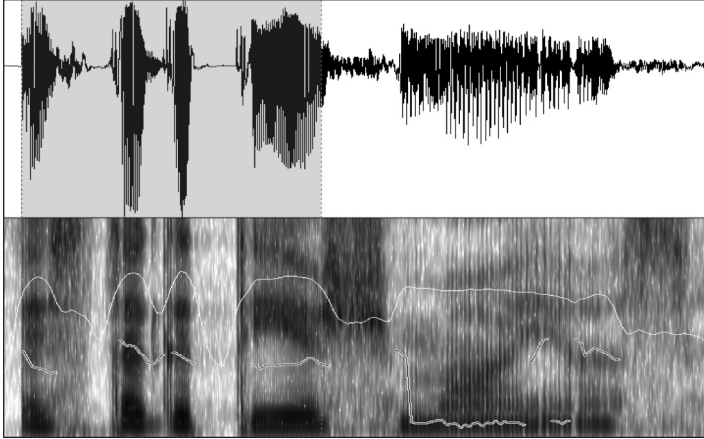
Ieraksta materiāla apstrāde veikta ar programmu *Praat 5104 (Boersma&Weenink, Institute of Phonetic Sciences, Amsterdam)*. Visiem analizētajiem skaņas failiem tika iestatīti vienādi analīzes parametri neatkarīgi no informantu dzimuma. Analīzes attēlu salīdzināšanas nolūkā abu dzimumu informantiem tika iestatīts vienāds analizējamā pamattoņa diapazons 75-500 Hz. Ieraksta materiāla intensitātes analīzei vērtība tika iestatīta 0-100 dB robežās. Formantu centru frekvenču mērījumiem iestatījumi netika mainīti.

Izteikuma ilgums tika mērīts sekundēs, precīzi iezīmējot teikuma sākumu un beigas. Mērot izteikuma ilgumu pēc oscilogrammas un spektrogrammas, programmas *Praat* spektrogrammas logā vienlaicīgi tika noteikta arī vidējā intensitātes (dB) un pamattoņa (Hz) vērtība. Noteiktās emocionālajās modalitātēs vērojamas balsis īpatnības, tā, piemēram, bēdu emocionālajā modalitātē var būt dzirdama čērksstoša balss (Fawzy El Sayed, 2007). Minētā īpašība bija novērojama INF3 izrunas ieraksta materiālā bēdu emocionālajā modalitātē visos piecos analizētajos atkārtojumos. Mērījumu precizitātes dēļ šajā gadījumā vidējā intensitātes un pamattoņa vērtība, kā arī minimālā pamattoņa vērtība tika noteikta runas fragmentā līdz pēdējam ar modālu fonāciju izrunātajam frāzes segmentam, t. i., līdz divskaņa [ie] beigām (skat. 1. att.). Tas saistīts ar to, ka datorprogramma nespēj pareizi atpazīt čērksstošai runai raksturīgās neregulārās svārstības un programmas norādītās pamattoņa vērtības neatbilst patiesajām (skat. neiezīmēto daļu 1. att.).

Maksimālā intensitātes vērtība (dB), maksimālā un minimālā² pamattoņa vērtība (Hz) tika noteikta patskaņiem visā izteikumā. Pamattoņa diapazona vērtība (Hz) tika noteikta kā maksimālās un minimālās pamattoņa vērtības starpība. F1 un F2 centru frekvenču vērtības tika noteiktas patskaņim [a] vārda

² Gadījumos, kad INF3 izrunā izteikuma pēdējais vārds [mājās] tika izrunāts ar čērksstošu balsi, minimālā pamattoņa vērtība tika noteikta runas fragmentā līdz pēdējam ar modālu fonāciju izrunātajam frāzes segmentam, t. i., līdz divskaņa [ie] beigām.

[tagad] pirmajā (uzsvērtajā) zīlē, izmantojot dinamisko spektrogrammu un novietojot horizontālo kursoru formanta joslas vidū.

1. attēls. Spektrogrammas un oscilogrammas attēls vidējās intensitātes un pamattona vērtības noteikšanai apgabalā līdz čērksstošajai balsij, līdz divskaņa [ie] beigām bēdīgā emociju modalitātē (INF3 2. atk., bēd. emoc. mod.).

3. Mērījumu datu analīze un interpretācija

No katra informanta piecu mērījumu datiem tika aprēķinātas vidējās vērtības. Visu aplūkoto emocionālās modalitātes raksturojošo parametru vidējās vērtības katram informantam norādītas 1.–3. tabulā. Informantu datu salīdzināšanai ar teorētiskajā literatūrā atrodamajiem atzinumiem turpmāk izmantotas tikai emocionālās modalitātes raksturojošo parametru vidējās vērtības.

1. tabula.

INF1 vidējās vērtības neitrālā, prieka, bēdu un dusmu emocionālajā modalitātē

INF1	Neitrāla	Prieka	Bēdu	Dusmu
Ilgums (s)	1,67	1,42	1,78	1,40
Vid. int. (dB)	73,87	77,02	70,91	75,17
Maks. int. (dB)	85,92	88,34	83,80	87,65
Vid. F0 (Hz)	124,26	137,98	120,64	115,80
Maks. F0 (Hz)	135,86	179,28	142,06	143,60
Min. F0 (Hz)	78,65	78,31	81,27	77,34
F0 diapaz. (Hz)	57,21	100,97	60,80	66,26

2. tabula.

INF2 vidējās vērtības neitrālā, prieka, bēdu un dusmu emocionālajā modalitātē

INF2	Neitrāla	Prieka	Bēdu	Dusmu
Ilgums (s)	1,16	1,18	1,41	1,72
Vid. int. (dB)	63,44	70,00	58,77	74,74
Maks. int. (dB)	76,39	85,84	71,82	87,43
Vid. F0 (Hz)	187,68	246,30	202,86	213,20
Maks. F0 (Hz)	213,52	297,28	225,46	267,12
Min. F0 (Hz)	158,38	163,16	171,70	138,52
F0 diapaz. (Hz)	55,14	134,12	53,80	128,50

3. tabula.

INF3 vidējās vērtības neitrālā, prieka, bēdu un dusmu emocionālajā modalitātē

INF3	Neitrāla	Prieka	Bēdu	Dusmu
Ilgums (s)	1,77	1,64	1,63	1,79
Vid. int. (dB)	67,99	74,18	70,13	73,83
Maks. int. (dB)	82,36	86,32	80,03	87,81
Vid. F0 (Hz)	227,12	307,32	216,94	273,00
Maks. F0 (Hz)	275,86	401,28	235,24	366,36
Min. F0 (Hz)	197,88	176,98	198,16	89,67
F0 diapaz. (Hz)	77,98	224,30	37,08	276,67

3.1. Ilgums

Teorijas apskatā tika minēts, ka zinātniskajās publikācijās aprakstītajos pētījumos līdzās izteikuma ilgumam kā vienam no galvenajiem emocionālās modalitātes raksturojošiem akustiskajiem parametriem tiek aplūkots arī runas temps. Šajā pilotpētījumā mērījumu datu analīzei tika izmantots izteikuma ilgums, jo tas izskatītajās publikācijās ir aplūkots biežāk nekā runas temps.

INF1 teikumu prieka un dusmu emocionālajā modalitātē izrunā ātrāk par neitrālu modalitāti, un tas saskan ar teorētiskajā literatūrā norādīto vispārējo atzinumu, ka ekspressīvas emocijas tiek izrunātas ātrākā runas tempā par emocionāli neitrālu runu (Fawzy El Sayed 2007). Analizējamo teikumu INF1 visātrāk izrunā dusmu emocionālajā modalitātē, vislēnāk – bēdu, kas arī saskan ar teorētiskajā literatūrā atrodamajām norādēm, ka bēdu emocionālajā modalitātē izruna ir lēnāka nekā neitrālā (Fawzy El Sayed 2007). Iepriekš minētā INF1 izteikuma

ilguma atbilde vērojama aplūkotajā teorētiskajā literatūrā aprakstītajiem pētījumiem, kuros iegūtie dati netiek šķirti pēc informantu dzimuma. Japāņu pētījumā, kur informantu dzimums ir šķirts, vīriešu izruna visātrākā ir bēdu emocionālajā modalitātē (Iida et al. 2003), un tas neatbilst INF1 izrunas datiem, tomēr šāda atšķirība var būt japāņu valodas īpatnību noteikta.

INF2 teikumu visātrāk izrunā neitrālā, bet vislēnāk – dusmu emocionālajā modalitātē. Šie dati atbilst teorētiskajā literatūrā aprakstītajam ar vienu informantu veiktajam pētījumam (Yildirim et al. 2004). Iespējams, ka minētā pētījuma rezultātu ticamība nav pietiekama, jo analizēta tikai vienas informantes izruna, taču iespējams, ka aprakstītie rezultāti norāda uz dzimuma iezīmēm emocionālo modalitāšu realizācijā, jo arī INF3 teikumu vislēnāk izrunā dusmu emocionālajā modalitātē. Teikumu prieka un dusmu emocionālajā modalitātē INF2 izrunā lēnāk nekā neitrālā modalitātē, kas ir pretrunā ar teorētiskajā literatūrā paustajiem vispārējiem atzinumiem par ātrāku runas tempu ekspresīvu emociju realizācijā. Bēdu emocionālajā modalitātē INF2 izruna ir lēnāka par neitrālu, kas saskan ar teorētiskajā literatūrā norādīto (Fawzy El Sayed 2007).

Analizējamo teikumu INF3 visātrāk izrunā bēdu, bet vislēnāk – dusmu emocionālajā modalitātē. Prieka emocionālā modalitāte nosaka ātrāku izrunu par neitrālu, kas atbilst atzinumam par ātrāku runas tempu ekspresīvu emociju realizācijā (Fawzy El Sayed 2007). INF3 izteikuma ilgums bēdu emocionālajā modalitātē neatbilst atzinumam, ka bēdu modalitāte tiek izrunāta lēnāk par neitrālu (Fawzy El Sayed, 2007).

3.2. Pamattonis

Ar pamattoni saistītās vērtības – vidējā pamattoņa vērtība, minimālā un maksimālā pamattoņa vērtība, pamattoņa diapazons – ir būtiski emocionālās modalitātes raksturojoši parametri, kas aprakstīti visās aplūkotajās zinātniskajās publikācijās.

INF1 izrunā zemākā vidējā pamattoņa vērtība vērojama dusmu, bet augstākā – prieka emocionālajā modalitātē (skat. 1. tabulu). Tas ir pretrunā ar teorētiskajā literatūrā norādīto atziņu, ka dusmu emocionālajai modalitātei, salīdzinot ar bēdu vai neitrālu modalitāti, raksturīgs augsts vidējais pamattonis (Chuenwattanapranithi et al. 2006, Iida et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996, Yildirim et al. 2004). Lielākā vidējā pamattoņa vērtība, kas INF1 izrunā realizējas prieka emocionālajā modalitātē, saskan ar teorētiskajā literatūrā pausto atzinumu. INF1 izrunā augstākā pamattoņa diapazona vērtība realizējas prieka emocionālajā modalitātē, un tā ir gandrīz divas reizes lielāka par zemāko pamattoņa diapazona vērtību, kas atbilst neitrālai modalitātei (skat. 1. tabulu). Tas saskan ar teorētiskajā literatūrā norādīto, ka prieka emocionālajai modalitātei, salīdzinot ar neitrālu vai bēdu modalitāti, raksturīgs plašs pamattoņa diapazons.

Saskaņā ar teorētisko literatūru (Chuenwattanapranithi et al. 2006, Iida et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996, Yildirim et al. 2004), INF2 izrunā prieka un dusmu emocionālo modalitāti, pretstatā neitrālai un bēdu modalitātei, raksturo līdzīgas akustiskās pazīmes – augsts vidējais pamattonis un plašs diapazons. Zemākā vidējā pamattoņa vērtība ir neitrālā, bet augstākā – prieka emocionālajā modalitātē (skat. 2. tabulu). Zemākā pamattoņa diapazona vērtība realizējas bēdu emocionālajā modalitātē, tā ir apmēram 2,5 reizes mazāka par augstāko pamattoņa diapazona vērtību, kas atbilst prieka emocionālajai modalitātei (skat. 2. tabulu).

INF3 izrunā zemākā vidējā pamattoņa vērtība vērojama bēdu, bet augstākā – prieka emocionālajā modalitātē (skat. 3. tabulu), un tas saskan ar teorētiskajā literatūrā norādīto (Chuenwattanapranithi et al. 2006, Iida et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996, Yildirim et al. 2004). Zemākā pamattoņa diapazona vērtība ir bēdu emocionālajā modalitātē, un tā ir apmēram 6 reizes mazāka par augstāko vērtību, kas realizēta prieka emocionālajā modalitātē (skat. 3. tabulu).

Visiem informantiem prieka emocionālajā modalitātē, salīdzinot ar dusmu modalitāti, raksturīgs augstāks vidējais pamattonis un plašāks pamattoņa diapazons. Tas saskan ar rezultātiem, ko Dienvidkalifornijas Universitātes zinātnieki ieguva, analizējot vienas informantes izrunu (Yildirim et al. 2004).

3.3. Intensitāte

Kā minēts teorijas apskatā, intensitāte ir ciešā saistībā ar pamattoni raksturojošiem parametriem – vidējo pamattoņa vērtību un pamattoņa diapazonu.

INF1 runas datus lielākā vidējās un maksimālās intensitātes vērtība realizējas prieka emocionālajā modalitātē, mazākā vidējās un maksimālās intensitātes vērtība – bēdu emocionālajā modalitātē (skat. 1. tabulu), tas saskan ar teorētiskajā literatūrā norādīto, ka prieka modalitātei raksturīga augsta vidējā un maksimālā intensitāte salīdzinājumā ar neitrālu (Yildirim et al. 2004) vai bēdu emocionālo modalitāti (Chuenwattanapranithi et al. 2006, Iida et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996).

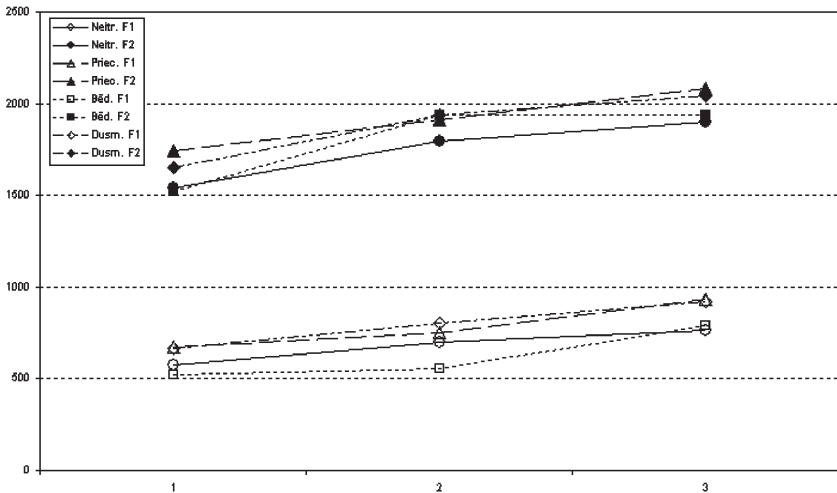
Saskaņā ar teorētiskajā literatūrā norādīto (Chuenwattanapranithi et al. 2006, Iida et al. 2003, Fawzy El Sayed 2007, Scherer 1996, Yildirim et al. 2004), INF2 runas datus lielākā vidējās un maksimālās intensitātes vērtība realizējas dusmu emocionālajā modalitātē, mazākā vidējās un maksimālās intensitātes vērtība – bēdu modalitātē (skat. 2. tabulu).

INF3 lielākā vidējās intensitātes vērtība realizējas prieka emocionālajā modalitātē, lielākā maksimālās intensitātes vērtība – dusmu modalitātē, mazākā vidējās un maksimālās intensitātes vērtība atbilst bēdu emocionālajai modalitātei (skat. 3. tabulu).

Salīdzinājumā ar bēdu un neitrālu emocionālo modalitāti, kam raksturīga zema vidējā un maksimālā intensitāte, visu informantu runas datus prieka un dusmu emocionālajai modalitātei raksturīga augsta vidējā un maksimālā intensitāte.

3.4. Formanti

F1 un F2 centru frekvenču vērtības šajā pētījumā tika noteiktas patskanim [a] vārda [tagad] pirmajā (uzsvērtajā) zilbē.

2. attēls. INF1 (attēlā uz horizontālās ass apzīmēts ar 1), INF2 (attēlā – 2), INF3 (attēlā – 3) F1 un F2 centru frekvenču vidējās vērtības (uz vertikālās ass norādītas hercos Hz) neitrālā, prieka, bēdu un dusmu emocionālajā modalitātē.

INF1 runas datus F1 centra frekvences lielākā vērtība realizējas dusmu, bet mazākā vērtība – bēdu emocionālajā modalitātē (skat. 2. attēlu). F2 centra frekvences lielākā vērtība atbilst prieka, bet mazākā vērtība – bēdu emocionālajai modalitātei (skat. 2. attēlu).

INF2 runas datus F1 centra frekvences lielākā vērtība realizējas dusmu, bet mazākā vērtība – bēdu emocionālajā modalitātē (skat. 2. attēlu). F2 centra frekvences lielākā vērtība atbilst bēdu, bet mazākā – neitrālai emocionālajai modalitātei (skat. 2. attēlu).

INF3 runas datus F1 centra frekvences lielākā vērtība realizējas prieka, bet mazākā – neitrālā emocionālajā modalitātē (skat. 2. attēlu). F2 centra frekvences lielākā vērtība atbilst prieka, mazākā – neitrālai emocionālajai modalitātei (skat. 2. attēlu).

Saskaņā ar teorētisko literatūru (Yildirim et al. 2004), augstas ekspresijas modalitātēm (prieka un dusmu) raksturīgas augstas F1 un F2 centru frekvenču vērtības salīdzinājumā ar bēdu vai neitrālu emocionālo modalitāti. Šī iezīme realizējās visu informantu runas datus, izņemot F2 centra frekvences lielāko vērtību INF2.

3.5. Pētījuma rezultātu kopsavilkums

Teorētiskajā literatūrā prieka, bēdu, dusmu emocionālās modalitātes raksturojošie parametri pretstāfīti un salīdzināti ar neitrālas emocionālās modalitātes parametriem (Toivonen et al. 2003; Yildirim et al. 2004). Lai salīdzinātu iegūtos mērījumu datus ar Dandī Universitātes (*University of Dundee*) pētnieku Aieina Mureja (*Iain Murray*) un Džona Arnota (*John Arnott*) iegūtajiem datiem, pēc Lielbritānijas zinātnieku veidotās tabulas parauga (Fawzy El Sayed 2007: 7) tika izveidotas divas tabulas (skat. 4. un 5. tabulu).

4. tabula.

Tulkota un šī pētījuma datu analīzei pārveidota A. Mureja un Dž. Arnota emocionālās modalitātes raksturojošo parametru tabula.

	Prieka modalitāte	Bēdu modalitāte	Dusmu modalitāte
Runas temps (s)	ātrāks vai lēnāks	nedaudz lēnāks	nedaudz ātrāks
Vid. F0 (Hz)	daudz augstāks	nedaudz zemāks	ļoti daudz augstāks
F0 diap. (Hz)	daudz plašāks	nedaudz šaurāks	daudz plašāks
Intensitāte (dB)	augstāka	zemāka	augstāka

Vienā no tām (skat. 4. tabulu) atlasīti un tulkoti šajā pētījumā lietotajiem parametriem atbilstošie A. Mureja un Dž. Arnota norādītie emocionālās modalitātes raksturojošie parametri (runas temps, vidējā pamattona vērtība, pamattona diapazons, vidējā intensitātes vērtība), kā arī tulkotas Lielbritānijas zinātnieku noteiktās šo parametru piemēšanas pakāpes. Pēc 4. tabulas parauga veidota 5. tabula, kurā runas tempa vietā izmantots izteikuma ilgums, jo tas ir biežāk aplūkots zinātniskajās publikācijās un lietots šajā pilotpētījumā.

Kā iepriekš minēts, aplūkotās emocionālās modalitātes pretstāfītas neitrālai, tāpēc minētā modalitāte 5. tabulā nav aplūkota. No visu trīs informantu mērījumu datiem tika izsecināta katra parametra vidējā vērtība, kura pēc 4. tabulas parauga aprakstīta vārdiem. Lai līdzīgi Lielbritānijas zinātniekiem vārdiski raksturotu emocionālās modalitātes raksturojošo parametru piemēšanas pakāpes, subjektīvi tika noteikta katra parametra gradācijas pakāpe, kas atbilda iespējami vienmērīgam skaitlisko vērtību dalījumam.

5. tabula.

Emocionālo modalitāšu galveno rādītāju salīdzinājums ar neitrālu modalitāti, kas balstīts uz vidējām vērtībām aprēķinātām no triju latviešu informantu izrunas (piecos atkārtojumos) datiem.

	Prieka modalitāte	Bēdu modalitāte	Dusmu modalitāte
Ilgums (s)	daudz mazāks	lielāks	daudz lielāks
Vid. F0 (Hz)	daudz augstāks	zemāks	daudz augstāks
F0 diapaz. (Hz)	daudz plašāks	šaurāks	daudz plašāks
Vid. int. (dB)	daudz augstāka	vienāda	augstāka

Salīdzinot tulkoto A. Mureja un Dž. Arnota un šī pētījuma datu analīzei veidoto tabulu, var novērot līdzīgas tendences pamattoņa un intensitātes raksturojumā prieka, bēdu un dusmu emocionālajā modalitātē. Prieka emocionālajai modalitātei raksturīgs daudz augstāks vidējais pamattonis un daudz plašāks diapazons salīdzinājumā ar neitrālu emocionālo modalitāti. Intensitātes raksturojumam prieka emocionālajā modalitātē Lielbritānijas zinātnieku pētījumā (augstāka) vērojama nedaudz atšķirīga piemītības pakāpe salīdzinājumā ar šo pētījumu (daudz augstāka), taču tendence saglabājas – prieka emocionālajai modalitātei raksturīga augstāka intensitāte nekā neitrālai. Pamattonim, pamattoņa diapazonam un intensitātei vērojamas nedaudz atšķirīgas piemītības pakāpes bēdu emocionālajā modalitātē, taču tendence saglabājas – bēdu emocionālajai modalitātei raksturīga zemāka intensitāte, zemāks pamattonis un šaurāks diapazons nekā neitrālai. Atšķirībā no A. Mureja un Dž. Arnota norādītajiem datiem, latviešu informantiem bēdu emocionālajā modalitātē vidējā intensitāte ir nevis zemāka par neitrālas modalitātes vidējo intensitāti, bet vienāda ar to. Dusmu emocionālajai modalitātei salīdzinājumā ar neitrālo raksturīgs daudz plašāks pamattoņa diapazons un augstāka intensitāte. Vidējā pamattoņa piemītības pakāpe (daudz augstāks) atšķiras no Lielbritānijas zinātnieku noteiktās (ļoti daudz augstāks). Iespējams, ka šo un citu parametru piemītības pakāpju atšķirības saistītas ar mērījumos iegūto skaitlisko datu pārveidojumu pazīmes piemītībā. Vislielākās atšķirības vērojamas runas tempa jeb izteikuma ilguma raksturojumā.³ Prieka emocionālajā modalitātē vērojamas pretrunas Lielbritānijas zinātnieku dotajā runas tempa raksturojumā, kas raksturots kā ātrāks vai lēnāks. Pēc šajā pilotpētījumā iegūtajiem datiem priekam raksturīgs daudz mazāks izteikuma ilgums, kas atbilst daudz ātrākam runas tempam. Bēdu emocionālā modalitāte raksturojama ar nedaudz lēnāku runas tempu (A. Mureja un Dž. Arnota pētījumā) un lielāku izteikuma ilgumu (šajā pētījumā). Principiālas atšķirības vērojamas dusmu

³ Gan runas temps, gan izteikuma ilgums atbilst raksturojumam laika dimensijā, tāpēc ir savstarpēji salīdzināmi.

emocionālās modalitātes raksturojumā. Lielbritānijas zinātnieki runas tempu dusmu emocionālajā modalitātē raksturo kā nedaudz ātrāku, šī pilotpētījuma dati liecina pretējo – izteikuma ilgums ir daudz lielāks, tātad runas temps ir daudz lēnāks par neitrālā emocionālajā modalitātē novēroto. Turklāt, atbilstoši šī pilotpētījuma datiem, var izteikt hipotēzi, ka izteikuma ilgums ir atkarīgs no informantu dzimuma. Vīrietim (INF1) dusmu emocionālajā modalitātē raksturīgs daudz mazāks izteikuma ilgums, kas atbilst daudz ātrākam runas tempam (Lielbritānijas zinātnieku pētījumā tika novērots nedaudz ātrāks runas temps). Sievietēm (INF2, INF3) dusmu emocionālajā modalitātē tika novērots daudz lielāks izteikuma ilgums, kas atbilst daudz lēnākam runas tempam.

Iespējams, ka minētās parametru atšķirības ir saistītas ar pētījumos izmantoto informantu dzimumu, materiālu ierakstu metodiku, datu analīzi un interpretāciju. Tas, ka lielākoties šīs atšķirības ir nelielas, ļauj secināt, ka novērotās emociju izteikšanas akustiskās pazīmes ir universālas, t. i., nav atkarīgas no pētāmās valodas.

4. Nobeigums

Šī pilotpētījuma zinātniskā novitāte ir tā, ka tas ir pirmais mēģinājums atrast mūsdienu latviešu valodas lietotāju izrunā vispārējas pazīmes, kas raksturotu katru no minētajām emocionālajām modalitātēm, jo līdz šim latviešu valodas fonētikā emocionālo modalitāšu akustiskie pētījumi nav veikti. Darba praktiskais mērķis ir atrast un apkopot tos akustiskos parametrus, kas raksturo dažādas emocionālās modalitātes. Šie dati būs izmantojami turpmākiem fonētiskiem pētījumiem, kā arī runas tehnoloģiju tālākā attīstībā – automātiskai emocionālas runas atpazīšanai vai sintēzei.

Balstoties uz iegūtajiem rezultātiem, var secināt, ka turpmākiem pētījumiem ir nepieciešams lielāks informantu skaits, līdzsvarojot abu dzimumu dalībnieku daudzumu. Iespējams, ka precīzākus rezultātus varētu iegūt, ja par informantiem izmantotu profesionālus aktierus. Pirms ierakstu akustiskās analīzes būtu ieteicams veikt uztveres eksperimentus, lai pārliecinātos, ka analīzei paredzētajā audio materiālā neitrāli, par pētījumu neinformēti respondenti saklausa mērķa emocionālajai modalitātei atbilstošu emocionālo nokrāsu. Visi iepriekš minētie ieteikumi nodrošinātu iegūto datu lielāku ticamību.

Literatūra

- Chuenwattanapranithi, Suthathip, Yi Xu, Bundit Thipakorn, Songrit Maneewongvatana. *Expressing anger and joy with the size code* – skatīts un saglabāts datorā 25.02.2009. no tīmekļa vietnes: <http://pc79-61.phon.ucl.ac.uk/yispapers/> Chuenwattanapranithi_SP2006.pdf 2006.
- Fawzy El Sayed, Nora. *Emotion Recognition from Speech* – skatīts un saglabāts datorā 25.02.2009. no tīmekļa vietnes: <http://it.e-technik.uni-uhl.de/World/Research.DS/lectures/lecture-benutzerschnittstellen/emotion.pdf>
- Iida, Akemi, Nick Campbell, Fumito Higuchi, Michiaki Yasumura. 2003. *A corpus-based speech synthesis system with emotion* – skatīts un saglabāts datorā 25.02.2009. no tīmekļa vietnes: <http://urve.eki.ee:5000/iida.pdf>
- Laua, Alise. 1997. *Latviešu literārās valodas fonētika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Scherer, Klaus R. 1996. *Adding the effective dimension: a new look in speech analysis and synthesis* – skatīts un saglabāts datorā 25.02.2009. no tīmekļa vietnes: <http://www.asel.udel.edu/icslp/cdrom/vol3/1014/a1014.pdf>
- Toivanen, Juhani, Tapio Seppänen, Eero Värynen. 2003. *Automatic recognition of emotions in spoken Finnish: preliminary results and applications* – skatīts un saglabāts datorā 25.02.2009. no tīmekļa vietnes: <http://www.mediateam oulu.fi/publications/pdf/404.pdf>
- Yildirim, Serdar, Murtaza Bulut, Chul Min Lee, Abe Kazemzadeh, Carlos Busso, Zhigang Deng, Sungbok Lee, Shrikanth Narayanan. 2004. *An acoustic study of emotions expressed in speech* – skatīts un saglabāts datorā 25.02.2009. no tīmekļa vietnes: http://www-scf.usc.edu/~busso/Documents/Yildirim_2004.pdf
- Juris Grigorjevs,
Ieva Stendere-Šteinberga
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
jugrig@latnet.lv*

SUMMARY

Acoustic Characteristics of the Emotional Modalities of Latvian

Juris GRIGORJEVS, Ieva STENDERE-ŠTEINBERGA

The aim of this pilot-study was to find the acoustic characteristics of four basic emotional modalities (neutral, joy, anger and sadness) produced by speakers of modern Latvian, and to compare these characteristics with those found for other languages. The object of analysis was the sentence with a neutral content – *Es tagad iešu mājās* ‘I shall go home now’. The sentence was pronounced in four basic emotional modalities by three speakers (one male, two female) several times, and recorded in ten repetitions by each of them for each modality. After an auditory testing five pronunciation samples of each modality by each speaker were chosen for the acoustic analysis. The following acoustic parameters – duration of the sentence; mean intensity and mean fundamental frequency; minimum, maximum and range of fundamental frequency; maximum of intensity; formant frequencies of vowel [a] in the first (stressed) syllable of the word [tagad] – were determined using waveform, dynamic spectrogram, pitch and intensity curve. After the analysis of obtained acoustic data it was concluded that in general they agree with results of other studies. The minor differences in results can be caused by choice of informants and texts used for different studies.

LEDESAMOS KATEKIZMO LIETUVIŠKO VERTIMO (1605) LAIKO IR SĄLYGOS SAKINIAI

Artūras JUDŽENTIS
Lietuvių kalbos institutas

1. Įvadas

1605 m. Vilniuje, Jėzuitų ordino akademijos spaustuvėje išleistas katekizmas *Katechismus aba pamokimas wienam kviamgi kricksczonivy reykiemas*. Tai nežinomo asmens (ar asmenų) išverstas ispanų jėzuito Jokūbo Ledesmos (Giacomo Ledesma, 1524–1575) išplėstasis trumpojo katekizmo variantas (1573)¹. Verstas jis ne iš itališko originalo, o naudojantis taip pat nežinomo vertėjo XVI a. pabaigoje (Sittig 1929: VI) atliktu vertimu į lenkų kalbą ir lietuvišku Mikalojaus Daukšos 1595 m. vertimu. 1605 m. Ledesmos katekizmo vertimas yra seniausia išlikusi rytiniu senųjų lietuviškų raštų variantu parašyta knyga, todėl jos tyrimai svarbūs šio raštų kalbos varianto ir visos lietuvių kalbos istorijai.

1.1. Lietuviškas 1605 m. Ledesmos katekizmo vertimas yra palyginti nedidelis, 100 puslapių nesiekiantis tekstas. Jį sudaro tokios sudėtinės dalys: 115-os psalmės vertimas, originali pratarmė, penki mokytojo ir mokinio dialogo forma nagrinėjamų poterių skyriai, trumpas Jėzaus gyvenimo aprašymas „Penkiolika sąnarių gyvenimo Viešpaties mūsų Jėzu Christo [...]“ (toliau *Penkiolika sąnarių*) ir malda „Pro pace“, kurių nėra itališkame Ledesmos katekizmo originale, išpažinties pamokymai „Išsipažinimas žmogaus aliaidienos“ (toliau *Išsipažinimas*) ir Dievo pagarbinimas, kurių nėra lenkiškame ir ankstesniame lietuviškame Ledesmos katekizmo vertimuose.

1.2. 1605 m. katekizmo vertimą palyginus su lenkišku ir lietuvišku Daukšos vertimais labai apibendrintai galima skirti tris jų santykio tipus: nagrinėjamasis tekstas 1) neturi atitikmenų nė viename ankstesniame vertime; 2) turi atitikmenis viename kuriame nors ankstesniame vertime ir 3) turi atitikmenis abiejuose ankstesniuose vertimuose.

Pirmojo tipo teksto, kuris nesiremia nei lenkišku, nei lietuvišku Daukšos vertimu, nėra daug – apytikriai šeštadalis, tačiau ši teksto dalis tyrimui ypač reikšminga, nes (kol nenustatyta kitaip) gali būti laikoma originali.

Antrojo tipo atvejų, kai nagrinėjamasis vertimas turi atitikmenis tik lenkiškame vertime, labai mažai. Dažniausiai tiesioginę lenkiško teksto įtaką

¹ Daugiau apie jį žr. Michellini 2000: 259–260; 2001: 227–228.

rodo tik palikti arba praleisti atskiri žodžiai, sakinio sandara ir pan. Kur kas daugiau tokio teksto, kurį atitinka tik Daukšos vertimas. Jis sudaro taip pat apie šeštadalį visos knygos. Nagrinėjant šios teksto dalies kalbą būtinas lyginimas su Daukšos vertimu.

Didžiąją dalį – maždaug du trečdalius 1605 m. katekizmo sudaro tekstas, kuris turi atitikmenis tiek lenkiškame, tiek Daukšos vertimuose. Šio teksto kalbą reikia lyginti su abiem ankstesniais vertimais, veikusiais nežinomąjį 1605 m. vertimo autorių.

1.3. Šiame straipsnyje nagrinėjami Ledesmos katekizmo 1605 m. vertimo finitiniai laiko ir sąlygos šalutiniai sakiniai. Jie pasirinkti dėl aiškių tiek reiškiamų prasminių santykių, tiek sandaros sąsajų.

Lietuvių kalbos sudėtinio sakinio istorija tirta palyginti mažai: daugiausia dėmesio skirta jungtukų, daugiausia prijungiamuosiuose sakiniuose, vartose-nai ir dėmenų tariniais einančioms veiksmazodžio formoms. Bendrais bruožais aprašyta lietuvių kalbos sudėtinio prijungiamojo sakinio raida (Ambrazas 2006: 447–484). Apie senosios lietuvių kalbos laiko ir sąlygos sakinius yra rašę Eduardas Hermannas (1912), Leonardas Drotvinas (1958, 1968a, 1968b) ir Jonas Palionis (1967). Iš naujesnių minėtinos Guido Michelini (1991), Jovitos Erichsmeier (2002), Jūratės Pajėdienės su bendraautoriumi (Judžentis, Pajėdienė 2005, 2006) publikacijos. Hermannas bene vienintelis sistemiškai ištyrė 1605 m. katekizmo sudėtinių prijungiamųjų sakinių jungimo priemones, tačiau jos aprašytos labai glaustai, tiriamoji medžiaga mažai lyginama su ankstesniais vertimais. Kiti darbai arba visai nesiremia 1605 m. katekizmo medžiaga, arba aprėpia tik nedidelę jos dalį. Specialiai Ledesmos katekizmo 1605 m. vertimas į lietuvių kalbą tyrinėtas nedaug: Ernstas Sittigas išnagrinėjo jo santykį su lenkišku ir Daukšos atliktu lietuvišku vertimais (1929), o Zigmas Zinkevičius ištyrė tarminį pagrindą (1968) bei kirčiavimą (1975).

2. Laiko sakiniai

Dviejų nelygiaverčių predikatų laiko santykiai nuo seno baltų kalbose reiškiami dalyvių konstrukcijomis ar iš jų susidariusiais šalutiniais dalyviniais sakiniiais (plg. Ambrazas 2006: 502). Laiko sakiniai su asmenuojamosiomis veiksmazodžių formomis lietuvių kalboje susidarė vėliau nei kiti finitinių šalutinių sakinių tipai, galbūt todėl juose nepaliudyta santykinio įvardžio **jo* kilmės jungiamųjų žodžių² (ten pat, p. 482–483, 502). Besiformuojančiuose finitiniuose laiko sakiniuose iš karto įsitvirtino įvardžio **k^o* kilmės jungimo

² Hermannas spėja **jo-* kamieno jungiamuosius žodžius kadaise buvusius vartojamus ir laiko sakiniuose (plg. 1912: 86).

priemonės. 1605 m. vertime šio tipo sakiniuose vartojami jungiamieji žodžiai *kadu*, *kad* ir *kuomet*.

2.1. Santykinis prievoksmis *kadu* nagrinėjama vertime yra pagrindinė šalutinių laiko sakinių jungimo priemonė³. Be to, jis gali jungti ir sakinius su šalutiniu sąlygos dėmeniu (žr. toliau). Jungiamasis laiko sakinių žodis *kadu* vartojamas visuose katekizmo skyriuose, išskyrus penktąjį; jo nerasta tik pratarmėje, *Penkiolikoje sąnarių* ir *Išsipajinime*. Iš viso rasta 11 sakinių su šiuo jungiamuoju žodžiu. Jų atitikmenys lenkiškame Ledesmos ir lietuviškame Daukšos vertimuose parodyti 1 lentelėje.

1 lentelė.

Anoniminio vertimo šalutinių laiko sakinių su jungtuku *kadu* atitikmenys lenkiškame ir lietuviškame Daukšos vertimuose

Atitikmenys	Lenkiškas vertimas	Lietuviškas Daukšos vertimas
dalyvio konstrukcija	7	7
šalutinis laiko sakiny	2	3
atitikmens nėra	2	1

Net septyniais atvejais nagrinėjamo vertimo laiko sakiniai su *kadu* atitinka ankstesnių vertimų dalyvines konstrukcijas – šiuo atžvilgiu 1605 m. vertimas modernesnis nei ankstesnieji, plg.:

kadū butiney ištefi dūbos / *tadū* éyt Dungaús karaliften 35₅₋₆
(iffimokéiusios butinai vž sawás káltes prienczélfiás kanczias / eis téipaia
karaliften' dagáus 43₁₂₋₁₅; wypłáciwby powinne męki / poyda tež do chwa-
ly niebieskiey 26₁₃₋₁₅)⁴.

³ Tarminė forma *kadu* gretinama su lietuvių bendrinės kalbos *kada*, latvių *kad*, prūsų *kadan*, *kaden*, *kadden* ir paprastai vedama iš baltų prievoksmio **kadān* (plg. Fraenkel 1962: 201). Žodžio galo **-n* Vytautas Mažiulis laiko antriniu, prilipdytu pagal vardažodžių moteriškosios giminės vienaskaitos galininko pavyzdį (1968: 27), senesne laiko formą **kadā* 'kada', kurią gretina su slavų **kadā* > **koda* > **kogьda* (plg. ĖSSJ 1983: 109; Mažiulis 1993: 63). Ši baltų-slavų praforma atitinka senovės indų *kadā* 'kada' (Mažiulis l. c.; Smoczyński 2007: 242) ir taip pat kaip ir ši laikoma sudaryta iš įvardžio **kas* kamieno ir (įvardinės kilmės) dalelytės **-dā* < baltų-slavų ir indų-iranėnų **-dā* < ide. **-do* (Mažiulis l. c.; Valeckienė 1979: 132; Karulis 1992: 366). Zigmantas Zinkevičius prievoksmį *kada* (ir jo tarminę formą *kadu*) kildina tiesiogiai iš išnykusio lietuvių įvardžio **kadas*, gretinamo su latvių *kāds*, moteriškosios giminės vienaskaitos instrumentalio (1981: 166). Panašios nuomonės laikosi ir Bertholdas Forssmanas, tik prie prabaltiškosios instrumentalio galūnės jis dar prideda dalelytę **-m* (plg. 2003: 93). Vis dėlto Albertas Rosinas latvių įvardį *kāds* laiko ne bendro (rytų) baltų kalbų įvardžio refleksu, o greičiausiai pralatių epochoje susiformavusiu priesagos **-ād-* vediniu iš kamieno **ka-* (1988: 204).

⁴ Lietuviški Daukšos atitikmenys cituojami iš leidinio Jakštienė, Palionis 1995. Lenkiški pavyzdžiai transliteruoti pagal Vilniaus universiteto bibliotekoje saugomą Jurgio Lebedžio kolekcijos fotokopiją (signatūra 2 Le57).

Dviem atvejais anoniminio vertimo šalutinis sakinytis eina prieš pagrindinį, o keturiais – po jo. Sakiniuose su šalutinio dėmens prepozicija dėmenų tariniai reiškiami veiksmažodžių esamojo laiko formomis. Viename jų pavartotas atliepiamasis žodis *tadu*. Visi sakiniai su šalutinio dėmens postpozicija yra iš katekizmo ketvirtąjo skyriaus. Abiejų dėmenų tariniais juose eina būsimojo laiko veiksmažodžiai. Tokie šalutiniai sakiniai vartojami kaip savarankiški ir turi ryškų reikšminį sąlygos atspalvį⁵, plg.:

Mo Kayp gi išpildifime pirmu prifakimu? Eß efmi wießpats. M. *Kadu* gárbinfime páti wienu Diewu / biidófimes / ir dúfime iám czéfti 62₁₋₃ (M. Káipag išláugoßsimé pirmaiij prifákima? Mo. Laupfndami paty wiéna Diewa / io biidámies / ir gárbindami iy 76₆₋₁₀; M. Jákož záchowamy pierwße Przykázanie? V. Chwalac iednego fámege Bogá / tego fie boiac / y we czúci go máiac 47_{18-48,1}).

Sąlygos reikšmę gali turėti ir sakinytis su prepoziciniu klausiamuoju pagrindiniu dėmeniu. Jo abiejų dėmenų tariniais eina esamojo laiko formos, nors ankstesniuose vertimuose pagrindinis predikatas išreikštas būsimojo laiko veiksmažodžiais. Tokių sakinių interpretacija priklauso nuo šalutinio dėmens faktyvumo sąlygų: faktyvūs laikytini laiko, o nefaktyvūs – sąlygos sakiniai, plg.:

Mo Kaypgi turi biłot *kadu* kám nóri ko pryтарыt? 64₁₄₋₁₅ (M. Kaipóg tariffi norédamas kitam vž kóki dáikta pritarit? 79₇₋₉; M. A iákož rzeczéß chcac komu zá co przyrzecz? 50₁₋₂).

Šalutiniai sakiniai nagrinėjamojo vertimo laiko sakinius su *kadu* atitinka vos keliais atvejais. Be to, atitikmenimis eina ne tik laiko, bet ir vietos šalutiniai sakiniai, plg.:

Kadu pro páce vnkfty / Pietumis ir wákáru / warpú ißtynka teyp réykia melfties 94₅₋₇ (*Kad* ant Propace anglti/ Pufedienos / ir Wakara múða / biłok túos žodžius prikláupes 184₁₋₅; *Kiedy* Propace ráno / w Południe / y wieczór bija / doßtánieß odpuftu mowiac te ñowá pokleknawßy 139₁₂₋₁₅);

E pagárbinimo fáwo kurióy dalóy? Vntaray / *kadu* teyp' biłome. Atáyk karálifte táwo 41_{22-42,2} (M. O pałáiminimas mußfų? Mo. Antróí kur teip' biłomé Ataik karálifte táwo 52₈₋₁₁; M. A Błogofláwieñftwá náßego? V. W wtorey / *gdzie* ták mowimy: Przydż krolestwo twoie 32_{20-33,2}).

Atskirai aptartini tie sakiniai, kurie neturi atitikmenų lenkiškame ar lietuviškame Daukšos vertime. Abu jie postpoziciniai, su tariniu einančiais esamojo laiko veiksmažodžiais abiejuose dėmenyse, plg.:

⁵ Apie tokius sakinius kituose senesiuose raštuose žr. Drotvinas 1968a: 78.

Ku tas žada Diewuy *kadu* pafoia krikščionim 7₁₆₋₁₇ (*M. Ka tafai žada Diewui / kad tâmpa Krikščionimi 10₁₇₋₁₉*);

E ketwirtyo dalôy ko? *kadû* biło. Duonu mûfu wifû dienu duok mûmus nû? 43₁₁₋₁₃.

Pirmojo sakinio gramatinė sandara visiškai atitinka Daukšos vertimą, tik pastarajame jungtukas sutrumpėjęs. Antrasis sakinytis neturi atitikmenų abiejuose ankstesniuose vertimuose – gal tai šnekamosios kalbos atspindys?

Išnagrinėti pavyzdžiai leidžia taip apibendrinti laiko sakinių su jungiamuoju žodžiu *kadu* vartoseną: 1) 1605 m. vertime matyti aiškus polinkis šiuos šalutinius sakinius vartoti tais atvejais, kai ankstesniuose vertimuose nėra jų tiesioginių atitikmenų, t. y. kai juose eina dalyvių konstrukcijos, šalutinis vietos sakinytis arba kai jie visai neturi atitikmenų; 2) sudėtinuose sakiniuose su šiuo jungiamuoju žodžiu abiejų dėmenų tariniais eina esamojo arba būsimojo laiko veiksmažodžiai; 3) postpoziciniai šalutiniai sakiniai su būsimojo laiko formomis abiejuose dėmenyse arba klausiamuoju pagrindiniu dėmeniu ir esamojo laiko formomis abiejuose dėmenyse yra ambivalentiški ir priklausomai nuo šalutinio dėmens faktyvumo gali būti interpretuojami kaip laiko arba sąlygos sakiniai; 4) tais atvejais, kai nagrinėjami sakiniai turi atitikmenis ankstesniuose vertimuose, jų dėmenų tvarka sutampa; sakinytis be atitikmenų yra postpozicinis; 5) rastas vienintelis (prepozicinis) laiko sakinytis su *kadu*, turintis atliepiamąjį žodį.

2.2. Aiškių laiko sakinių su jungtuku *kad* – sutrumpėjusia, taigi naujesne jungtuko *kadu* forma – rasta 7 pavyzdžiai. Jie vartojami visuose katekizmo skyriuose, išskyrus penktąjį, ir *Penkiolikoje sąnarių*; šio tipo sakinių nerasta tik pratarmėje, maldoje *Pro pace* bei *Išsipažinime*. Jungtukas *kad* dar vartojamas 1605 m. vertimo sąlygos, priežasties ir aiškinamuosiuose sakiniuose. Šalutinių laiko sakinių su jungtuku *kad* atitikmenys ankstesniuose vertimuose parodyti 2 lentelėje.

2 lentelė.

Anoniminio vertimo šalutinių laiko sakinių su jungtuku *kad* atitikmenys lenkiškame ir lietuviškame Daukšos vertimuose

Atitikmenys	Lenkiškas vertimas	Lietuviškas Daukšos vertimas
šalutinis laiko sakinytis	4	6
dalyvio konstrukcija	1	1
atitikmens nėra	2	0

Kaip matyti, laiko sakinius su šiuo jungtuku ankstesniuose vertimuose paprastai atitinka tos pačios rūšies šalutiniai sakiniai. Lietuviškame Daukšos

vertime tai sakiniai su tuo pačiu jungtuku *kad*, lenkiškame vertime – su *kiedy*, plg.:

Kás padáre tú pařwêykinimu? Angełas Gabriełas / *kad* ataio Ponnóřp' řwincziáuřióřp' / adúnt iú řwéykintu 48₉₋₁₃ (*M. Kas padáre řita pařwêikinima? Mo. Angełas Gabriólłas / kad* ataio pařwêikintú męřgós řwęcziéušios 59₁₋₅; *M. Kto ie wczýnił? Anyoł Gabryeł / kiedy* przyřbedł aby pozdrowił Pánnę nařwiętbá 36₁₂₋₁₅).

Tik vienu atveju Daukšos atitikmuo jungiamas prievaismiu *kada*⁶, o lenkiškame vertime pavartotas *gdyż*, plg.:

Tey pirmo to búome wergays *kad* anas mūs atpírko? 27₁₋₃ (Taiğ męř buwomę węřgáis / *kada* iifłai mus atpírko? 34₈₋₁₀; *Tofny byli niewolnikámi / gdyż* on nas odkupił? 21₁₃₋₁₄).

Šis sakinys turi ir sąlygos reikšminį atspalvį; vis dėlto jis skiriamas prie laiko šalutinių sakinių dėl abiejų dėmenų faktyvumo.

Ankstesnių vertimų dalyvių konstrukcijas atitinka tik vienas nagrinėjamojo teksto laiko sakinys su jungtuku *kad*. Nuo kitų sakinių su šiuo jungtuku jis skiriasi abiejų dėmenų tariniais einančiomis veiksmažodžių būsimojo laiko formomis – tai daro jo interpretaciją priklausomą nuo šalutinio dėmens faktyvumo, plg.:

Mo Treciu priřákimu [...] kaip iřpildifłime? *M. Kadu* ródyfime wirbútyneys darbays tykieimu / ir mařony Diewuy řawam [...] ir *kad* nudeřime dárbus řwintętu 65₁₋₈ (*M. Kaip iřpildifłimę tręćziá priřákimá [...]? Mo. Ródidami wirbúutineis darbáis tikęiimá / ir męiřá [...]*: Ne dirbdami tą dięná řwętes' 79₁₅₋₈₀; *M. Jáko záchowamy tręćcie przykazánie [...]? Okázuiąc zwięrzchnymi wczýnkámi wiáre y miłóć [...]*. Nie robiąc tego dnia 50₁₂₋₁₉).

Kaip matyti, jungtuku *kad* siejamas sakinys pavartotas sudėtingos sandaros sudėtiniam sakinyje po jungtuku *kadu* pradedamo savarankiško šalutinio sakinio – kaip tik tai (stiliaus sumetimai?) galėjo lemti jo pasirinkimą.

Nagrinėjamuose pavyzdžiuose vyrauja šalutinio sakinio postpozicija (kaip pacituotuose pavyzdžiuose), prieš pagrindinį eina tik vienas šalutinis sakinys. Nuo kitų sakinių su jungtuku *kad* jis skiriasi klausiamuoju pagrindinio dėmens modalumu ir veiksmažodžių esamojo laiko formomis abiejuose dėmenyse:

⁶ Tai vienintelis Daukšos vertimo šalutinis laiko sakinys su jungiamuoju žodžiu *kada* (žr. Judžentis, Pajėdienė 2005: 61–62), greičiausiai paveiktas lenkiško originalo. Įdomu tai, kad 1605 m. vertime jį atitinka sakinys su *kad*, o ne (kaip būtų galima tikėtis) *kadu*.

Kad Diēwas perlaydzia vnt mūfu fnnkibes / ku turime daryt? 46₁₅₋₁₇ (*Kad* tas wiffās fukibēs ant mūffu Diewas pērlaidzja / ka tūrimē darit? 57₄₋₇).

Šis sakinys, kaip ir jo atitikmuo Daukšos vertime, galėtų būti aiškinamas dvejopai – kaip laiko arba kaip sąlygos šalutinis sakinys. Kadangi jis faktyvus, tai priskiriamas prie laiko sakinių⁷.

Pora postpozicinių savarankiškai vartojamų šalutinių sakinių su būtojo laiko veiksmažodžiais, kuriais atsakoma į pagrindiniame dėmenyje iškelta būdo aplinkybės klausimą, laikomi priežasties sakiniais, nors jų laiko interpretacija taip pat atrodo įmanoma⁸, plg.:

Mo. E kaip mūs atpirko nuog welno? M. *Kad* numire ažu mūs vnt medžio krizaūs šwinto 10₁₀₋₁₃ (M. Kaip išlāi atpīrko mus nūg wēlino? Mo. Numirēs vž mus ant mēždio krīžēus šwēto 14₁₋₄).

Šio tipo laiko sakinių tyrimą galima apibendrinti tokiais pastabomis: 1) šalutinių laiko sakinių su jungtuku *kad* vartojimui 1605 m. vertime didelę įtaką turėjo ankstesnis Daukšos vertimas; 2) abiejų dėmenų tariniais šiuose sakiniuose dažniausiai eina veiksmažodžių būtojo laiko formos; 3) nagrinėjamųjų sakinių dėmenų tvarka tokia pati kaip Daukšos vertime; vyrauja šalutinio sakinio postpozicija; 4) atliepiamųjų žodžių šio vertimo laiko sakiniai su *kad* neturi.

2.3. Vienintelis sakinys su jungiamuoju žodžiu *kuomet*, kilusiu iš samplai-
kos *kuo metu*⁹, pavartotas penktame Katekizmo skyriuje¹⁰. Jis turi atitikmenis tiek lenkiškame, tiek ir lietuviškame Daukšos vertimuose, tačiau nuo jų nepriklauso: Daukšos vertime pavartotas jungtukas *kad*, o lenkiškame – jungiamasis žodis *kiedy*. Nuo ankstesnių vertimų šis sakinys skiriasi ir atliepiamuoju žodžiu *tuomet* pagrindiniame dėmenyje¹¹, ir kitokia žodžių tvarka, plg.:

Rėykia žynôt ape feptinis Sakramentūs / ir *tuomet* iuôs priimt / *kūmet* liēpia Bažnicza šwintā 77₇₋₁₀ (Rēikia žinôt ape septīnis Sakramentūs / ir pryimdinēt iūs sawū mētū / *kada* liepia / ir pažēklina Bažniczia Diewo 94₃₋₇; V. Potrżebā wiedźziec o śiedmi Sākrāmētāch / y przyimowāc ie cźāfow fwoich *kiedy* rofkāzuie ā nāznāczy kośćioł Boży 62₁₈₋₂₁).

⁷ Prie laiko, o ne sąlygos sakinių jį priskiria ir Hermannas, žr. 1912: 41.

⁸ Dar apie tokius sakinius žr. Drotvinas 1968b: 89–90.

⁹ Katekizme vartojamas klausiamasis prievoksmis *kuomet*, rašomas kaip samplaika *kuo met* 171 ir kaip vienas žodis *kuomet* 611.

¹⁰ Įdomu, kad kiti laiko sakinių jungiamieji žodžiai šiame katekizmo skyriuje nevartojami.

¹¹ Plg.: „[l]aiko aplinkybės reikšmė konstrukcijoje su jungtukais *kuo metu*, *kuomet* senųjų raštų kalboje paprastai pabrėžiama papildomai kitomis laiko aplinkybės reišikimo priemonėmis” (Drotvinas 1968b: 92).

2.4. Specialių jungiamųjų žodžių pagrindinio veiksmo trukmei apriboti ar betarpiškai veikslių sekai nusakyti, vartojamų kituose senuosiuose raštuose (plg. Drotvinas 1968b: 92t.) ir dabartinėje kalboje (plg. Ambrazas 1994: 682–683; Pajėdienė 2004: 38t), 1605 m. vertime nerasta. Štai kaip laisvai jame perteiktas lenkiškas ir Daukšos lietuviškas laiko sakiniai su *skoro* ir *kaip*:

tám *kuris* pratedéft išmonion rinkties / ne gana tyktay tykieimu turét 58₁₈₋₂₀ (túiau / *kaip* kas átáit / arba priaugá wáflarump išmtingump / *tád* iám' né ganá wieno tikeiimo 72₅₋₈; *škoro* kto przydźie do lat rozumnych / *tedy* mu nie dofyć ná wierze 45₁₋₃).

2.5. Atliktas 1605 m. katekizmo laiko sakinių tyrimas leidžia suformuluoti tokias išvadas:

- 1) Pagrindinis šio tipo sudėtinių sakinių jungiamasis žodis 1605 metų vertime yrarieveiksmis *kadu*: jis vartojamas dažniausiai, taip pat ir tais atvejais, kai laiko sakiniai ankstesniuose vertimuose neturi tiesioginių atitikmenų. Sakinių su jungtuku *kad* vartoseną rodo didelę Daukšos vertimo įtaką. Specialieji pagrindinio veiksmo laiko apribojimą ar betarpišką veikslių seką žymintys jungtukai šiame vertime nevartojami;
- 2) Aiškaus jungiamųjų žodžių pasiskirstymo nagrinėjamame tekste nematyti: labiausiai į akis krintarieveiksmio *kuomet* pavartojimas vieninteliame katekizmo penktojo skyriaus laiko šalutiniame sakinyje; nuo kitų vertimų jis nepriklauso. Kituose katekizmo skyriuose *kadu* ir *kad* vartojami pramaišiu (*kadu* aiškiau vyrauja tik penktajame), o trumpoje pratarmėje ir *Išsipažinime* finitinių laiko sakinių visai nerasta. Po vieną šalutinį sakinį su skirtingomis jungimo priemonėmis pavartota *Penkiolikoje ssnarių* ir maldoje *Pro pace*, bet šios teksto dalys per trumpos, kad toks pasiskirstymas būtų reikšmingas;
- 3) 1605 m. katekizmo laiko sakiniuose matyti tam tikra jungiamųjų žodžių ir tariniais einančių veiksmožodžių laiko formų sąsaja: sakiniams su *kadu* būdingos esamojo ir (tik su postpoziciniu šalutiniu dėmeniu) būsimojo laiko formos; sakiniams su *kad* – būtojo laiko formos. Tokį pasiskirstymą turbūt galima sieti su jungtuko *kad* vartojimu šio vertimo priešasties sakiniuose (plg. Drotvinas 1968a: 89–90), kuriuoserieveiksmis *kadu* nevartojamas;
- 4) Šalutinių laiko sakinių dėmenų tvarka paprastai atitinka dėmenų tvarką ankstesnių vertimų finitiniuose ar nefinitiniuose sakiniuose;
- 5) Postpoziciniai šalutiniai sakiniai su būsimojo laiko formomis abiejuose dėmenyse ir klausiamuoju pagrindiniu dėmeniu bei esamojo laiko formomis abiejuose dėmenyse yra ambivalentiški ir priklausomai nuo

- šalutinio dėmens faktyvumo gali būti interpretuojami kaip laiko arba sąlygos sakiniai;
- 6) Atliepiamieji žodžiai laiko sakiniams su jungiamaisiais žodžiais *kadu* ir *kad* nebūdingi: rasta tik vienas sakiny su šalutinio dėmens prepozicija ir atliepiamuoju žodžiu. Atliepiamąjį žodį turi ir vieną kartą laiko sakinyje pavartotas jungiamasis žodis *kuomet*.
 - 7) Nagrinėjamojo vertimo jungiamųjų žodžių inventorius panašus kaip Sirvydo *Puntuose sakymų*, tačiau pastarajame šaltinyje jau vyrauja naujesnis jungtukas *kad* (Hermann 1912: 44). Nuo Daukšos katekizmo vertimo ir postilės jis ryškiausiai skiriasi gyvu prievoksmio *kadu* vartojimu (jo atitikmuo *kada* laiko sakiniui jungti Daukšos katekizme pavartotas tik vienąkart) ir specialiųjų jungiamųjų žodžių pagrindinio veiksmo trukmės ribai ar betarpiškai veiksmų sekai nusakyti trūkumu (plg. Hermann 1912: 30–37, 43; Judžentis, Pajėdienė 2005: 56t). Laiko šalutinių sakinių jungiamasis žodis *kada* (greta *kaip(o)*) būdingas ankstesniems vakarinės senųjų lietuviškų raštų raštams – Mažvydo katekizmui, *Formai krikštymo* (Hermann 1912: 6–13), Bretkūno postilei (Leskien 1903). Wolfenbüttelio postilėje (Hermann 1912: 13–17) ir Vilento *Enchiridione* (Hermann 1912: 22–28) jis, panašiai kaip 1605 m. vertime, konkuruoja su jungtuku *kad*.
 - 8) Jungiamasis žodis *kuomet* laiko šalutiniuose sakiniuose dar vartojamas Sirvydo (Drotvinas 1968b: 91–92), Vaišnorio (Michelini 1991: 229), Vilento (Ambrazas 2006: 476), Kleino (Drotvinas 1968b: 92), Lysijaus (Dini 1993) ir kai kurių kitų autorių.

3. Sąlygos sakiniai

Prijungiamieji sąlygos sakiniai yra bene vienintelis šalutinių sakinių tipas, kuriame įsitvirtino ir iki mūsų dienų pagrindines pozicijas išlaikė įvardinio **jo-* kamieno jungtukas *jei*¹². Vis dėlto amžių bėgyje ir jam teko konkuruoti su besiskverbiančiais naujesniais **k^o-* kamieno jungiamaisiais žodžiais. Ledemos katekizmo 1605 metų vertimo sąlygos sakiniuose vartojami jungiamieji žodžiai *jei*, *kadu*, *kad* ir jungiamojo žodžio vaidmenį atliekanti postpozicinė dalelytė *gu*.

¹² Jungtukas *jei* kildinamas iš santykinio įvardžio **jo-* /**je-* vienaskaitos lokatyvo (plg. Fraenkel 1962: 192; Zinkevičius 1981: 197). Funkcinis jo atitikmuo dabartinėje latvių kalboje – jungtukas *ja* negali būti tiesiogiai siejamas su lietuvių *jei* (plg. Fraenkel, ten pat; Karulis 1992: 348–349; Smoczyński 2007: 232–233).

3.1. Pagrindinė sąlygos sakinių jungimo priemonė tiriamajame vertime – jungtukas *jei*¹³. Rasti devyni sąlygos sakiniai su šiuo jungtuku. Jie vartojami katekizmo pratarmėje ir visuose skyriuose, išskyrus pirmąjį. Šio jungtuko taip pat nerasta trumpuose po katekizmo einančiuose teksteliuose. 1605 m. vertime jungtukas *jei* vartojamas tik be postpozinių dalelių¹⁴; plg. savarankišką klausiamąjį šalutinį sakinį, kuriame Daukša pavartojo *jeigu*:

E *iey* kás negaletu pryimt Sacramentú? Tám réykie turét / tykru nóru / ir tey daryt kas tur but darito 33₁₇₋₂₀ (*M. O iaigu kas nã galétu priymi Sacramentų? Mo. Tokiám pakáka to / iaigų turi nóra / ir wãla / priimt iūs / ir iaigu tai dáro / kas pridera darit 41₂₀–42₆; M. A ktoby nie mogł przyciãc fãkrãmementow? V. Tedy dofyć ná tym, że ma chęc y wolã przyciãc ie, gdy to czýni, co iest winien czýnić 25₆₋₁₀*).

Sąlygos sakinių su jungtuku *jei* atitikmenis ankstesniuose vertimuose žr. 3 lentelėje.

3 lentelė.

Ledesmos katekizmo 1605 m. vertimo sąlygos sakinių su jungtuku *jei* atitikmenys lenkiškame ir lietuviškame Daukšos vertimuose

Atitikmenys	Lenkiškas vertimas	Lietuviškas Daukšos vertimas
šalutinis sąlygos sakinys	3	5
dalyvinė konstrukcija	2	2
atitikmens nėra	4	2

1605 m. katekizmo šalutiniai sakiniai su jungtuku *jei* dažniausiai atitinka Daukšos šalutinius sakinius, tačiau pora atvejų lietuviškame Daukšos ir lenkiškame vertimuose pavartotos dalyvinės konstrukcijos, pvz.:

Mo. Kaypgi iþpildyflime ábmu priãákimu / kuris ne liépia kaþbet prieþ ártymu fáwo neteyfliey? *M. Iey nebiłofime ne teyfos prieþ artymu 70₈₋₁₃* (*M. Kaipóg iþpildiffimã ábma / kuris draudzia lúdimo nã teifãus? Mo. Nã biłodami nã tieflõs prieþ ártima 86₁₃₋₁₈; M. Jákoþ zãchowamy ofme? V. Nie mowiac fałbu przeciãw bliżniemu 56₆₋₈*).

Vël, kaip ir reiškiant laiko santykius, matome, kad 1605 m. vertimo sintaksė modernesnė nei Daukšos ir lenkiškojo vertimų. Kadangi dalyvinėmis

¹³ Apie sąlygos sakinius su jungtuku *jei* kituose senuosiuose raštuose žr. Hermann 1912: 62–64; Ambrazas 2006: 463–464.

¹⁴ Be postpozicinių dalelių jungtukas *jei* vartojamas ir Konstantino Sirvydo *Punktuose sakymų*, plg. Erichsmeier 2002: 12.

konstrukcijomis perteikiami prasminiai santykiai ne tokie diferencijuoti kaip reiškiami šalutiniais sakiniais (plg. Ambrasas 1976: 533), nežinomasis vertėjas juos išvertė ne tik sakiniais su jungtuku *jei*, bet ir sakiniais su *kadu*, *kad* (žr. toliau). Visi jie vartojami sinonimiškai ir žymi vyraujančius sąlygos santykius su laiko ar priežasties atspalviais, plg. ką tik pacituotą pavyzdį su *jei* ir anksčiau pacituotus pavyzdžius su *kadu* 62₁₋₃, *kadu* ir *kad* 65₁₋₈.

Savarankiškas šalutinis sakinytis, kuriuo atsakoma į pagrindinio sakinio klausimą, paprastai eina po pagrindinio – tokia dėmenų tvarka atrodo natūrali, ikoniška. Priešinga tvarka, kai pirma šalutiniu sąlygos sakiniu įvardijamos aplinkybės, o tada pagrindiniame sakinyje iš jų keliamas klausimas, atrodo inversinė ir emfatinė¹⁵. Tokia dėmenų tvarka visiškai atitinka ankstesnius Ledesmos katekizmo vertimus, plg.:

Iey Dievas ne wießpatáuia terpu múfu / kas kits wießpatáuia? 42₁₅₋₁₇ (M. *Jaig* Dievas nã karalauia ant múflų / kasg kitas karalëus? 53₈₋₁₀; M. *Jefli* Bog nie kroluie nád námi / ktoż krolowác bedżie? 33₅₋₆).

Šiame pavyzdyje dėmesį patraukia pagrindinio dėmens tarinys: vietoj būsimąjo laiko formos ankstesniuose vertimuose nežinomasis vertėjas pasirinko esamąjį, kaip ir prepoziciniame šalutiniame dėmenyje, taip dar labiau sustiprindamas dėmenų priešpriešos santykius (visų pirma reiškiamus neigiamos ir teigiamos to paties veiksmožodžio formų sugretinimu). Kitas panašus sakinytis su šalutinio sakinio prepozicija pavartotas trečiame katekizmo skyriuje ir nesiremia nei lietuvišku Daukšos, nei lenkiškuoju vertimu, plg.:

E mes *iey* nenufidefime bufimegu grázus? 46₃₋₄.

Šiame pavyzdyje į sudėtinio sakinio pradžią iškeltas koreferentiškas šalutinio ir pagrindinio dėmenų veiksnys. Tokios pačios gramatinės tarinių formos abiejuose dėmenyse dar labiau išryškina glaudų reiškiamų propozicijų *de dicto* ryšį¹⁶.

Atitikmenų ankstesniuose vertimuose neturi ir prepozicinis šalutinis sakinytis iš katekizmo pratarmės:

Iey wel kúris izgi Lietúwniku to përguldimo nemegs / łabáy didżey nuog io gieydżiú / idant gieraús / ir tikriaus ii përgulditu 5₂₋₇.

Nefaktyvias presupozicijas ir sąlygos reikšmę šalutiniai sakiniai su jungtuku *jei* išsaugo net ir tais atvejais, kai tiesiogiai priklauso nuo pagrindinio sakinio predikato ir priskirtini prie aiškinamųjų¹⁷, plg.:

¹⁵ Apie retorinį panašių Daukšos postilės sakinių pobūdį žr. Drotvinas 1958: 139t.

¹⁶ Panašūs laiko sakiniai vartojami Daukšos katekizme, plg. Judžentis, Pajėdienė 2005: 56–57.

¹⁷ Panašūs aiškinamieji sakiniai su jungtuku *jei(gu)* vartojami ir Daukšos katekizme (plg. Judžentis, Pajėdienė 2006: 28; Judžentis 2002: 26–28), taip pat nežinomo asmens išverstose evangelijose iš Jaknavičiaus *Ewangelie polskie y litewskie* (plg. Judžentis 2004: 265).

iéy kas daugefnio bus pridéto / iau tey negierey 64₁₈₋₂₀ (*iéi* ka daugefn pridêfli / tai iau bus piktai 79₁₂₋₁₄; *iefli* co wiecey przýdaß / tho iuž nie dobrze 50₅₋₇).

Sąlygos šalutinių sakinių su jungtuku *jei* tyrimą galima apibendrinti tokiomis pastabomis: 1) 1605 m. vertime matyti polinkis šalutinius sakinius su jungtuku *jei* vartoti tais atvejais, kai ankstesniuose vertimuose eina dalyvių konstrukcijos – šiuo požiūriu nagrinėjamojo šaltinio sintaksė modernesnė nei ankstesnių vertimų; 2) šalutiniuose sakiniuose su šiuo jungtuku vartojami esamojo arba būsimojimo laiko veiksmažodžiai, taip pat tariamosios nuosakos formos; pagrindinis dėmuo gali būti klausiamasis; 3) dėmenų tvarka ankstesniuose Ledesmos katekizmo vertimuose ir nagrinėjamame tekste sutampa; sakiniai be atitikmenų yra prepoziciniai (vienas su į pradžią iškelto veiksniu); 4) atliepiamieji žodžiai šio vertimo sąlygos sakiniams su jungtuku *jei* nebūdingi.

3.2. Santykiniu prievėksmiu *kadu* siejamas tik vienas 1605 m. vertimo sąlygos sakinys. Jis neturi tiesioginių atitikmenų nei lietuviškame Daukšos, nei lenkiškame vertimuose, plg.:

fiêkimas tur' but' tyefus / ne kreywas / ir ape tykray žinomu / ir derunti dáyktu / bey wel fu reykału dydzju / *kadu* kám eytu / ape didy dáyktu 64₁₋₅ (prišiega turi būt' ape dáikta teíflų / kuris ne butų falšiwás / ir ape kury gerái / ir tikrái butų žinoma: ape dáikta téíflų / kuris butų dërás: ir ape dáikta reikalinga / kuriš butų brágus / ir kam' eítu ape didi dáikta 78₁₀₋₁₈; przýšiega ma byc o rzecz prawdziwa / ktoraby nie bylá falšywa / á o ktoreyby pewnie człowiek wiedział: o rzecz spráwiedliwa ktoraby bylá dozwołona: y o rzecz potrzebna / ktoraby co ważyła 49₉₋₁₅).

Tokia paprastai laiko sakiniuose vartojamo jungiamojo žodžio funkcija priklauso nuo nefaktyvaus šalutinio sakinio statuso, kurį išryškina tariamoji veiksmažodžio nuosaka. Sąlygos reikšminį atspalvį turi ir tie santykiniu prievėksmiu *kadu* jungiami sudėtiniai sakiniai su šalutinio dėmens postpozicija, kurių tarinys abiejuose dėmenyse reiškiamas būsimojimo laiko formomis (apie juos rašyta anksčiau).

3.3. Aiškią sąlygos reikšmę sakiniai su polifunkciniu jungtuku *kad* turi tik tais atvejais, kai šalutinis dėmuo eina prieš pagrindinį (arba yra į jį įsiterpęs), o tarinys reiškiamas tariamosios nuosakos formomis (plg. Ambrazas 1994: 687). 1605 m. vertime rastas tik vienas toks sakinys, kurį Daukšos vertime atitinka sąlygos sakinys su jungtuku *jei*, o lenkiškame tekste – su *kiedyby*, plg.:

kád táwas Têwas lieptu táu / kokiú ne teyfy bilót / ir ku kito negero daryt / turigu io tuomet klaufit? 66₅₋₈ (M. Jêi tau têwas tawas lieptu kokia nêtiéfa bilót / arba ka subrišt arba ka pikto padarit / turiégu tu io tamê klausit? 81₁₈-82₂; M. A kiedyby tobie óciec twoy rofkazał r3ec iaka nieprawdê / abo gr3ech iaki vc3ynic: winien 3ês go fluchac? 52₃₋₆).

Dar keliais kitais atvejais sakinių su jungtuku *kad* (kaip ir atitinkamų sakinių su *kadu*) interpretacija priklauso nuo šalutinio sakinio faktyvumo sąlygų (plg. 46₁₅₋₁₇ pavyzdį laiko sakinių skyriuje).

3.4. Postpozicinė dalelytė *gu* nagrinėjamame vertime (jo pratarėje ir trečiame bei ketvirtame skyriuose) paprastai vartojama klausiamiesiems sakiniams sudaryti. Vienu atveju ji eina sudėtinio sąlygos sakinio jungiamuoju žodžiu:

*nórigu adunt butú darbáy Diéwu mieli / tur' būt dariti fu Małony 59₄₋₆
(túrigu būt Diewieþ mielais / tad' priwalú to / idant' iþéitú izg' mêiles 72₁₄₋₁₇; máiala byc v Bogá plátne / tedy trzebá tego / áby pochod3iły 3 miłóści 45₇₋₉)*

Tokią šiaip jau senovinę dalelytės *gu* vartoseną¹⁸ šiuo atveju galėjo lemti (ar bent palaikyti) Daukšos vertimo atitikmuo (taip pat vienintelis katekizme), kuris savo ruožtu buvo veikiamas lenkiško teksto. Atkreiptinas dėmesys, kad 1605 m. vertimo pagrindiniame dėmenyje nėra Daukšos pavartoto atliepiamojo žodžio *tad*, atitinkančio lenkų *tedy*¹⁹.

3.5. 1605 m. vertimo sąlygos sakinių tyrimą galima apibendrinti tokiomis išvadomis:

- 1) Pagrindinis šio tipo sudėtinių sakinių jungiamasis žodis nagrinėjamame vertime, kaip ir dabartinėje kalboje, yra jungtukas *jei*, vartojamas be priaugusių enklitikų; jungiamieji žodžiai *kadu* ir *kad* taip pat gali reikšti sąlygos santykius, tačiau jų sąlygos reikšmė priklauso nuo šalutinio sakinio gramatinės sandaros ir faktyvumo. Pavienis sąlygos sakiny su dalelyte *gu* gali būti pavartotas dėl ankstesnių vertimų poveikio;
- 2) Kokio nors aiškesnio sąlygos sakinių jungiamųjų žodžių pasiskirstymo šiame vertime nematyti; atliepiamieji žodžiai nagrinėjamajame vertime su jais nevartojami;

¹⁸ Apie sąlygos ir klausiamųjų sakinių sąsajas Daukšos postilėje žr. Drotvinas 1958: 127–128; 1967.

¹⁹ Apie sąlygos sakinius su dalelyte *gu* Daukšos katekizme žr. Judžentis, Pajėdienė 2006: 29.

- 3) Nagrinėjamojo teksto šalutiniai sąlygos sakiniai keliais atvejais atitinka ankstesnių vertimų dalyvių konstrukcijas: šiuo požiūriu 1605 m. vertimo sintaksė modernesnė;
- 4) Sąlygos reikšmė ryškiausia tuose sakiniuose, kurių šalutiniame dėmenyje vartojamos veiksmažodžių tariamosios nuosakos formos ir tiesioginės nuosakos būsimasis laikas; esamojo laiko formos taip pat vartojamos jungtuku *jei* ar dalelyte *gu* siejamuose sąlygos sakiniuose;
- 5) Postpoziciniai šalutiniai sakiniai su jungtuku *jei* ir būsimąjo laiko formomis arba klausiamuoju pagrindiniu dėmeniu ir esamojo laiko formomis abiejuose dėmenyse yra sinonimiški tokios pačios gramatinės sandaros sakiniams su jungiamaisiais žodžiais *kadu* ir *kad* ir išryškina glaudžias laiko ir sąlygos šalutinių sakinių sąsajas;
- 6) Sudėtinių sakinių su šalutiniais sąlygos sakiniiais dėmenų tvarka paprastai atitinka dėmenų tvarką ankstesniuose Ledesmos katekizmo vertimuose; tais keliais atvejais, kai juose atitikmenų nėra, šalutinis sąlygos sakinytis eina prieš pagrindinį arba yra į jį įsiterpęs;
- 7) Nagrinėjamojo vertimo sąlygos sakinių jungiamųjų žodžių inventorius nuo kitų senųjų lietuviškų raštų skiriasi dviejų genetiškai susijusių **k^uo-* kamieno jungiamųjų žodžių – *kadu* ir *kad* vartojimu. Paprastai autorius arba vertėjas iš jų renkasi vieną: vakarinio raštų kalbos varianto atstovai (Mažvydas, Vilentas, Bretkūnas) kartais sąlygos sakiniuose pavartoja ilgąją formą *kada* (Leskien 1903: 107; Hermann 1912: 9, 12, 26, 70), o vidurinio varianto autoriai (Daukša, Vaišnoras) ir Sirvydas – trumpąją formą *kad* (plg. Hermann 1912: 33, 44; Michelini 1991: 227; Erichsmeier 2002: 12; Judžentis, Pajėdienė 2006: 29);
- 8) Pavienis atvejis, kai jungiamojo žodžio vaidmenį 1605 m. katekizmo sąlygos sakinyje atlieka pospozicinė dalelytė *gu*, greičiausiai yra paveiktas ankstesnio Daukšos vertimo. Vis dėlto tai senovinis finitinių sąlygos sakinių jungimo būdas, kurio pėdsakų randama ir kituose senuosiuose lietuviškuose raštuose. Dalelytė *gu* sąlygos sakinius jungia dar Daukšos katekizme (plg. Judžentis, Pajėdienė 2006: 29) ir postilėje (Drotvinas 1958: 127; Erichsmeier 2002: 13), *Knygoje nobažnystės* (Jakulis 1995: 67).

4. Išvados

1. Ledesmos katekizmo lietuviško 1605 m. vertimo laiko ir sąlygos sakinius sieja kai kurie semantiškai nediferencijuoti šalutinių sakinių modeliai, laisva, diskurso eigą atitinkanti dėmenų tvarka ir iš dalies sutampantys jungiamieji žodžiai – rytiniam senųjų lietuviškų raštų

kalbos variantui būdingasrieveiksmis *kadu*, vartojamas tik laiko ir sąlygos sakiniuose, ir iš jo kilęs jungtukas *kad*. Kituose senuosiuose raštuose taip pat matyti polinkis laiko sakinių jungimo priemones vartoti ir sąlygos santykiams žymėti (plg. Drotvinas 1958: 124–125; 1968b: 90; Ambrazas 2006: 471t). Tai paremia Eduardo Hermanno nustatytą įvardinio **k^o-* kamieno jungiamųjų žodžių plėtros lietuvių kalboje kryptį laiko > sąlygos (ir nuolaidos) > priežasties sakiniai (plg. 1912: 71) ir leidžia suabejoti Vytauto Ambrazo nuomone, kad iš laiko sakinių **k^o-* kamieno jungiamieji žodžiai pirma plito priežasties, o tik vėliau sąlygos ir kitų tipų sakiniuose (plg. 2006: 476, 502).

2. 1605 m. katekizme matyti didesnis, negu įprasta vieno autoriaus vertime, laiko ir sąlygos sakinių jungiamųjų žodžių inventorius. Ypač tai pasakytina apie funkciškai nemotyvuotą genetiniais ryšiais susijusių jungiamųjų žodžių *kadu* ir *kad* vartojimą, pavieniusrieveiksmio *kuomet* ir dalelytės *gu* vartojimo atvejus. Tokia jungimo priemonių įvairovė būdingesnė ne vieno vertėjo darbams, sudarytiems ar redaguotiems raštams (plg. Wolfenbüttelio postilės, Vilento *Enchiridiono*, *Knygos nobažnystės* laiko ir sąlygos sakinių jungiamuosius žodžius). Ši aplinkybė verčia nagrinėjamojo katekizmo duomenis interpretuoti ypač atidžiai ir leidžia atsargiai kelti klausimą apie galimą kolektyvinį šio vertimo rengimo pobūdį.

Literatūra

- Ambrazas, Vytautas. 1976. Padalyvinės, pusedalyvinės ir dalyvinės aplinkybės. In: Ulvydas, Kazys (ed.). *Lietuvių kalbos gramatika* III. *Sintaksė*. Vilnius: Mokslo, 527–540.
- Ambrazas, Vytautas. 1994. Prijungiamieji sakiniai. In: Ambrazas, Vytautas (ed.). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 659–696.
- Ambrazas, Vytautas. 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Drotvinas, Leonardas. 1958. Условные конструкции (союзные) в Постилле Н. Даукши. *Kalbotyra* 1, 123–146.
- Drotvinas, Leonardas. 1967. К вопросу о связи вопросительных и условных конструкций в древнелитовском языке. *Baltistica* 3 (1), 57–60.
- Drotvinas, Leonardas. 1968a. Sudėtinės prijungiamosios laiko konstrukcijos senuosiuose lietuvių kalbos raštuose. *Kalbotyra* 19, 67–88.
- Drotvinas, Leonardas. 1968b. Laiko aplinkybės šalutinių sakinių prijungimo priemonės senuosiuose lietuvių kalbos raštuose. *Kalbotyra* 19, 89–98.
- Bezzenberger, Adalbert. 1877. *Beiträge zur Geschichte der Litauischen Sprache auf grund litauischer Texte des XVI. Und des XVII. Jahrhunderts*. Göttingen: Verlag von Robert Peppmüller.
- Erichsmeier, Jovita. 2002. *Tikslo, sąlygos ir nuolaidos šalutiniai sakiniai XVI–XVII a. Mažosios Lietuvos autorių raštuose*. Daktaro disertacijos santrauka. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- ÉSSJ = *Этимологический словарь славянских языков* 10 (*kleračъ – *копь). Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва: Наука.
- Forssman, Berthold. 2003. *Das baltische Adverb: Morphosemantik und Diachronie*. Heidelberg: Winter.
- Fraenkel, Ernst. 1962. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter.
- Hermann, Eduard. 1912. *Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze*. Jena: Frommansche Buchdruckerei.
- Jakštienė, Vida; Jonas Palionis (parengėjai). 1995. *Mikalojaus Daukšos 1595 metų Katekizmas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Jakulis, Antanas. 1995. Knygos Nobažnystės *leksika* I. Parengė spaudai Dalia Jakulytė. Klaipėda: Sauliaus Jokužio leidykla-spaustuvė.
- Judžentis, Artūras. 2002. Mikalojaus Daukšos *Katekizmo* (1595) sudėtiniai aiškinamieji sakiniai. *Acta Linguistica Lithuanica* 47, 19–29.
- Judžentis, Artūras. 2004. Šalutiniai daiktavardiniai 1647 m. evangelijų sakiniai. *Baltistica* 39 (2), 259–267.
- Judžentis, Artūras; Jūratė Pajėdienė. 2005. Mikalojaus Daukšos katekizmo (1595) sudėtiniai prijungiamieji vietos ir laiko sakiniai. *Baltu filologija* 14 (1), 53–65.
- Judžentis, Artūras; Jūratė Pajėdienė. 2006. Mikalojaus Daukšos *Katekizmo* (1595) sudėtiniai prijungiamieji priežasties sakiniai. *Baltu filologija* 15 (1/2), 27–40.
- Karulis, Konstantīns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1: A–O, Rīga: Avots.
- Leskien, August. 1903. Litauische Partikeln und Konjunktionen. *Indogermanische Forschungen* 14, 89–113.

- Mažiulis, Vytautas. 1968. Zum preußischen bzw. baltischen Instrumental Singular. *Baltistica* 4 (1), 23–29.
- Mažiulis, Vytautas. 1993. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas 2: I–K*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Michellini, Guido. 1991. *Le traduzioni dal latino di un volume lituano del 1600. Studio sulla lingua della Margarita theologica*, Potenza: Il Salice [Università degli Studi della Basilicata, Istituto di linguistica 3].
- Michellini, Guido. 2000. Daukšos katekizmo šaltinių klausimu. *Baltistica* 34 (2), 259–261.
- Michellini, Guido. 2001. Itališkas Ledesmos katekizmas *Dottrina Christiana*: Daukšos panaudoto lenkiško teksto šaltinis. *Acta Linguistica Lithuanica* 44 (2), 227–250.
- Pajėdienė, Jūratė. 2004. Dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai. *Acta Linguistica Lithuanica* 50, 35–53.
- Palionis, Jonas. 1967. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis.
- Rosinas, Albertas. 1988. *Baltų kalbų įvardžiai*. Vilnius: Mokslas.
- Sittig, Ernst. 1929. *Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechismen des Daugša und des Anonymus vom Jahre 1605*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Smoczyński, Wojciech. 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński.
- Urbas Dominykas. 1996. *Martyno Mažvydo rašytų žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Valeckienė, Adelė. 1979. Tada, kada, šiada, andai, idant. *Baltistica* 15 (2), 130–134.
- Zinkevičius, Zigmas. 1968. Apie 1605 m. katekizmo tarmę. *Baltistica* 4 (1), 109–116.
- Zinkevičius, Zigmas. 1971. Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų“ genezės ir kalbos, *Baltistica* 7 (2), 153–167.
- Zinkevičius, Zigmas. 1975. *Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas*, Vilnius.
- Zinkevičius, Zigmas. 1981. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika 2. Įvardžiai. Būdvardžiai. Skaitvardžiai. Veiksmažodžiai. Nekaitamosios kalbos dalys. Istorinės sintaksės apybraiža*. Vilnius: Mokslas.

Artūras Judžentis
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
arturas.judzentis@lki.lt

SUMMARY

**Clauses of Time and Condition
in the Lithuanian Translation (1605) of Ledesma's Catechism**

Artūras JUDŽENTIS

The article deals with the finite subordinate clauses of time and condition in the Lithuanian translation (1605) of Ledesma's catechism. They are related by some semantically undifferentiated models of subordinate clauses, free order of constituents conforming to the flow of discourse and partially overlapping connectives: the adverb *kadu* frequent in the eastern variety of old Lithuanian writings and used exclusively in clauses of time and condition and the conjunction *kad* derived from the above adverb. The material studied seems to support the trend of development of connectives identified by Edward Hermann who claimed that the connectives derived from the pronominal stem **k'o-* spread from clauses of time to conditional clauses and afterwards to clauses denoting purpose (cf. Hermann 1912: 71). Therefore Vytautas Ambrazas's idea that connectives derived from the stem **k'o-* spread from clauses of time to clauses of purpose and only afterwards to conditional and other types of clauses (cf. Ambrazas 2006: 476, 502) seems to be debatable.

The number of clauses of time and condition in the catechism of 1605 is larger than usually found in a translation made by a single author. It particularly applies to the functionally unmotivated usage of the genetically related connectives *kadu* and *kad* as well as sporadic occurrences of the adverb *kuomet* and the particle *gu*. Such variety of linking devices is common in translations made by more than one author, in writings compiled or edited by several people. It therefore seems to be crucially important to precisely and carefully interpret the data of the catechism under investigation. The above considerations might also suggest that the translation belongs to more than one author.

KOPSAVILKUMS

**Laika un nosacījuma palīgteikumi Ledesmas katehisma
lietuviešu tulkojumā (1605)**

Artūras JUDŽENTIS

Rakstā analizēti finītie laika un nosacījuma apstākļa palīgteikumi Ledesmas katehisma lietuviešu tulkojumā (1605). Tos saista vairāki semantiski nediferencēti palīgteikumu modeļi, diskursa nosacīta brīva konstituentu secība, saistītālvārdi, kas daļēji sakrīt – lietuviešu rakstu valodas austrumu variantam raksturīgais adverbs *kadu*, kas lietojams tikai laika un nosacījuma palīgteikumos, kā arī no tā atvasinātais saiklis *kad*. Analizētais materiāls balsta Eduarda Hermaņa viedokli par saistītālvārdu attīstību lietuviešu valodā, proti, no pronomiņālā celma **k^o*- atvasinātie saistītālvārdi izplatījušus no laika uz nosacījuma palīgteikumiem un tālāk uz cēloņa palīgteikumiem (sal. Hermann 1912: 71). Tāpēc Vītauta Ambraza (cf. Ambrazas 2006: 476, 502) izteiktā doma, ka pronomiņālās cilmes saistītālvārdi **k^o*- izplatījušies no laika uz cēloņa palīgteikumiem, un tikai vēlāk arī uz nosacījuma palīgteikumiem, šķiet diskutējama.

Laika un nosacījuma palīgteikumu saistītālvārdu inventārs 1605. gada katehismā ir lielāks nekā parasti viena tulkotāja darbos. Īpaši tas sakāms par funkcionāli nemotivētu ģenētiski saistītu saistītālvārdu *kadu* un *kad* lietojumu, kā arī sporādisku adverba *kuomet* un partikulas *gu* lietojumu. Šāda saistītālvārdu daudzveidība ir parasta tulkojumos, kam ir vairāki autori vai redaktori. Tādēļ aprakstāmā katehisma dati būtu interpretējami īpaši precīzi un rūpīgi. Rakstā minētie fakti ļauj izteikt domu, ka tulkojumu var būt veikušas vai rediģējušas vairākas personas.

SAVYBINIAI ĮVARDŽIAI MERKELIO PETKEVIČIAUS KATEKIZME (1598)

Bronius MASKULIŪNAS
Šiaulių universitetas

Merkelio Petkevičiaus *Katekizmas* (PK) – antroji Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pasirodžiusi lietuviška knyga. Tai buvo Lietuvos reformatų atsakas į Mikalojaus Daukšos parengto katalikiško Jokūbo Ledesmos *Katekizmo* vertimo leidimą. Knygos parengėjas – Vilniaus žemės teismo raštininkas Merkelis Petkevičius. Trumpai primintina, kad, kaip ir Mažvydo *Katekizmas*, tai buvo gana universali knyga, skirta patenkinti kuo įvairesnius tikinčiųjų poreikius – leidinį sudaro katekizmas, giesmės, maldos, agenda (bažnytinių apeigų atlikimo tvarka). Knyga yra dvikalbė – kairėje knygos pusėje spausdinamas lenkiškas tekstas, dešinėje – lietuviškas¹. Šitokio dvikalbio teksto pateikimo priežastį Petkevičius šiek tiek aiškina katekizmo lenkiškoje „Prakalboje“:

„[...] o juk daugelyje Lietuvos vietų dėl pamokslininkų nemokėjimo tas mokslas apleistas dėl to, kad bažnyčių globėjai, negaudami pamokslininkų lietuvių, laiko lenkus, kurie, kad ir norėtų mokyti lietuviškai, bet, kalbos nemokėdami, sunkiai tai atlieka; o šventas Povilas sako, kad geriau pasakyti suprantama kalba penkis žodžius, negu nesuprantama dešimtį tūkstančių; todėl, suprasdamas tą reikalingumą ir tą priežastį [...] išverčiau lenkiško katekizmo į lietuvių kalbą nemažą dalį tikėdamasis tuo patarnausiąs mokantiems abi kalbas ir prastam žmogui [...]“².

Kalbant apie savybinius įvardžius, lietuvių rašomosios kalbos istorijos požiūriu yra dvi daugiausiai klausimų keliančios problemos: savybinių įvardžių derinamųjų ir nederinamųjų formų santykis ir vadinamųjų dviejų refleksyvumo raiškos modelių vartojimo santykis³. Tas dvi problemas čia ir norima akcentuoti, pasitelkiant Merkelio Petkevičiaus *Katekizmo* kalbos duomenis.

¹ Apie Petkevičiaus *Katekizmo* kalbą daugiau žr. – Fraenkel 1974; Kruopas 1998; Zinkevičius 1970.

² Lietuvišką „Prakalbos“ vertimą žr. 1598 metų Merkelio Petkevičiaus KATEKIZMAS. 2-s leidimas (Fotografuotinis). Kaunas, 1939, XIV–XV.

³ Seniesiems lietuvių raštams būdingi du įvardinių refleksyvų vartojimo modeliai: I – neutrali asmens, skaičiaus ir giminės atžvilgiu sangražinio įvardžio vartoseną; II – nerefleksyviųjų įvardžių refleksyvinė vartoseną pirmojo ir antrojo asmens sferoje; refleksyvinės formos šiuo atveju vartojamos tik trečiojo asmens sferoje. Išsamiau apie tai žr. Rosinas 1973: 161–169.

XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose vartojamos dviejų tipų savybinių įvardžių formos – derinamosios ir nederinamosios. Nederinamieji įvardžiai eina nederinamuoju pažyminiu, o derinamieji savybiniai įvardžiai su pažymimuoju žodžiu sudaro gimine, skaičiumi ir linksniu derinamus atributinius junginius, plg.:

Mt 8,6 Wießpatie **tarnas mano** guli namie paralizium negalis *PS I 234*₁₂₋₁₃
Wießpatie / **tárnas mánas** gúli namúfe óru nútrenktas *DP 73*₁₈₋₁₉

Lk 7,44 Efch ateiau ing **tawa namus** / tu wandens **koioms mana** nedawei / a tha **koias mana** afcharomis pafchlapina *BP II 297*₉₋₁₁
Ieiau **namúfn' tawúfn** ir nedawei wádenes **kóiomus manómus** o bitoii ášaromis apláifte **kóias manás** *DP 476*₂₂₋₂₃

Tyrimai rodo, kad gerokai dažnesni lietuvių senuosiuose raštuose yra nederinamieji asmeninių įvardžių kilmininkai. Palyginus skirtingų – vidurinio, rytinio ir prūsiškojo – senųjų lietuviškų raštų variantų panašaus pobūdžio tekstus – Jono Bretkūno *Postilę*, Mikalojaus Daukšos *Postilę* ir Konstantino Sirvydo *Punktus sakymų*, paaiškėjo, kad tik Mikalojaus Daukšos tekste dominuoja šaknų *man-*, *tav-*, *sav-* kaitomosios formos⁴. Tas pat pasakytina ir apie keleriais metais anksčiau pasirodžiusį kitokio žanro tekstą – Daukšos *Katekizmą*⁵. Veikiausiai tai Daukšos tekstų specifinis bruožas, o ne apskritai vidurinio lietuviškų raštų varianto kalbos būdinga ypatybė, nes daugelyje kitų šio raštų varianto šaltinių dažniau vartojamos nekaitomos savybinių įvardžių formos⁶. Viduriniam raštų kalbos variantui atstovauja ir Merkelis Petkevičius. Kokios savybinių įvardžių formos vartojamos jo *Katekizme*?

Medžiaga tyrimui buvo rinkta iš dviejų *PK* dalių – paties katekizmo (2–42) ir psalmyno (43–104). (Be šių, knygą dar sudaro giesmynas ir agenda.) Iš viso užfiksuota per 600 (611) šaknų *man-*, *tav-*, *sav-* formų. Savybinių įvardžių pasiskirstymas pagal dažnumą *PK* matyti 1 lentelėje:

1 lentelė.

Savybinių įvardžių vartojimo dažnumas *PK*

Įvardžio šaknis	Vartojimo dažnumas
<i>man-</i>	25%
<i>tav-</i>	34%
<i>sav-</i>	41%

⁴ Žr. Maskuliūnas 2003: 163–168.

⁵ Žr. Maskuliūnas 2006: 233–242.

⁶ Žr. Kruopas 1998: 109, 153; Jakulis 1995: 117, 221–222.

Čia pravartu palyginti atitinkamų įvardžių vartojimo dažnumą Petkevičiaus ir Daukšos katekizmuose, plg.:

2 lentelė.

Savybinių įvardžių vartojimo dažnumas DK ir PK

Įvardžio šaknis	Vartojimo dažnumas	
	<i>DK</i>	<i>PK</i>
<i>man-</i>	30%	25%
<i>tav-</i>	42%	34%
<i>sav-</i>	28%	41%

Turint galvoje, kad abu aptariami tekstai yra katekizmai, būtų lauktinas panašus įvardžių vartojimas juose. Todėl gana netikėtas gali pasirodyti palyginti skirtingas sangražinių savybinių įvardžių vartojimo dažnumas, – *DK* sangražinio įvardžio formos sudaro tik 28%, tuo tarpu *PK* – net 41%. Tačiau čia būtina prisiminti, jog būdinga senųjų raštų refleksyvumo raiškos ypatybė yra ta, kad pirmojo ir antrojo asmens sferoje vietoj sangražinio įvardžio gali būti vartojami nesangražiniai įvardžiai⁷. Taigi dažnai ten, kur laukiama sangražinio įvardžio vartojimo, turimas pirmojo ar antrojo asmens įvardis. Dažniausiai tai yra ne lietuviškos knygos rengėjo privalumas ar trūkumas, o pažodinis sekimas originalo tekstu, iš kurio buvo verčiama. Ypač akivaizdžiai tai atsispindi *DK* tekste (*DK* verstas iš vieno šaltinio – Jokūbo Ledesmos *Katekizmo*), plg.:

Padūmi inġ twīrtas rakás tawos bwežceušios méiles ant bios dienós / ir willŋ metų **giwátos manos** / **kūną** ir **dubią mână** / ir willŋs **wéikalus manús** / idánt iūs pałáimintumbei *DK* 180₁₉–181₅

Poruczam w mocne ręce twey naświętszey miłości ną ten dzień / y ná wszytek czás **żywotá mego** / **ćialo** y **duszę moię** y wszytkie **spráwy moię** / abyś im błogosławić *LK* 136₂₁–137₅

Priešingas pavyzdys galėtų būti Jokūbo Morkūno *Postilė* (1600), kurios pamoksluose sangražinis įvardis neutraliai vartojamas žymiai dažniau nei kituose to meto rašto paminkluose, tačiau tai ne Morkūno, o Mikalojaus Rėjaus – šaltinio, iš kurio versta *Postilė*, autoriaus nuopelnas.

Vadinasi, ir tai, kad *PK* yra daugiau nei *DK* vadinamojo I modelio refleksyvinių konstrukcijų, pirmiausia, matyt, ne Petkevičiaus, o originalų tekstų nuopelnas. Kita vertus, turint galvoje, kad daugumą knygos tekstų Petkevičius yra pats tvarkęs ir redagavęs („apsirūpinęs vieno kito asmens giesmių vertimais“, – žr. Zinkevičius 1988: 197–198), pasakytina, kad *PK*

⁷ Žr. Rosinas, op. cit.; Maskuliūnas 2000: 107–124.

yra ne vienas atvejis, kai lenkiško teksto II refleksyvumo raiškos modelį lietuviškame tekste atitinka I modelis, plg.:

miłeŃi Pona Diewa [...] / iż wifū **filu fawo** PK 6₅₋₈
 Będźcież miłował Paną Bogą twego [...] ze wbyłkich **sił twoich** PK 6_{5,9}

Saugok tu mus **fawo tarnus** PK 7₁₉
 Spráwuiac nas **twoie flugi** PK 37₁₉

KialkiŃigi Diewe mano fu **fawo galibe** PK 45_{1,2}
 Powtańże ty moy Panie / z **twą** Bolką **możnością** PK 45_{1,2}

Deja, yra ir priešingų atvejų, kai lenkiškame tekste vartojamą I modelio konstrukciją versdamas Petkevičius keičia II modeliu, plg.:

Perżiegnok mus Diewe tewe / **Defines táwo** gálibe PK 41₁₄₋₁₅
 Pożegnay nas Boże Oycze / Moca **Swey** świętey **prawice** PK 41₁₄₋₁₅

griebną prigłauŃi / del **funaus táwo** PK 57₅₋₆
 z grzechu oczyścił / dla **Syná** **fwego** PK 57₅₋₆

Taigi darytina išvada, kad abiejų refleksyvų raiškos modelių konstrukcijas Petkevičius laikė tinkamomis ir nematė tarp jų didesnio skirtumo.

Grįžtant prie derinamųjų ir nederinamųjų formų santykio, pasakytina, kad PK ryškiai vyrauja savybinių įvardžių nederinamosios formos, plg.:

3 lentelė.

Derinamųjų ir nederinamųjų savybinių įvardžių formų santykis PK

Įvardžio šaknis	Derinamoji forma	Nederinamoji forma
<i>man-</i>	13%	87%
<i>tav-</i>	8,5%	91,5%
<i>sav-</i>	14%	86%

Kaip matyti, visų aptariamų įvardžių derinamųjų formų vartojama labai nedaug. Kokių nors didesnių derinamųjų ir nederinamųjų formų vartojimo skirtumų aptikti nepavyko. Galima atkreipti dėmesį du momentus:

1. Derinamosios formos Petkevičiaus kartais pasirenkamos dėl rimo, plg.:

Kożnoy dumoie / **wifuofe dárbuofe** /
 turesiu Pona **fawuofe namuofe** PK 49₂₂₋₂₃

o áb nákti giefmems **manámuy** /
duofiu maldá Diewuy **giwámuy** PK 60_{3,5}

tuos dáyktus sulubiia tam **kožnam** /
kurfay gi garbina tarnu **fawam** PK 80_{18,20}

darikim błowę Diewuy **fawamuy** /
ir dekas warduy io **bwentamuy** PK 83_{4,6}

2. Tam tikrą nedidelį derinamųjų ir nederinamųjų formų vartojimo skirtumą kalbamose konstrukcijose galima išžiūrėti atkreipiant dėmesį į įvardžio vietą vardažodžio atžvilgiu, – nors tiek vienuose, tiek kituose junginiuose ryškiai vyrauja įvardžio postpozicija, vis dėlto nederinamųjų formų prepozicinis vartojimas kiek dažnesnis, žr. lentelę:

4 lentelė.

PK derinamųjų ir nederinamųjų įvardžių formų pasiskirstymas pagal įvardžio prepoziciją/postpoziciją

Įvardžio šaknis	Forma			
	Derinamoji		Nederinamoji	
	Prepozicija	Postpozicija	Prepozicija	Postpozicija
<i>man-</i>	10%	90%	24%	76%
<i>tav-</i>	11%	89%	16%	84%
<i>sav-</i>	9%	91%	21%	79%

Apie nekaitomas Petkevičius įvardžių formas dar pasakytina, kad pagrečiui jis vartoja savybinių kilmininkų formas su galūniniu *-a* ir su galūniniu *-o*. Šaknų *tav-*, *sav-* abiejų tipų formų santykis gana panašus, su nedidele galūninio *-o* persvara. Kitoks yra šaknies *man-* formų santykis, kur formų su galūniniu *-o* yra dvigubai daugiau. Plg. šių formų santykį PK:

5 lentelė.

Savybinių kilmininkų formos PK

Įvardžio šaknis	Savybinio kilmininko forma	
	Su galūniniu <i>-a</i>	Su galūniniu <i>-o</i>
<i>man-</i>	33%	67%
<i>tav-</i>	49%	51%
<i>sav-</i>	45%	55%

Toks rašybos įvairavimas būdingas daugeliui XVI–XVII a. lietuviškų raštų, o kad abi šios formos traktuotinos kaip variantai, galima matyti iš tokių pavyzdžių:

Ir **mote táwo** namuofe / bus *PK* 94₈
Teipag **mote táwa** námie platinís *PK* 95₁₃₋₁₄

Apibendrinant konstatuotina, kad ryškiai dominuojančios Petkevičiaus *Katekizme* yra savybinių įvardžių nederinamosios formos, derinamosios sudaro vos per 10 procentų visų formų; – jos vartojamos gana sporadiškai. Tam tikrą derinamųjų formų vartojimo dėsningumą galima įžiūrėti tada, kai jos pasirenkamos norint sukurti rimą. Be to, derinamosios formos, palyginti su nederinamosiomis, kiek dažniau vartojamos pažymimojo vardažodžio postpozicijoje.

Petkevičiaus *Katekizmo* kalbos duomenys patvirtina prielaidą, kad viduriniam lietuviškų raštų kalbos variantui būdingesnės nederinamosios savybinių įvardžių formos, išimti čia sudaro tik Mikalojaus Daukšos tekstai.

Kalbant apie refleksyvinių įvardžių vartojimą *PK*, pasakytina, kad abiejų refleksyvų raiškos modelių konstrukcijas Petkevičius laikė tinkamomis ir nematė tarp jų didesnio skirtumo.

Šaltiniai ir literatūra

- DK* = [Mikalojus Daukšos katekizmas,] Cit. iš *Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- DP* = [Mikalojaus Daukšos postilė,] Cit. iš *Daukšos Postilė. Fotografuotinis leidimas*, Kaunas: Lietuvos Universiteto leidinys, 1926.
- Fraenkel, Ernst. 1974. *Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchungen des kalvinistischen Katechismus des Malcher/Pietkiewicz von 1598*. Göttingen.
- Jakulis, Antanas. 1995. *Knygos Nobažnystės leksika*, Klaipėda.
- Kruopas, Jonas. 1998. *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 94–171.
- LK* = [Jokūbas Ledesma,] Cit. iš *Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- Maskuliūnas, Bronius. 2000. Refleksyviojo posesyumo raiška Mikalojaus Daukšos *Postilės* perikopėse, *Archivum Lithuanicum*, 2, 107–124.
- Maskuliūnas, Bronius. 2003. Kaitomosios ir nekaitomosios savybinių įvardžių formos lietuvių senuosiuose raštuose, *Valoda–2003. Valoda dažadu kultūru kontekstā*. Zinātnisko rakstu krājums XIII, Daugavpils: Saule, 163–168.
- Maskuliūnas, Bronius. 2006. Savybinių įvardžių formos Mikalojaus Daukšos *Katekizme*, *Archivum Lithuanicum*, 8, 233–242.

- PK = [Merkelis Petkevičius,] Cit. iš *1598 metų Merkelio Petkevičiaus KATEKIZMAS*. 2-s leidimas (Fotografuotinis). Kaunas, 1939.
- PS = [Konstantinas Sirvydas,] Cit. iš Specht F. *Šyrwids Punktay sakimu*. Göttingen, 1929.
- Rosinas, Albertas. 1973. Viena asmeninių I ir II asmens įvardžių vartosenos ypatybė lietuvių senųjų raštų kalboje, *Baltistica*, 9 (2), 161–169.
- Zinkevičius, Zigmas. 1970. M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmė. *Baltistica*, 6 (2), 227–243; 7 (1), 67–86.

Bronius Maskuliūnas
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
Humanitarinis fakultetas
Šiaulių universitetas
P. Višinskio 38, LT- 76352 Šiauliai, Lietuva
maskuliunas@su.lt

SUMMARY

Possessive Pronouns in Merkelis Petkevičius' *Katekizmas* (1598)

Bronius MASKULIŪNAS

Merkelis Petkevičius' *Katekizmas* (Catechism) is the second Lithuanian book in the Grand Duchy of Lithuania. It was a response of the Lithuanian Reformers to the publication of Ledesma's Catholic Catechism translated by Mikalojus Daukša.

The article discusses the forms of possessive pronouns used in Petkevičius' *Katekizmas*, with the emphasis on two aspects: the ratio between agreeing and non-agreeing forms of the possessive pronouns and the ratio of the use of the so-called two models expression of reflexivity.

In Petkevičius' *Katekizmas* non-agreeing forms of possessive pronouns clearly predominate, while forms based on agreement constitute slightly over 10% of all the forms, and they are used sporadically. Some regularity in the use of the forms based on agreement can be noticed only when they are chosen in order to create a rhyme. Besides, these forms, with rare exceptions, are mostly used in post-position to a nominal form.

The data of the language of Petkevičius' *Katekizmas* support a hypothesis that non-agreeing forms of possessive pronouns are more typical of the middle variant of the language of Lithuanian writings, with the exception of Mikalojus Daukša's texts.

Talking about the usage of reflexive pronouns in Petkevičius' *Katekizmas*, it has to be said that Petkevičius considered the constructions of both models of expression of reflexivity suitable and didn't see any major difference between them.

KOPSAVILKUMS

Piederības vietniekvārdi Merķeļa Petkeviča izdevumā *Katekizmas* (1598)

Bronius MASKULIŪNAS

Merķeļa Petkeviča katehisms ir otrā Lietuvas Dižkunigaitijā iespīestā grāmata lietuviešu valodā. Tā bija Lietuvas reformātu atbilde uz Mikaloja Daukšas tulkoto J. Ledesmas katoļu katehismu (1595).

Rakstā analizēti Petkeviča katehismā lietotie piederības vietniekvārdi, īpaši divi aspekti: attiecība starp saskaņotajām un nesaskaņotajām piederības vietniekvārdu formām, kā arī attiecība starp diviem refleksivitātes izteikšanas veidiem.

Petkeviča katehismā nesaskaņotās piederības vietniekvārdu formas ir noteiktā pārsvarā, jo saskaņotās formas veido tikai nedaudz vairāk nekā 10% no visām formām. Turklāt tās ir lietotas sporādiski. Zināmu regularitāti saskaņoto formu lietojumā var saskatīt tikai gadījumos, kad tās ir izmantotas atskaņu radīšanai. Turklāt saskaņotās formas ar retiem izņēmumiem ir lietotas tikai postpozitīvi – aiz apzīmējamā vārda.

Petkeviča katehisma dati balsta hipotēzi, ka nesaskaņotās piederības vietniekvārdu formas ir tipiskākas lietuviešu rakstu valodas Viduslietuvas variantam, izņemot Mikaloja Daukšas tekstus.

Analizējot refleksīvo pronomenu lietojumu Petkeviča katehismā, jāsecina, ka Petkevičs ir uzskatījis abus refleksivitātes izteikšanas modeļus par vienlīdz lietojamiem un nav saskatījis atšķirību to lietojumā.

JURA PLĀĶA UZSKATI PAR VALODAS NORMU VIŅA SKOLAS LITERATŪRAS HRESTOMĀTIJU RECENZIJĀS

Dzintra PAEGLE
Latvijas Universitātes
Baltu valodniecības katedra

1. Ievads

20. gs. 20.–30. gados latviešu valoda kā mācību priekšmets aptver latviešu valodas mācību un literatūru. Kopš 1923. gada 11. janvāra ar Izglītības ministra Aleksandra Dauges rīkojumu pie Skolu departamenta izveidota **Latviešu valodas skolas grāmatu vērtēšanas komisija**, kas cenzē gan latviešu valodas mācību grāmatas, gan lasāmās grāmatas, gan hrestomātijas, gan ābece, gan latviešu valodu cittautei skolām u.c. – visu, kas iesniegts IM Skolu departamentā un pretendē uz mācību grāmatas statusu mācību priekšmetā latviešu valoda. Komisija pieņem lēmumus par grāmatu noderīgumu skolās, to izskatu un pārdošanas cenu. Grāmatas vērtēšanai iesūtītas jau nodrukātas apgādos, retos gadījumos rokrakstā vai mašīnrakstā.

Pamatskolu latviešu valodas skolas grāmatu komisijā no 1923. gada februāra līdz 1926. gada martam darbojās LU profesors Juris Plāķis (1869–1942). J. Plāķis šajā laikā ir LU zinātņu prorektors (1922–1924 un 1925–1927), viņš jau ir bijis Izglītības ministrs (1920–1921). Otrs LU pārstāvis komisijā – docents Ernests Blese (1892–1964).

Recenzijas atklāj maz zināmus J. Plāķa uzskatus par skolas lasāmo grāmatu rediģēšanu un sniedz konkrētas valodnieka norādes daiļliteratūras valodas labošanā, jo jaunajā Latvijas Republikā mācību līdzekļiem jābūt labā latviešu rakstu valodā. Pats recenzentu uzdevums ietver pretrunu, – daiļdarba valodā atklājas rakstnieka, dzejnieka vārda māksla, un mākslas darbs nebūtu labojams; tomēr ne katrs literārs darbs atbilst rakstu valodas normām, jo tapis pirms pašu normu formulēšanas vai arī rakstītājs lietojis rakstu valodu ar sava novada vai konkrēta laikmeta valodas iezīmēm. Prof. Jura Plāķa viedokli Latvijas Republikas pirmsākumos atklāj viņa 1923. gada atsauksmes par Kārļa Dziļlejas (1891–1963) literatūras hrestomātijas *Darbs un dzīve* I, II, IV, V daļu (J. Plāķis nav recenzējis hrestomātijas III daļu) un 1926. gada citu literatūras hrestomātijū recenzijas (sk. avotu un literatūras sarakstu). Atsauksmes ir publicētas *Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā* 1925. un 1926. gadā rubrikā „Kritika un bibliogrāfija“. Reizēm valodnieku viedokļi atspoguļoti mācību grāmatu vērtēšanas komisiju sēžu protokolos.

Pēc Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA) saglabātiem protokoliem (6637. f., 1. apr., 862. l.) var spriest, ka sēdes, kurās apspriež K. Dziļlejas sastādīto hrestomātijū *Darbs un dzīve* ar paša sastādītāja piedalīšanos, notiek no 1923. gada 9. aprīļa līdz 28. maijam pirmdieni vakaros no 8 vai 8.20 vakarā un ilgst līdz 10 vai 11, vai pat 12.30 nakti. Par Dziļlejas daiļliteratūras hrestomātijām notikušas 6 sēdes. Viena darba recenzēšanai nozīmēts viens no LU pārstāvjiem, bet drīz vien abi divi – prof. Juris Plāķis un doc. Ernests Blese, jo K. Dziļleja nav bijis apmierināts un pat presē protestējis pret recenzentu prasībām (sk. Dziļleja 1923). Grāmatas vērtē arī divi skolotāji – visbiežāk Kārlis Videnieks (1880–1965), Fricis Jansons (1875–1957), Eduards Mednis (1863–1939) vai kāds cits. Cenzēšanā reizēm piedalās Izglītības ministrijas pārstāvji: Skolu departamenta direktors Longins Ausējs (1885–1942?), biežāk gan departamenta un skolu virsvaldes vicedirektors Pēteris Zālīte (1868–1943), arī IM pamatskolu nodaļas vadītājs Krišs Melnalksnis (1879–1930). Vērtēšanā viens no zinātniekiem ir galvenais recenzents, otrs – parasti papildina, darbu vērtē no zinātniskā viedokļa. Tāpat arī viens no pedagogiem ir galvenais recenzents, bet otrs viņu papildina, viņi skolas grāmatu vērtē no pedagogijas viedokļa. Sēdē izsakās arī citi. Recenzijas uz nākamo sēdi iesniedz rakstveidā, tās apstiprina un iesniedz publicēšanai *Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā*.

J. Plāķa skolas hrestomātijū vērtēšanas vispārīgie principi skaidri atspoguļojas vienā no recenzijām: „Kaut arī K. Dziļleja ir chrestomātijas materiāla kopotājs, sakārtotājs un ne sacerētājs, tomēr par kļūdām, kuņas tajā sastopamas, atbild viņš.

Grāmatām, kuņas nolemtas pirmskolām, resp., iesācēju lietošanai, jābūt sevišķi uzmanīgi sastādītām, rūpīgi korigētām. Katrai valodas kļūdai ir nevēlamas sekas, jo pirmiem iespaidiem, ko saņem skolnieks un kas paliek viņa atmiņā par pirmiem pamatiem, pirmiem stūŗa akmeņiem viņa tālākai valodai un literatūras izglītībai, jābūt skaidriem, gaišiem, noteiktiem, pareiziem.“ (Plāķis 1925a: 519) Skolotājs Fricis Jansons sēdēs izteicies, ka nebūtu jālabo rakstnieku, vārda mākslas meistaru, valoda. J. Plāķis tomēr pret to iebildis. LVVA materiālos ir komisijas seŗu protokoli, kuros atstāstīta J. Plāķa koncepcija, apsprieŗot K. Dziļlejas *Darbs un Dzīve* VI daļu 1923. gada 28. maijā:

„Laboti tikuŗi Gogoŗa, Koŗcova, Deglava, pat Ģetes darbi, pirms tie tikuŗi iespiesti. Deglavu, piemēram, ir labojuŗi redaktori. Kādēŗ tad nelabot līdz galam? Krievu un vācu rakstnieku darbos nav sastopamas tādas kļūdas kā latvieŗu rakstnieku darbos. Tas tādēŗ, ka **mūsu rakstniekiem nav bijuŗi laime mācīties savā latvieŗu skolā.** [izcēlums – Dz.P.] Nereti arī domāšanas veids mūsu rakstnieku darbos neskaidrs.“ (LVVA 6637. f., 1. apr., 862. l., 11. lp. abas puses)

2. Jura Plāķa valodas labojumi

J. Plāķa recenzijās valodas kļūdas bieži norādītas recenzējamā darba lapušu kārtībā. Bieži viņš recenziju sāk ar interpunkcijas kļūdām un no- beidz ar ortogrāfijas kļūdām, tomēr noteiktas sistēmas nav. Recenzijas ir ļoti konspektīvas. J. Plāķa norādītās valodas kļūdas var iedalīt vairākās grupās: ortogrāfijas kļūdas, interpunkcijas kļūdas, nepilni teikumi (parcelācija), ne- veiklas teikumu konstrukcijas, citu valodu ietekmētas, formveidošanas un vārddarināšanas kļūdas, arhaismi un apvidvārdi, piezīmes par dzejas ritmu un atskaņām.

2.1. Ortogrāfijas kļūdas

Pirmās jaunajā ortogrāfijā iespīestās mācību grāmatas bija ļoti neprecīzas. Jaunā ortogrāfija vēl nebija aprasta, tās mācība vēl nebija apgūta skolās. Grūtības radīja garumzīmju lietošana vārdu piedēkļos un galotnēs, bija gadījumi, kad valodas lietotāji nezināja, kā pareizi vārds ir runājams un rakstāms, piemēram, *senātne* vai *senatne*. J. Plāķis norāda pareizo rakstījumu – *senatne* (Plāķis 1925d: 541). Atsevišķos gadījumos grāmatas veidotāji nav izpratuši kādu ortogrāfijas likumu, šajā sakarā J. Plāķis recenzijā raksta:

„... aizrādām uz kādu pareizrakstības likumu, kuŗu autors pats nav pa- reizi sapratis. Mēs turamies pie etimoloģiskas rakstības **s** un **z** savienojumos ar konsonantiem, atskaitot tos gadījumus, kur šis skaņas cēlušās no **t** un **d**. Tur rakstām tā, kā dzirdam šos skaņu savienojumus mūsu izrunā. Autors turpretim gandrīz visur pēdējā gadījumā nav ievērojis fonētiskā principa, sal.: 43. lpp. plūzt (= *plūst*); 44., 135. briezt (= *briest*); 67. iesprauzti (= *iesprausti*); 98. pagrūzti (= *pagrūsti*), 135. sviezt (= *sviest*); 175 parazti (= *parasti*); 191. kozt (= *kost*); 193. vezt (= *vest*) u.c.“ (Plāķis 1926b: 262) Tāpat netiek šķirts *k* no *g* „muguru liegt“ (= *liekt*); arī rakstīts „blej“ gaidāmā *blēj* vietā (Plāķis 1926a: 263). Reizēm rakstos ir aizmirsts norādīt garumu vārda saknē, piemēram, „Terbatas (= *Tērbatas*)“ vai rakstīt mīkstināto *ŗ*, tur, kur tas iederas, piem., „Pēterpili (= *Pēterpili*)“ u.c. (Plāķis 1926a: 491)

2.2. Interpunkcijas kļūdas

J. Plāķis nesaudzīgi vēršas pret interpunkcijas kļūdām tekstos, vispirms norādot uz konkrētiem kļūdu gadījumiem domu zīmes, komata, semikolona, kolona un punkta lietošanā (sk. Plāķis 1923a: 519, 520; 1923b: 522; 1923c: 533; 1923d: 541; 1923e: 544).

2.3. Nepilni teikumi (parcelācija)

J. Plāķis aizrāda uz lasāmo tekstu neveiklām teikuma konstrukcijām, nepilniem teikumiem. Viņš neatzīst parcelāciju, teikuma dalīšanu vairākas vienībās tekstā, par labiem teikumiem uzskatot tikai tos, kuros ir teikuma priekšmets un izteicējs, un neskata teksta vienības kontekstā. Tas ir tolaik izplatīts uzskats, kas vēl ilgi saglabājies skolu praksē.

J. Plāķis neatzīst teikumus bez gramatiskā centra, norādot uz A. Upīša darba fragmentu „Vagonā“: „Sāk kustēties. **Sākumā kā stostīdamies, raustīdamies, buferiem šķendinādams, sliežu mītnes klabinādams, pēc arvienu ātrāk un gludāk,** [teikums beidzas ar komatu – Dz.P.] Tilta margas sāk ņirbēt.“ (Dziļleja 1923 I: 111) J. Plāķis tā sakarā raksta: „Viss gabals pārlabojams teikumu konstrukcijas un pieturas zīmju ziņā. Otrais teikums sastāv vienīgi no apstākļu atribūtiem, bez predikāta un subjekta.“ (Plāķis 1925a: 519) Tās pašas iebildes pret Doku Ata „Vectēvs“ fragmentu: „Tādas laimīgas dienas abi draugi vadīja. **Un priecājās vienus priekus.**“ (Dziļleja 1923 II: 7) un A. Brigaderes „Uzvara“ tekstu „Viņam sētvidū ienākot, grafs tam skēja pretīm. **Sarkans sejā. Un kaut ko brēca.**“ (Dziļleja 1923 II: 13) J. Plāķis aizrāda, ka „atdalīti divi predikāti, saistīti ar *un*“ (Plāķis 1925b: 522). Tas pat arī A. Brigaderes „Ganu diena“ fragmentā: „Bītes, spāres siseni, irši, dunduri, „peņas kā pa pirti“ pa balto versmi. **Jo ap kuplajām ēnām noklāts puķu kā izrakstītu vilainišu.**“ (Dziļleja 1922 V: 68) J. Plāķis secina: „Visvairāk kļūdu tomēr sastopams teikumu konstrukcijās un pieturas zīmju lietošanā. Daudzārt teikums sastāv no viena vai pāris palīga locekļiem, atdalītiem ar punktu no otra teikuma. Sastopamai arī vieni paši palīga teikumi bez virsteikumiem.“ (Plāķis 1925e: 541)

2.4. Neveiklas, citu valodu ietekmētas teikumu konstrukcijas

Neveiklas sintaktiskas konstrukcijas, kas radušās citu valodu ietekmē, skaužamas, tas J. Plāķa recenzijās norādīts vairākkārt, piemēram, pasakas „Īkšķītis“ tekstā „vienam tēvam bijis dēls, bet dikti **maziņš no auguma** – pirksta lielumā tik“ (Dziļleja 1923 I: 4), labāk būtu: *maziņš augumā* jeb *maza auguma* (Plāķis 1925a: 520); K. Dziļlejas uzdevuma teksts skolēniem: „Aprakstiet, **kā starp jums cēlies naidis** un kā atkal mieru derējāt“ (Dziļleja 1923 I: 46) esot neveikls, labāk: *kā jūsu starpā cēlies..* (Plāķis 1925a: 520). K. Dziļleja hrestomātijā ievietojis J. Poruka dzejoli „Mazā viešņa pie vismazākā“ ar skaistu J. Jaunsudrabiņa zīmējumu: „Divas bizītes / **Bija uz vizītes** / Kaimiņu sētā. / Tur maza gaišmatīte, / Satīta meitenīte, / Šūpulī čučēja. / Plaukstīņas sasītās. / Bizītes pasītās – / Pie neredzētā. / **Dzīvu pupiņu,** / **Pavisam glupiņu** / Vecmāte čučēja.“ (Dziļleja 1923 I: 46, 47) J. Plāķis norāda, ka skolas grāmatā neiederas konstrukcija „bija uz vizītes“, labāk: *bija vizītē*, arī bērnu

valodas atveide nepiemērota skolēniem, piemēram, „dzīvu pupiņu pavisam glupiņu“ (Plāķis 125a: 520). Neveikli vārdu savienojumi esot arī Doku Ata dzejas rindās „Sestdienas vakars“: **Uz durvīm uznāk** saimniece, – Tai rokā silta karaša...“ (Dziļleja 1922 VI: 238). J. Plāķis iesaka – labāk: *durvīs ienāk, parādās* (Plāķis 1925e: 544). A. Austriņa stāstā „Cieniņi“ ir nederīgs teikums par ciemkukuļiem, kur minēta „kulīte bīdelētu miltu **priekš bļinām**“, labāk: *bļinām*, tāpat arī citur lieks *priekš*, piemēram, A. Švābes tekstā „Māte liek .. māla bļodu, kurai dzeltena auss **priekš ziepēm**..“ (Dziļleja 1923 I: 66). J. Plāķis skauž *priekš* lietojumu ne tikai prozas tekstos, bet arī dzejā (Plāķis 1925a: 520; 1925d: 541). Recenzējot Aleksandra Dauges un Viļa Plūdoņa *Mūsu lasāmo grāmatu pilsētas un lauku pamatskolām V. daļu* (1925), valodnieks aizrāda uz citiem nevēlamiem prepozīciju lietojuma gadījumiem: „Rūpīgāki vajadzēja labot A. Pumpura dzeju. ..aizgrābts **caur** jaunajiem, ..**caur** dievu lēmumu, ..vārdi **iz** cilvēku mutes.. Par pašu grāmatas sastādītāju valodu (rakstnieku biogrāfijās) jāsaka, ka tie bieži atlīdzina mūsu valodā izzudušo instrumentālu ar savienojumu „kā“ + nōm. pēc vācu un krievu parauga, kur latvietis tagad lieto „par“ ar piederīgu locījumu, sal. .. nodarbojas **kā** skolotājs.. (11), .. vispirms **kā** palīga skolotājs.. (184), kur strādāja **kā** rakstvedis (264) .. Ari tādus savienojumus: (dzimis) **kā** turīgs arendatora dēls.. (3), .. **kā** krodznieka dēls.. (286) etc. gluži labi var atlīdzināt ar citiem, latviski veidotiem izteicieniem.“ (Plāķis 1926: 490, 491) Turpat viņš iesaka nelietot *starp citu* (no krievu между прочем), aizstājot to ar *citū* jeb *to starpā*.

J. Plāķis aizrāda par neiederīgu vietniekvārda *tas* lietošanu artikula nozīmē, piemēram, A. Brigaderes dzejolī „Danču tracis“: „Krūmos maza / Ķiku kaza / Saucin sauc **tos** muzikantus“ (Dziļleja 1923 I: 72), tāpat arī Raiņa „Grāmatā ar melnām lapām“: „Lai **tos** noklusušos zēlo [pareizi: *žēlo* – Dz.P.] / Un **tos** modros klusi kveldē“ (Dziļleja 1922 VI: 259), arī citos Raiņa dzejoļos, piemēram, „Jaunajam draugam“: „Tev grūtā brīdī tik vien būs **tā** prieka..“ (Dziļleja 1922 VI: 260) un „Sapnis“: „Un vai tu necelsi sev jaunu valsti, **To** darbtautas valsti?“ (Dziļleja 1922 VI: 261) – sk. Plāķis 1925a: 520; 1925e, 544.

J. Jaunsudrabiņa dzejolī „Idile“ ir rindas „Ne atkauties, ne atglaudīties **vari vairs**“ (Dziļleja 1922 VI: 319), bet pēc J. Plāķa (1925e: 544) domām pareizi būtu: *nevari vairs*; arī J. Grīna dzejolī „Dieviņa zemē“ ir rindas, kas prasa labojumu: „Zeme, kā laimīga māte tvīkst: / Augusi, briedusi, **neko vairs prasa**..“ (Dziļleja 1922 IV: 96), pareizi būtu: *neprasa* (Plāķis 1925c: 533).

J. Plāķis vērsas pret aplamiem, pēc krievu valodas parauga tapušiem darinājumiem: *dzīve-ragana, cepure-salmene, rozes-dienvidnieces, samtainszils, zaldāt-sargs* (Plāķis 1925e: 532), *milži-vienači* (Plāķis 1925d: 540), *vientule-zvaigzne, svešinieces māsas* u.c. (Plāķis 1925e: 543).

2.5. Formveidošanas un vārddarināšanas kļūdas

Pie „vārdu atvasinājumu kļūdām“ J. Plāķis min vārdu formveidošanas jeb „morfoloģijas kļūdas“ un vārddarināšanas neprecizitātes ar fonētiskām nepilnībām, kas radušas dzejas ritma dēļ vai izlokšņu valodas iespaidā. Piemēram, J. Plāķis norāda, ka verbam *netupēt* rindās „Cīrulīt, mazputniņ, **Netup** ceļa maliņā“ (Dziļleja I: 4) pavēles forma ir *netupi*, bet tās īsinājums *netup* jānorāda ar apostrofu – *netup'* (Plāķis 1925a: 520). Arī verbu pavēles izteiksmes daudzskaitļa 2. personas formas jāveido pareizi: „nedarat, laižat“ (= *nedariet, laidiet*), „sniedzat, tinat“ (= *sniedziet, tiniet*), šķirot tās no īstenības izteiksmes, piemēram, „kur jūs dzīvojiet?“ (= *dzīvojat*) (Plāķis 1926a: 263).

J. Plāķis norāda uz vairākām vārda un tā formas neprecizitātēm, piemēram, pasakā „Vilks un **avēns**“ (Dziļleja 1923 I: 23) *avēns* rakstīts ar garo *ē* – labāk *avens*; „Raibuliņas“ vietā labāk *Raibaliņa* (Dziļleja 1923 I: 34); „nīdētis“ (Dziļleja 1923 I: 28) vietā – *nīsties*; „dumš“ (Dziļleja 1923 I: 36) vietā labāk *dumjš*; „Jurks“ (Dziļleja 1923 I: 52) vietā labāk – *Jurka*; „Miks“ (Dziļleja 1923 I: 63) vietā labāk – *Mikus*; „šaujiņu“ (Dziļleja 1923 I: 77) vietā labāk – *saujiņu*; „smiet“ (Dziļleja 1923 I: 87) vietā labāk – *smieties* (Plāķis 1925a: 520), kā arī „siveniņš“ vietā labāk – *sivēniņš* u.c. (Plāķis 1926: 491)

Īpaši neiecietīgs J. Plāķis ir pret *i* izkritumu izskaņā *-ītis* tādos vārdos kā *Jānīts, zaķīts*. Viņš raksta: „*i*ja-celmu n. g. bez *i* galotnē ir rupja kļūda, kura skaužama no mūsu grāmatām ārā. Dziļlejas hrestomātijā šī kļūda ļoti bieži sastopama, un vainojams par viņu ir autors. Bez jau 57. un 68. lpp. minētām sal. 72. *sunīts, kaķīts*, 78. *kriksīts, tītarbiksīts* [Fr. Bārdas „Bezdelīdzēns un zēns“ – Mans tēvs ir kriksīts.. – Dz.P.], 79. *balodīts*, 86. *mākonīts, meitenīts, pumpurīts*, 88. *minčīts*, 105. *zirneklīts, trizulīts*, 111. *veserīts*. Ja dzejas ritms ar šīs kļūdas izlabojumu cieš, tad minētās formas rakstamas ar apostrofa zīmi, bet labāk tādu kļūdainu dzejoli skolas grāmatā nemaz neievietot.“ (Plāķis 1925a: 520; arī 1925b: 523; 1925c: 532; 1925e: 542) Tāpat jāsakārto vārdu un pavārdu rakstība, piemēram, „Sauliets“ (= *Saulietis*), „Pēters“ (= *Pēteris*) u.c. (Plāķis 1926a: 491) Neiederīgs ir *i* iespraudums *a*-celma lietvārdos un īpašības vārdos, piemēram, *putnis, katris, katlis, kaklis, vienis, stipris, taisnis, vaskis, naskis, nopietnis* u.c. – Par to Plāķis 1925b: 523; 1925c: 532; 1925d: 540.

J. Plāķis uzskata, ka skolas grāmatā neiederas arī Raiņa dzejoļa „Mikla“ rindas *agri no rītus*: Bij manai māmiņai / Zelta kamolītis – / Agri no **rītus** / Pasvieda gaisā (Dziļleja 1923 I: 83). J. Plāķis raksta: „agri no rītus .. tādas *a*-celma ģen. formas rakstu valodā nav“ (Plāķis 1925a: 520). Endzelīns (1922: 325; 1951: 442) konstrukciju *nuo rītus* atradis Lerha-Puškaiša pasakās un teikās un Bārbeles, kā arī Skaistkalnes izlokšnē, kur veca *u*-celma locījuma forma saglabājusies vsk. ģen. Rakstu valodā šādas *u*-celma atliekas nav, bet *agri no rītus* Raiņa dzejā norāda uz viņa bērniībā dzirdētām apkārtnes tautas

valodas īpatnībām. Tomēr J. Plāķis uzskata, ka izlokšņu valoda nav rakstu valoda un ir šādas formas jālabo.

J. Plāķis aizrāda uz aplamu vārdu saistījumu, piemēram, Raiņa dzejoli „Lakstīgala“ vārds *priecāties* lietots ar ģenitīvu: „Lakstīgala-saldmēlīte, / Ko nerādi augumiņa? / **Priecājies lielas balss**, / Nesmej maza augumiņa“ (Dziļleja 1923 I: 78), „bet latviešu valodā *priecāties* nav sastopams ar ģenitīva [tā oriģinālā – Dz.P.] konstrukciju“ (Plāķis 1925a: 520).

J. Plāķis noraida adjektīvu atvasinājumus no substantīviem ar *-ots*, nenorādot motīvus, un labo tos, atzīstot par pareiziem tikai darinājumus ar izskaņu *-ains*: „zeltots“ (latviski tikai *zeltains* jeb *zelīts*, *rasots* (= *rasains*), „zvaigžņotā“ (= *zvaigznainā*) (Plāķis 1925b: 523), „caurumots“ (= *caurumains*) (Plāķis 1925e: 532), „līkumots“ (= *līkumains*), „asarots“ (= *asarains*) (Plāķis 1925e: 543), „ķekarotais“ (= *ķekarainais*) (Plāķis 1926b: 263).

J. Plāķis aizrāda uz nelāgiem, nesaprotamiem jaundarinājumiem rakstnieku valodā: *tāmēja?*, *žaiķarējot*, *spuliņģus*, *blīdzblācošie*, *ganta*, *sliēpa* (saskan ar *stiepa*) (sk. Plāķis 1925b: 524), *izbēdznieks* (= *bēģlis*) (sk. Plāķis 1925d: 54), *visdziļums*, *visaugstums*, *debesnica*, *izsapētīts* (= *izpētīts*) (sk. Plāķis 1925e: 543) u.c.

2.6. Arhaismi un apvidvārdi

Īpaši neiecietīgs J. Plāķis ir pret arhaismiem, barbarismiem, provinciālismiem, kurus viņš sauc par nezālēm, no kā jāiztīra skolas grāmatas. „Grāmatas autors [K. Dziļleja – Dz.P.], kā redzams aizstāv to uzskatu, ka mums nav vajadzīgs tīras, nedialektiskas rakstu valodas ar vienu noteiktu dialektu pamatā, bet, ka viņā var lietot katrs rakstnieks savas īpatnējas izlokšnes formas pēc patikas.“ (Plāķis 1925e: 540; par to arī citur: Plāķis 1925b: 523–524; 1925c: 532–533; 1925d: 540–541; 1925e: 542–543) Skolas grāmatās, pēc J. Plāķa domām, J. Jaunsudrabiņa darbu fragmentos nav lietojams vārds *sprēslica*, kas ir provinciālisms, labāk *vārpsta* (Plāķis 1925a: 520), tāpat neiederas vārds *šakalis*, kas ir lituānisms, labāk *skals* (Turpat). Raksta autore par šādu ieteikumu šaubās, jo J. Jaunsudrabiņa tekstā: *Kad vilciņš bija gatavs, es ķēros pie šakaļa. Es noplēsu pabiezu skalu, jo man vēl vajadzēja laidēja..* (Dziļleja 1923 I: 59) *šakalis* liekas ir domāts ‘resna malkas pagale, klucis’, nevis ‘skals’.

2.7. Piezīmes par dzejas ritmu un atskaņām

J. Plāķis skolas grāmatās vēlas redzēt labu dzeju, kurā ir nevainojams patmērs un atskaņas. Recenzējot K. Dziļlejas „Darbs un Dzīve I“, viņš raksta: „Nav noslēpums, ka mūsu dzejnieki vēl līdz šim raksta ar visrupjākām

klūdām gan netīši, gan arī tīši, atrazdamies atskaņu verdzībā.“ (Plāķis 1925a: 520) Iepriekš šajā recenzijā viņš min hrestomātijā ievietoto F. Bārdas „Veco pirtīņu“ (Dziļleja 1923 I: 99), kur saskaņas dēļ esot radīti aplami vārdi: „Kad tā sev dūmu seģeni siešot –, / pat circeņi klētī no karstuma **dziešot**“ (dziešot = dziedāšot, bet te saskaņas dēļ ar *siešot*).“ (Plāķis 1925a: 520) Salīdzinot šīs dzejas rindas ar F. Bārdas krājuma „Zemes dēls“ 1911. gada izdevumu (Bārda 1911: 93–94) un 1990. gada F. Bārdas dzejas izlasi (Bārda 1990: 78), redzams, ka tur dzejolī nav formas *dziešot*, bet gan – **diešot**. Kāds pārpratums! Tātad, K. Dziļlejas hrestomātijas drukas kļūdu J. Plāķis uzskatījis par dzejnieka valodas kļūdu.

Skolas mācīgbgrāmatās valodai, arī dzejai jābūt ideālai, un, tiecoties pēc ideāla, J. Plāķis raksta: „Skolas darbiniekiem te jāaizmirst visa pietāte un jāravē ārā nezāles, kas bojā mūsu tīro valodu. To prasa zinātne un mūsu nacionālais gods.. [Endzelīns (1902: 668) jau 1902. gadā ir teicis līdzīgi: „.. kas savu tēvu valodu necienī un nerūpējas par viņas tīrību, tas nevar arī krietns patriots būt.“ – Dz.P.] Vislielākā paviršība un nemākulība vērojama labas, ritma pilnas pantmēra dzejas izlasē. Grāmatā sastopams daudz klibu dzejoļu, kuŗus lasīdams un mācīdamies, bērns var sabojāt ritma nojautu, ko tam devusi daba.“ (Plāķis 1925a: 520) Viņš min neveiklas tautasdziesmas rindas „Zaķīts mājās nestāv nemaz“ (Dziļleja 1923 I: 13), kas ir „neveikls bezritma jauninājums“ (Plāķis 1925a: 521). J. Plāķim nepatīk arī daži Raiņa dzejoļi hrestomātijā, piemēram, dzejolis „Visi desmit“: „Raudzīsim, kā to lai daram, ka visus desmit saskaitīt varam. Viens, divi, trīs – Tie citi būs drīz.“ (Dziļleja I: 58) J. Plāķis raksta „Raiņa dzejolis ir pilnīga proza bez gleznu, kur pat prozas teikuma takts nav sataustāms. Par pantmēra dzeju te nevar būt ne runas; sal. arī atskaņas *trīs – drīz* (*s–z* un viens [vārds – Dz.P.] ar lauztu intonāciju, otrs ar kāpjošu [domāta stieptā intonācija – Dz.P.]. Bērna dzejas un ritma gaumi tā spēj pilnīgi samaitāt.“ (Plāķis 1925a: 251) J. Plāķis min vēl citus viņaprāt skolas hrestomātijai neveiksmīgus J. Poruka, A. Brigaderes, Fallija, E. Lejgalieša un A. Švābes dzejoļus.

3. Nobeigums

Skolas mācību grāmatu valoda ir tā, pēc kuras bērni, nākdami no dažādām latviešu valodas izloksnēm, var mācīties rakstu valodu (literāro valodu). J. Plāķa doma, ka te valodai jābūt tīrai, ideālai, ir saprotama. Tā laika latviešu rakstniekiem nav bijusi iespēja pašiem mācīties latviešu valodu skolās un izkopt savu rakstu valodu, bieži vien katrs rakstīja savā dzimtajā izloksnē vai savam laikmetam raksturīgā valodā. Tāpēc J. Plāķis iesaka nesaudzīgi labot arī daiļliteratūras valodu, jo to lasīs skolēni.

J. Plāķis skolas mācību grāmatu vērtēšanas komisijā darbojās dažus gadus, no 1923. gada februāra līdz 1926. gada martam. Viņam ir bijusi liela autoritāte IM darbinieku vidū, viņā vienmēr ieklausījušies un atbalstījuši. Piemēram, tad, kad K. Dziļleja protestē pret negatīvo viņa skolas hrestomātiju sešās daļās „Darbs un Dzīve“ novērtējumu un vēršas pret valodniekiem, uz gala sēdi 1923. gada 28. maijā ieradās un J. Plāķi balstīja Skolu departamenta direktors Longins Ausējs, vicedirektors Pēteris Zālīte, vidusskolu nodaļas priekšnieks Kārlis Ozoliņš un pamatskolu nodaļas priekšnieks Krišs Melnalksnis (Par to LVVA 6637. f., 1. apr., 862. l, 11. lp.). J. Plāķa un citu valodnieku viedokli respektēja skolas mācībgrāmatu sastādītāji un grāmatu apgādi. Latviešu valodas skolas mācības grāmatu komisijas darbs veicināja jaunās ortogrāfijas un rakstu valodas kultūras nostiprināšanos valodas lietotājos.

J. Plāķa darbu skolas mācību grāmatu komisijā turpināja E. Blese. J. Endzelīns literatūras mācību grāmatu vērtēšanā parasti nepiedalījās.

20. gs. 30. gadu otrajā pusē attieksme pret rakstnieku valodu kļūst iecietīgāka, pieļaujot atsevišķas atkāpes no literārās valodas normas, bet tās skolas grāmatā bija komentējamas. 1937. gada 19. jūnija Izglītības ministrijas „Noteikumos pamatskolu lasāmās grāmatas sastādīšanai“ 6. pantā teikts: „Lasāmie gabali jāizvēlas un jāsakārto tā, lai ar tiem būtu iespējams attīstīt un izkopt bērna valodu, pakāpeniski padarot to pareizu un bagātāku.“ (Noteikumi 1937) 11. pantā izcelta rakstu valodas kvalitāte skolas grāmatās: „Liela vērtība jāpiegriež lasāmo gabalu valodai, jāsargās no pārspilētiem jauninājumiem, barbarismiem, šaurā apvidū lietojamiem provinciālismiem un pakāpeniski jāievada bērni pieņemto svešvārdu lietošanā. Valodai jābūt pareizai, labskanīgai un daiļai.“ (Turpat) Šie noteikumi pilnībā atspoguļo arī J. Plāķa uzskatus un ir viņa darba turpinājums. Pat šādas nostājas visniknākais J. Plāķa pretinieks Kārlis Dziļleja vēlāk trimdā, sastādot Raiņa *Rakstu* izdevumu 17 sējumos (1952–1965), uzskatījis, ka Raiņa teksts ir nedaudz rediģējams. K. Dziļleja *Rakstu* 1. sējumā raksta: „Teksts visumā atstāts negrozīts, izdarot tikai sīkus redakcionālas dabas pārlabojumus, kas būtiski nekā negroza autora tekstā, un tādi īpaši nav atrunāti. Tā, saskaņā ar mūsu nodibināto ortografiju un gramatisko formu pareizrakstību, atmests J. Raiņa pieņemtais īpatnējais „nau“ (nav) un korriģētas dažas verbu formas (galv. k. imperatīvā), kā, piem.,

1925. g. tekstā

Ielaižat ceļa vīrus!

Veřat durvis, laužas vējš!

Bēgat, meitas, slēpjaties!

Meklējat, meklējat!

Ejat nost! viņa mana.

Tag. tekstā

Ielaidiet ceļa vīrus!

Veriet durvis, laužas vējš!

Bēdziet, meitas, slēpieties!

Meklējiet, meklējiet!

Ejiet nost! Viņa mana.

Tā un tamlīdzīgi rediģētājs koriģējis J. Raiņa 1925. g. tekstu ar tādām pat tiesībām, ar kādām katrs redaktors un par korrektors to būtu darījis, autoram dzīvam esot.“ (Dziļleja 1952: 176) No šā piemēra redzams, cik bīstams ir rediģētāja ceļš, kad tas aizskar vārda mākslu un kad tā ir pretrunā ar rakstu valodas normu.

Valodnieks E. Blese (1948), paužot ziņu par prof. J. Plāķa nāvi, rakstījis: „Latvju tautai jābūt pateicīgai Plāķim, ka ar viņa rīkojumu vispirms Latvijas skolās un tad arī iestādēs oficiāli lietošanā tika ieviesta mūsu tagadējā, toreiz jaunā pareizrakstība.“ Ne mazāki nopelni J. Plāķim ir rakstu valodas normu praktiskā ieviešanā, jo līdz viņam tik rūpīga darba ar skolas lasāmo grāmatu tekstu nebija bijis.

Avoti un literatūra

Nepublicētie

Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA) 6637. fonds, 1. apraksts, 862. lieta – Skolu mācību grāmatu novērtēšanas sēžu protokolu grāmata, 1923–1925.

Publicētie

- Bārda, Fricis. 1911. *Zemes dēls. Dzejas*. Rīgā: Zalktis.
- Bārda, Fricis. 1990. *Raksti divos sējumos. Pirmais sējums*. Rīga: Liesma.
- Blese, Ernests. 1948. Prof. Juŗa Plāķa piemiņai. *Tēvzeme*. Nr. 22., 1948. gada 20. martā.
- Dziļleja, Kārlis. 1922 IV. *Darbs un dzīve*. IV. Latvju daiļliteratūras chrestomātija pamatskolas ceturtais klasei. Trešais, papildināts izdevums. Ilustrējis N. Strunke. Rīga: Kultūras Balss.
- Dziļleja, Kārlis. 1922 V. *Darbs un dzīve*. V. Latvju daiļliteratūras chrestomātija pamatskolas piektai klasei. Ilustrējis U. Skulme. Rīga: Kultūras Balss.
- Dziļleja, Kārlis. 1922 VI. *Darbs un dzīve*. VI. Latvju daiļliteratūras chrestomātija pamatskolas sestai klasei (Latvju rakstniecības vēsturei un poētikai). Ilustrējis I. Zeberinš. Rīga: Kultūras Balss.
- Dziļleja, Kārlis. 1923. Kā Izglītības ministrijā novērtē skolas grāmatas? *Mūsu Nākotne*, 9. 262–264.
- Dziļleja, Kārlis. 1923 I. *Darbs un dzīve*. I. Latvju daiļliteratūras chrestomātija pirmsskolai un pamatskolas pirmajai klasei. Ilustrējis J. Jaunsudrabiņš. Ceturtais (salīdzinot ar trešo negrozīts) izdevums. Rīgā: Kultūras Balss.
- Dziļleja, Kārlis. 1923 II. *Darbs un dzīve*. II. Latvju daiļliteratūras chrestomātija pamatskolas otrajai klasei. Sestais (salīdzinot ar piekto – negrozīts) izdevums. Ilustrējis J. Jaunsudrabiņš. Rīga: Kultūras Balss.
- Dziļleja, Kārlis. 1952. Komentāri „Pūt, vējiņi!” tekstam. J. Rainis. Pūt, vējiņi! Tautas dziesma piecos cēlienos. *J. Rainis. Raksti. I. sējums*. K. Dziļlejas redakcijā. Vesterosa: J. Abuča apgāds Ziemeļblāzma. 176–180.

- Endzelīns, Jānis. 1902. Recenzija: Rokas grāmata tagadējā latviešu valodas pareizrakstībā. Sastādījis R. Cukurs. Valmierā 1901. *Pēterburgas Avīžu Literāriskais Pie-likums*, 73, 579–580. (= Endzelīns, Jānis. *Darbu izlase*. I. Rīga: Zinātne, 1971. 667–670.)
- Endzelīns, Jānis. 1922. *Lettsche Grammatik*. Rīga: A. Gulbis.
- Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Noteikumi 1937 = Noteikumi pamatskolu lasāmās grāmatas sastādīšanai. Rīgā, 1937. gada 19. jūlijā. P 3931. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr.7/8. 1937, II, 150–151; *Valdības Vēstnesis*. 1937, nr. 159, 1937. gada 20. jūlijā.
- Plāķis, Juris. 1925a. Universitātes pārstāvja prof. J. Plāķa atsauksme (par K. Dziļlejas *Darbs un dzīve I* 1923). Skolas grāmatu novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 5 (1925, I), 519–521.
- Plāķis, Juris. 1925b. Universitātes pārstāvja prof. J. Plāķa atsauksme (par K. Dziļlejas *Darbs un dzīve II* 1923). Skolas grāmatu novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 5 (1925, I), 522–524.
- Plāķis, Juris. 1925c. Universitātes pārstāvja prof. J. Plāķa atsauksme (par K. Dziļlejas *Darbs un dzīve IV* 1922). Skolas grāmatu novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 5 (1925, I), 531–533.
- Plāķis, Juris. 1925d. Universitātes pārstāvja prof. J. Plāķa atsauksme (par K. Dziļlejas *Darbs un dzīve V* 1922). Skolas grāmatu novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 5 (1925, I), 540–541.
- Plāķis, Juris. 1925e. Universitātes pārstāvja prof. J. Plāķa atsauksme (par K. Dziļlejas *Darbs un dzīve VI* 1922). Skolas grāmatu novērtēšanas komisijas atsauksmes un spriedumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 5 (1925, I), 541–544.
- Plāķis, Juris. 1926a. Universitātes pārstāvja prof. J. Plāķa atsauksme (par A. Dauges un V. Plūdoņa *Mūsu lasāmā grāmata pilsētas un lauku pamatskolām*. V daļa. Rīgā, 1925). Skolas grāmatu recenzijas komisijas atsauksmes un lēmumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 5/6 (1926 I), 490–492.
- Plāķis, Juris. 1926b. Universitātes pārstāvja prof. J. Plāķa atsauksme (par R. Klausīņa *Ievads latvju rakstniecībā*. I daļa. 2. izd. 1925). Skolas grāmatu recenzijas komisi-
jas atsauksmes un lēmumi. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 9 (1926 II), 262–263.

Dzintra Paegle
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050, Rīga, Latvija
dzintrap@latnet.lv

SUMMARY

Juris Plāķis' Views on Language Norms in His Reviews of School Literature Chrestomathies

Dzintra PAEGLE

The article brings to light the little studied views of the Latvian linguist professor J. Plāķis (1869–1940) about the editing of school reading books and supplies information about his ideas for the improvement of the standard language. J. Plāķis worked in the Latvian language elementary school book commission of the Latvian Ministry of Education from February of 1923 until March of 1926. During this time he was scientific prorector (vice-president) of the University of Latvia from 1922 to 1924 and from 1925 to 1927. The article is based on reviews of parts I, II, IV, V of K. Dziļleja's literature chrestomathy *Darbs un dzīve (Work and Life)* and other reviews of literary chrestomathies published in the *Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā* (the monthly magazine of the Ministry of Education) for the years 1925 and 1926 under the rubric *Kritika un bibliogrāfija* ("Criticism and Bibliography") and the protocols of the meetings of the commissions on text-book evaluation, which are preserved in the Latvian National history archives. The language mistakes pointed out by J. Plāķis are divided into several categories: orthographic mistakes, mistakes in punctuation, incomplete sentences, awkward sentence structure, influence of foreign languages, errors in forms and word-formation, archaisms, dialect words, remarks on poetic rhyme and rhythm. The material analyzed allows one to conclude that great honor is due to J. Plāķis in the introduction of the new Latvian orthography and the establishment of norms for the written language.

HRONIKA – CHRONICLE

**Latgalistikas konferences — Sanktpēterburgā (2008)
un Rēzeknē (2009)**

Ar Ontona (Antona) Skrindas gramatikas pieminēšanu **2008. gada 19.–21. septembrī Sanktpēterburgas Valsts universitātē Krievijā** sākts jauns starptautisku konferenču cikls baltu filoloģijā. Šais valodnieku un saskarīgu robežzinātņu pētnieku saietos iecerēts aplūkot nozīmīgus latgalistikas jautājumus, koordinēt sadarbību latgaliešu valodas un kultūras izpētē, popularizēšanā, attīstībā. Vienlaicīgi ir iespējams aktualizēt kādu svarīgu Latgales vai ar Latgali saistītu kultūras dzīves notikumu.

2008. gada rudenī apritēja apaļi simt gadi pirmajai pašu Latgales latviešu jeb latgaliešu sagatavotajai un iespiestajai gramatikai – Ontona Skrindas „Latwišu wolúdas gramatikai“ (krieviski – «Латышская грамматика летгальскаго наречия»). Grāmata izdota 1908. gadā Sanktpēterburgā, un šī pilsēta Latgales latviešu kultūrai 19. gs. pēdējā ceturksnī un 20. gs. sākumā bijusi ne mazāk svarīga kā Tērbata Vidzemes un Kurzemes latviešiem 19. gs. 2. pusē. Pēterburgā izglītojusies un nacionālajā apziņā pieņēmusies pirmā Latgales latviešu inteliģences paaudze, un tās slavenāko darbinieku plejādē – arī trīs brāļi Skrindas: Kazimirs, Ontons, Benedikts. Pēterburgā izspriesti un izdevumos iedzīvināti latgaliešu runas atveidei izvēlētie grafiskie paņēmieni, notikusi dialektālo formu saskaņošana. Savukārt O. Skrindas gramatika ir vērā ņemams baltu valodniecības piemineklis, ar to tiek nostiprināti normatīvie pamati mūsdienīgai Latgales latviešu rakstībai, vadlīnijas turpmākiem latgaliešu rakstības kopējiem. Ir drošas ziņas par vēl agrāku līdzīga satūra darbu – ap 1887. gadu Pēterburgas katoļu garīgā semināra audzēkņu vajadzībām uzrakstīto Franča Trasuna gramatiku, tomēr tā līdz mūsdienām nav saglabājusies (viens no gramatikas norakstiem interesentiem bijis pieejams vēl 1935. g. 29. maija Latgaliešu grāmatu izstādē Rēzeknē).

O. Skrindas gramatika savulaik saņēmusi bargu valodnieka J. Endzelīna kritiku (DI II 614–617) par vairāku jautājumu risinājumu, tomēr te nebūtu jāaizmirst, ka pirmie filologa izglītību guvušie Latgales latvieši parādās tikai 20. gs. 30. gados. Līdz tam latgaliešu rakstību kopj latgaliešu valodas mīļotāji, kas veclatgaliešu rakstības posmā (1753–1865) turklāt ir sveštautieši – dažādu garīgo ordeņu un laicīgie priesteri.

Ārsta O. Skrindas gramatikā raudzīts ne tikai dot sistēmisku pārskatu latgaliešu rakstības apguvējiem un lietotājiem, bet arī atspoguļot aprakstāmās valodas dabu, sniegt paskaidrojumus par to vai citu skaņu un formu, kur tas ir iespējami vai nepieciešami. Nostādņu saskaņošanai par aktualizējušos (jo

20. gs. s. notiek atbrīvošanās no vairākiem poliskās grafikas paņēmieniem) Latgales latviešu vispārlietojamo rakstu formu, kā arī konkrētu pareizrakstības jautājumu izlemšanai latgaliešu rakstības entuziasti – pamatā Pēterburgas studenti un daži mācītāji – bija pulcējušies 1907. gada 17. augustā Rēzeknē, bet jau 10. septembrī O. Skrindas grāmatas manuskripts ticis nodots iespiešanai. Gramatika (78 lpp.) ir rakstīta krievu valodā, paradigmas un piemēri doti latgaliski, beigās sniegts abu latviešu valodas „galveno izlokšņu“ – lejslatviešu (нижнелатышское) un augšlatviešu (верхнелатышское) – īss salīdzinājums.

Uz O. Skrindas gramatikas iznākšanas laiku latgaliešu rakstībai jau ir ievērojama pagātne: fragmentāri ieraksti latgaliski atrodami vismaz kopš 17. gs. beigām, kad Infantijas tiesu aktīs parādās vietējo zemnieku liecības strīdos par muižu robežām un kungu īpašumiem. Latgales latviešu rakstība īsti noformējas 18. gs. vidū, izdevumos tiek sekots pirmās līdž mūsu dienām saglabājušās latgaliešu grāmatas „Evangelia toto anno“ jeb „Evaņģēliji visam gadam“ (1753) paraugam (kā vērtīgs avots baltistikai grāmata 2004. gadā izdota atkārtoti). Veclatgaliešu izdevumos izmantotā poliskā grafika (ar nelieliem izņēmumiem) saglabājas līdz 20. gs. sākumam. Atsevišķu grafisko paņēmieni maiņas Polijā atspoguļojas arī latgaliešu rakstos.

Latviešu divu rakstību rašanās un nostiprināšanās saistāma ar Latvijas novadu vēsturisko nošķirtību, atšķirīgu ekonomisko un kultūras dzīvi vairāku gadsimtu garumā (1629–1917), kas, saprotams, nevarēja palikt bez sekām. Latgaliskā mantojuma kā latviešu kultūras organiskas daļas apguve Latvijā patiesībā vēl tikai sākas (labākajā gadījumā – atsākas pēc kārtējā garāka pārrāvuma), un Ontona Skrindas gramatikas simt gadu pieminēšana bija labs iemesls latgaliskā mantojuma aktualizēšanai. Tā latgalistikas 1. konferences rosinātāju – Sanktpēterburgas Valsts universitātes baltistu – iniciatīva guva atbalstu ne tikai Latvijas, bet arī citu valstu baltu filoloģijas speciālistos, par ko ir liels gandarījums. Gramatikas konferences organizētāju sarūpētais tēzu krājums (<http://www.genling.nw.ru/baltist/Baltconf/2008Skrynda/Skrynda.pdf>) sniedz ieskatu saieta ievirzē un aplūkoto jautājumu problemātikā.

Pirmā latgalistikas konference bija pulcinājusi vairāk nekā 40 dalībniekus no Latvijas, Krievijas, Polijas, Baltkrievijas, pārskatu par dienvidgauņu valodu tēzu krājumam bija iesniedzis arī Igaunijas pārstāvis. Uzsākto konferenču starpdisciplināro raksturu apliecināja referentu, tostarp vairāku jauno zinātnieku, priekšlasījumi. Varēja klausīties un diskutēt gan par latgaliešu rakstības vēstures un normēšanas jautājumiem teorētiskā un praktiskā aspektā (L. Bernāne, J. Cybuļs, A. Stafecka, A. Vulāne, I. Sperga, I. Dzene, M. Papiņa, L. Pūga, K. Zute, L. Leikuma), gan latgaliešu vai Latgalei veltītās literatūras atsevišķiem nozīmīgiem izdevumiem (I. Kalniņa, V. Lukaševičs, I. Šuplinska, V. Vecgrāvis, Ž. Badins), svarīgiem latgaliešu folkloras avotiem (N. Naua), apspriesties par etnolingvistisku (I. Šuplinska, S. Lazdiņa, H. Martens,

I. Saukāne, A. Kļavinska, I. Ločmele) un leksikostatistisku (A. Andronovs) pētījumu rezultātiem, psiholingvistiskiem vērojumiem (A. Vecgrāve), pieminēt Latgales kultūras dzīves aktualitātes (R. Naglis). Konferences priekšlasījumu klāstu iederīgi kuplināja kaimiņu valstu zinātnieku pētījumi – I. Nikolajeva pārdomas par dažu Baltijas somu tautu likteņiem, A. Daugavietes atzinumi par izmaiņām (pārbīdēm) augšzemnieku vokāļu sistēmā, Ņ. Suprunčuka vērojumi par asistematiskām parādībām baltkrievu un latgaliešu līdzskaņu mīkstināšanas sistēmā. Daļa referātu izvērsumu patlaban jau lasāma izdevumā „Latgalistikys kongresu materiali, I“ (2009). Krājums iecerēts kā turpinājumizdevums latgalistikas konferencēs izskanējušo referātu publicēšanai.

Pirmajā latgalistikas konferencē ar referātiem piedalījās ne tikai lingvisti un literatūrzinātnieki, bet arī skolotāji – Latgaliešu valodas, literatūras un kultūrvēstures skolotāju asociācijas aktīvisti (V. Dundure, A. Žogota, I. Slišāns), savukārt Daugavpils rajona Vaboles Brāļu Skrindu dzimtas muzeja pārstāvji konferencei bija sagatavojuši ne tikai 2 referātus (A. Lazdāne, R. Gadzāns), bet arī nelielu ceļojošo izstādi un muzikālu apsveikumu (A. Lazdāne, V. Skrinda, M. Kuriga, J. Ģipters).

Latgalistikas 1. konferenci atklāja Latvijas Republikas Ģenerālkonsulāta Sanktpēterburgā konsuls Raitis Aveniņš, bet Tilžas priesteris Alberts Budže vadīja īpašu svinīgu dievkalpojumu Sv. Katres baznīcā, kas pati par sevi ir simbols visam latgaliskajam, kas risinājies Sanktpēterburgā. Tā pēc ilga pārtraukuma Sv. Katres baznīcā dievkalpojums atkal notika latgaliski.

Saieta organizētāji bija gādājuši arī par referentu brīvajām stundām. Jāatzīst, to bija pamaz, jo darbs ritēja vienā sekcijā. Pēc konferences dalībnieki izmantoja iespēju apmeklēt bijušo Viborgas katoļu baznīcu, kas atrodas Viborgas kapos. Tajos atdusas vietu raduši desmitiem peļņā gājēju no Latgales, tostarp ievērojami kultūras darbinieki, kā, piemēram, katoļu mācītājs un grāmatu autors Seimaņš Tukišs (1867–1903). Padomju gados kapsēta tika iznīcināta, tai pāri ierīkots ceļš, bet baznīca (jau bez torņa) ierobežota ar dažādām būvveidīgām piebūvēm – noliktavām, tirdzniecības iestādēm, sīkām ražotnēm. Patlaban draudze baznīcu ir atguvusi, notiek dievkalpojumi. Baznīcas pagrabstāvā iekārtota ekspozīcija par katolicisma sākumiem un tā pretrunīgo vēsturi Krievijā, ar to viesus iepazīstināja katoļu Baznīcas vēsturnieks Staņislavs Kozlovs-Strutinskis.

Konferences beigu apaļajā galdā izvērtās dzīvas diskusijas par turpmāk darāmiem darbiem latgalistikā. Dalībnieku atzinumi tika formulēti īsās tēzēs, par svarīgu atzīstot turpmāku latgaliešu rakstu jeb literārās valodas kopšanu rakstu un mutvārdu formā un vienojoties atzinumā, ka to nav iespējams sekmīgi veikt bez zinātniskiem pētījumiem. Darāmā netrūkst: būtu nepieciešama teorētiskā un vēsturiskā gramatika, papildu pētījumi dialektoloģijā un sociolingvistikā. Tuvākie latgalistikas uzdevumi būtu vairāki: vārdnīcas sastādīšana, apzinot

un izmantojot jau esošos resursus, mācību un rokasgrāmatas sastādīšana skolai, kompaktdiska sagatavošana ar kultūrvēstures materiāliem, automātiska pareizrakstības pārbaudītāja un latgaliešu rakstniecības bibliogrāfijas sagatavošana, būtu arī nepieciešams latgalistikas kurss visās augstskolās (īpaši filologiem, pedagogiem).

Otra latgalistikas konference tika organizēta **Latvijā, Rēzeknes Augstskolā**, notika **2009. gada 15.–17. oktobrī**. Tā bija veltīta ievērojamās Latgales dzejnieces, folkloristes un latgaliešu valodas kopējas Marijas Andžānes 100 gadu atcerei (dzimusi 1909. gadā Šķaunes pagasta Mačos, mirusi 1988. gadā Amerikā, Ņujorkas štatā). Marija Andžāne, kopš pirmā publicētā dzejoļu krājuma „Reits“ (1933) saukta par latgaliešu dzejas „lakstīgalu“, pirmskara Latvijā bija aktīva kultūras darbiniece, skolotāja, literāte. Emigrācijā publicējusies maz: iznākuši dzejoļu krājumi „Namīra vortūs“ (1951) un „Caur dvēseles prizmu“ (1977), izdoti sirsnīgie un kultūrvēsturiskām uzziņām bagātie bērniības atmiņu tēlojumi „Izejas punkts“ (1982). Pēc M. Andžānes dzīvesbiedra K. Stroda-Plencinīka 1994. g. dzimtenes apmeklējuma latviešu literatūras kopaina bagātinājās ar M. Andžānes dzejas izlasi „Dimensiju kvadrātsaknes“ (1999). Dzejoļus rokrakstā K. Strods-Plencinīks dāvināja Rīgas latgaliešu biedrībai „Trešō zvaigzne“, bet, pievienojot atsevišķas publikācijas periodikā, krājumu izdošanai sagatavoja Rēzeknes Augstskolas literatūrzinātniece Ilga Muizniece. Dzejoļi rakstīti galvenokārt brīvajā pantā, latviešu literārajā valodā, un ir plosošu pārdomu pilnas rindas par pasauli ap sevi un sevī.

Par dzejnieces dzimtajām vietām un literāro mantojumu mūsdienās rūpējas M. Andžānes radi un vietējā pašvaldība, bibliotēka, tāpat Rēzeknes Augstskola. 1990. g. ir atklāts piemiņas akmens Šķaunes pagasta Maču ciemā, 1999. g. izveidota piemiņas ekspozīcija Šķaunes Tautas namā. 2009. g. izdots M. Andžānes 100 gadu atcerei veltīts mūzikas un videostāstu disks „Sūpluok“ (mūzikas autors Sovvaļņīks, videostāstu veidotāji I. Šuplinska, M. Justs), kas tika prezentēts latgalistikas konferences otrajā vakarā.

2. latgalistikas konferencē tika nolasīts ap 45 referātiem, darbs ritēja divās paralēlās sekcijās: Literatūras, vēstures, kultūras vēstures un Valodniecības, kā arī trijās plenārsēdēs (latgalistikas jautājumiem gan bija veltīti ne visi referāti). Šai konferencē tika prezentēts starptautiskā sadarbībā (Rēzeknes Augstskola kopā ar Milānas-Bikoma universitāti Itālijā, projekta beigu posmā pieslēdzoties Tartu universitātei) tapušais apjomīgais pētījums „Valodas Austrumlatvijā: pētījuma dati un rezultāti“ (2009). Konferencē autorus varēja dzirdēt gan par nepieciešamās metodikas izstrādi pētījumam, anketēšanas gaitu pagastos un pilsētās (anketas tika aizpildītas latviski, latgaliski un krieviski), anketu datu apstrādes peripetijām. Dati grāmatai vākti 4 gadu laikā, aptaujājot vairāk

nekā 9000 respondentu un izveidojot visai vienmērīgu apzināmās teritorijas pārklājumu, kaut arī neaptverot visu Latgali un Sēliju. Ar šo minētais pētījums patlaban ir plašākais, kāds sociolingvistikā (arī etnolingvistikā) jebkad veikts Eiropā. Atliek pievienoties projekta galveno vilcējspēku un krājuma sastādītāju S. Lazdiņas un I. Šuplinskas cerībai, ka grāmatas kvantitatīvie un kvalitatīvie rādītāji tiks respektēti ilgtermiņa stratēģijas un atsevišķu neatliekamam pasākumu izstrādei Latgales izglītības, kultūras un valodas politikas jautājumu risināšanā. Konferences atklāšanā šo vēlmi izteica arī Rēzeknes domes izpilddirektors Raimonds Oļehno un citas prominences. Klātesošie varēja iepazīties ar nesen izveidotās LatBLUL (Latvijas reģionālo un mazāk lietoto valodu savienība) prezidentu lībieti Jāni Medni, kurš uzsvēra lībiešu, Latvijas igauņu un citu Latvijā vēsturiski dzīvojošo un Latvijas valstij lojālo tautību un to valodu interešu ievērošanu, lietošanas nepieciešamību pašidentitātes saglabāšanā. Līdzīgos ieskatos viņš ir arī par Latgales latviešu valodu. Konference beidzās ar rezolūcijas pieņemšanu par reģionālās valodas statusa nepieciešamību latgaliešu rakstu jeb literārajai valodai, kas droši vien sabiedrībā tiks uztverts neviennozīmīgi. Tomēr šā latviešu valodas paveida kopšanu, attīstīšanu, izpēti (līdz 1917. g. tā bija vienīgā Latgalē dzīvojošo latviešu resp. latgaliešu latviešu valoda) ilgāk vairs nedrīkstētu atstāt tikai entuziastu ziņā.

Ar savu veikumu projektā monogrāfijas prezentācijā iepazīstināja katrs tā dalībnieks, ieskaitot Itālijas profesorus (Gabriele Iannaccaro, Vitorio Dell' Akila), Rēzeknes Augstskolas mācītspēkus (S. Lazdiņa, I. Šuplinska, H. F. Martens, A. Juško-Štekele, V. Čakša, V. Malahovskis, A. Kļavinska) u. c. Vairāki referāti, kas balstīti apjomīgā pētījuma rezultātos, skanēja arī turpmākās sekciju sēdēs.

Sekciju referātos tika skartas Latgales latviešu valodas attīstībai stratēģiski svarīgas lietas (H. Martens, I. Sperga, A. Andronovs, I. Magazineinis, S. Lazdiņa), tika aktualizēti maz zināmi fakti no latgaliešu rakstības un grāmatniecības vēstures, priekšlasījumos ietverot ziņas no arhīvu materiāliem (S. Kalvāne, L. Leikuma). Inovatīvi ir A. Mickeviča Poznaņas universitātes profesores N. Nauas meklējumi latgaliskajos tekstos, tāpat L. Andronovas sāktie pētījumi par ziemeļlatgaliešu runu. Jaunas ziņas sniedza A. Stafacka, M. Papiņa un vēl citi referenti. Saistoši bija vairāki plenārsēžu priekšlasījumi: par M. Andžānes latviskuma izpratni runāja I. Šuplinska, romantisma pragmatisko dimensiju kultūrā ar ierastu eleganci iztirzāja S. Lasmāne. Negaidīts, bet patīkams pārsteigums bija Krasnojarskas novada Ačinskas latgaliešu biedrības vadītāja Anatolija Ugainova priekšlasījums latgaliski, viņš stāstīja par dzimto sādžu Biriļusu Maļinovku, kuras mūsdienās vairs nav.

Atklāšanas pasākumā azartiski muzicēja Rēzeknes jauniešu folkloras kopa „Vīteri“ (vad. S. Stare, E. Lipskis). Iespaidīgs bija Kauņas profesora Alfonsa Motuza priekšlasījums par psalmu dziedājumu paralēlēm latviešu

un lietuviešu katoļu tradīcijās, referenta teikto iederīgi papildināja viesi no Lietuvas – Pakražanču kultūras centra folkloras kopa (vad. Danute Anankaite), kas izpilda gan garīga, gan laicīga satura dziesmas.

Pēc konferences tās viesi izmantoja iespēju iepazīties ar Sv. Nikolaja vecticībnieku lūgšanu namu, kas celts 19. gs. beigās. Plaši pazīstami ir šīs baznīcas trīs zvani, kas lieti no sudraba un vara Krievijas pilsētā Gatčinā. Viens no tiem ir lielākais Latvijā un sver gandrīz 5 000 kg, bet lielākā zvana mēle ir ap 200 kg smaga. Šoreiz zvans tika ieskandināts konferences dalībniekiem par godu. Miera ielas kapos tika apmeklētas latgaliešu kultūras darbinieku atdusas vietas.

Trešā latgalistikas konference plānota **Vācijā, Greifsvaldes Ernsta Morica Arndta universitātē 2010. gada rudenī**. Greifsvaldes universitāte ir vienīgā Vācijas universitāte, kur baltistiku var studēt kā akadēmisku priekšmetu, latviešu un lietuviešu valodu dažādu specialitāšu studentiem māca vieslektori no Latvijas, Lietuvas vai citu valstu augstskolām, kurās pastāv specializācija baltistikā.

*Lidija Leikuma
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
lleikuma@inbox.lv*

RECENZIJAS – REVIEWS

Giuliano Bonfante. Baltistikos raštai = Scritti baltistici. Parengė Pietro U. Dini ir Bonifacas Stundžia. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, 259 p.

Recenzuojamoji knyga pratęsia prieš penkerius metus Pietro U. Dinio ir Bonifaco Stundžios sumanytą ir Giacomo Devoto baltistikos darbų rinkiniu (Dini, Stundžia, eds. 2004) pradėtą italų baltistinio palikimo seriją. Joje skelbiami visi svarbesni baltistiniai Giuliano Bonfantės (1904–2005) darbai ir jų vertimai į lietuvių kalbą. Bonfantė – įdomi asmenybė, nugyvenęs ilgą ir gana sudėtingą gyvenimą, plačių interesų kalbininkas, vienas žymiausių neolingvistų, daug nuveikęs bendrosios kalbotyros (animizmas, tabu, fonosimbolizmas), lingvistinės istoriografijos, indoeuropeistikos (akcentologija, etimologija), italų kalbos dialektologijos ir kitose kalbos mokslo srityse. Rinkinyje skelbiami Bonfantės baltistiniai darbai gražiai papildo jo raštų rinktinę (Gendre, ed. 1986–1994). Jie (ypač akcentologijos tyrimai) rodo autoriaus originalumą ir turi ne tik istorinę, bet ir išliekamąją vertę.

Knygą sudaro dvi beveik vienodos sandaros dalys. Kaip rašoma pratarmėje (p. 9), ji skiriama visų pirma lietuvių skaitytojams, todėl iš pradžių dedami lietuviški Bonfantės straipsnių vertimai, o tik po to skelbiami jų originalai. Toks dvikalbis Bonfantės raštų publikavimas daro knygą naudingą ne tik lietuvių, bet ir užsienio mokslininkams, be to, leidžia įvertinti vertimų tikslumą ir grakštumą, todėl ją galima naudotis ir lietuvių ar italų kalbų didaktikos tikslais, taip pat vertimo studijoms.

Abi knygos dalis pradeda pratarmė ir įvadiniai jos rengėjų straipsniai, kuriuose apžvelgiamas Bonfantės gyvenimas ir baltistikos darbai. Pietro U. Dinio straipsnis „Giuliano Bonfantės domėjimasis baltų kalbomis“ (p. 13–24; itališkas originalas p. 139–151) gražiai parodo, kad baltistika Bonfantę traukė visą gyvenimą: baltų kalbos jo nagrinėjamos ne tik specialiuose į šį rinkinį sudėtuose straipsniuose – jų faktais remiamasi ir didžiuosiuose darbuose (pvz., *I dialetti indoeuropei*, 1931). Bonifaco Stundžios straipsnyje „Giuliano Bonfantės įnašas į baltų kalbų akcentologiją“ (p. 25–31; itališkas vertimas p. 152–159) gerai paaiškinta morinė indoeuropiečių prokalbės vokalizmo samprata, palyginta, kaip lietuvių kalbos vokalizmą aiškino Bonfantė ir Antanas Baranauskas, nurodyti Bonfantės bandymo performuluoti de Saussure'o dėsni trūkumai ir išliekamąją vertę tebeturinčios išvalgos, atskleisti netiesioginiai jo idėjų atgarsiai šiuolaikinėje baltistikoje (Jasanoffo teorija).

Toliau abiejose knygos dalyse spausdinami paties Bonfantės darbai. Iš viso rinkinyje skelbiama 16 Bonfantės publikacijų ir jų lietuviškų vertimų. Pagal tematiką jos suskirstytos į keturis skyrius.

Pirmą skyrių „Baltų kalbų padėtis indoeuropiečių kalbų šeimoje“ sudaro 5 neilgi straipsniai. Straipsnis „Archajiška‘ ir ‚konservatyvu‘ baltų kalbų grupėje“ pirmą kartą publikuotas dar prieškariniu žurnale *Studi Baltici*. Lietuvių kalba jame laikoma konservatyviausia iš indoeuropiečių kalbų, bet ne tokia archajiška, kaip lotynų, keltų ir galbūt germanų kalbos (p. 40–41). Prie panašios tematikos autoriaus grįžta daugiau kaip po keturių dešimtmečių ir Italijos bei Vokietijos periodikoje paskelbta straipsnių apie baltų kalbų tarpusavio santykius (latvių kalba esanti „apskritai naujoviškesnė už lietuvių ir dar daugiau už prūsų kalbą“, p. 46) ir jų vietą indoeuropiečių kalbų šeimoje (jos istoriniais laikais buvusios „į šiaurę nuo germanų ir slavų kalbų“, p. 51). Pora trumpų straipsnelių apie indoeuropiečių trumpojo *e* atitikmenis baltų bei armėnų kalbose yra ir paskutinės baltistinės Bonfantės publikacijos.

Didžiausią, antrą, rinkinio skyrių „Supersegmentiniai bruožai“ sudaro 6 straipsniai. Baltų kalbų kirčiavimas nagrinėjamas keturiuose praėjusio amžiaus ketvirtame dešimtmetyje Bonfantės paskelbtose publikacijose, o straipsniai apie graikų, baltų, slavų ir vedų kalbų priegaides ir apie priebalsio *č* fonosimbolizmą lietuvių kalboje paskelbti vos prieš du dešimtmečius. Būtent šios tematikos straipsniai laikomi originaliausiaisiais autoriaus darbais (plg. p. 25). Dar 1931 m. Bonfantė pabandė kitaip suformuluoti Ferdinando de Saussure'o dėsnį. Nors jo bandymas nesulaukė pritarimo, tačiau straipsnyje „Naujas de Saussure'o dėsnio formulavimas“ paskelbta minčių, kurios iki šiol neperarado savo vertės (plg. įvadinį Stundžios straipsnį). Kituose baltų kalbų kirčiui ir priegaidėi skirtuose straipsniuose tikslinama indoeuropiečių prokalbės trejopo ilgumo skiemenų idėja, nagrinėjami Leskieno, de Saussure'o, Hirto dėsniai. Straipsnyje „Č fonosimbolizmas lietuvių kalboje“ remiamasi šio garso fonosimboline verte ispanų, italų ir vokiečių kalbose ir teigiama, kad tarp vokiečių ir lietuvių kalbų *č* galimas istorinis ryšys (plg. p. 110). Afrikatos *č* fonosimbolines vertes dabartinės lietuvių kalbos ekspresyviojoje leksikoje aprašė Jolanta Zabarskaitė (plg. 1995: 201t ir kt.); jos šiam reiškiniiui pavadinėti vartojamas iš rusų kalbotyros perimtas terminas *fonosemantika*.

Trečiame skyriuje „Leksika ir etimologija“ įdėti trys trumpi straipsneliai. Pirmasis, apie Baltijos jūros vardą, paskelbtas dar prieš karą. Jame šis jūros pavadinimas kildinamas iš ilyrų kalbos (plg. jo kilmės hipotezių apžvalgą knygoje Dinį 2000: 23–27). Straipsniai apie tocharų, baltų ir slavų kalbas siejančią izoglosą *ě* > *ye* (> *ya*) ir apie gintaro pavadinimus baltų, germanų, lotynų ir graikų kalbose parašyti praėjusio amžiaus pabaigoje. Pastarajame aptariami lotynų ir germanų kalbų *glaesum*, graikų *έλεκτρον*, o apie lietuvių *gintaras* ir latvių *dzitars* užsiminta tik tiek, kad jie „turėtų būti kaip nors susiję su rusų *jantar*“ (p. 124). Baltiškų gintaro pavadinimų etimologija laikoma neaiški ir kitų kalbininkų (plg. Smoczyński 2007: 180).

Ketvirtame, paskutiniame, knygos skyriuje „Recenzijos“ skelbiamos Holgerio Pederseno ir Wolfgango P. Schmido knygų recenzijos, kuriose prasimuša autoriaus apmaudas dėl jo ankstesnių publikacijų ignoravimo.

Knygoje skelbiami Bonfantės straipsniai parašyti italų, ispanų, prancūzų ir anglų kalbomis. Juos į lietuvių kalbą išvertė šeši vertėjai: Dainius Būrė iš italų ir į italų kalbą, Diana Dunajevienė ir Bonifacas Stundžia iš italų kalbos, Rasa Klioštoraitytė iš italų ir ispanų kalbų, Lina Perkauskytė iš prancūzų kalbos ir Birutė Jasiūnaitė iš anglų kalbos. Įvertinti vertimus – ne šios recenzijos uždavinys, paminėsiu tik kelis dalykėlius, užkliuvusias skaitant lietuvišką tekstą. Vertimas netikslus ar nepakankamai neaiškus šiais atvejais: „*liet. áuksas -k-* man kelia abejonių“ (p. 46), plg.: „*il k del lit. áuksas mi fa qualche difficoltà*“ (p. 174); „*graikai [...] pritaikė vietinę hidronimiją ir paliko senąją*“ (p. 132), plg.: „*i Greci [...] adottarono l'idronimia locale e abbandonarono l'antica*“ (p. 258). Kitais atvejais lietuviškas vertimas nestilingas, plg.: [Bonfantė] „*palaikė nepriešiskumą Prahos lingvistų mokyklai*“ (p. 14), plg. „*ne sostenne la non opposizione alla scuola di Praga*“ (p. 140); „*Taip pat ir apie lotynų kalbą (= taip pat ir lotynų kalba [yra dinamiška])*“ (p. 38, 14 išnaša); „*(vok. k.) žodžių, kuriems Fraenkeli priskiria „onomatopėjinę“ reikšmę, sąrašė daug žodžių (dauguma), be abejo, taip pat ir vokiečių kalboj yra fonosimboliniai*“ (p. 110), plg. „*ciòè nella lista (in tedesco) delle parole che denotano significati che il Fraenkel chiama onomatopœtici, molto parole (la maggioranza) sono senza dubbio anche in tedesco fonosimboliche*“ (p. 236).

Lietuviški vertimai Bonifaco Stundžios atidžiai redaguoti. Maloniai nu-teikia dėmesys skaitytojui – paaiškintos sąvokos, terminai, išverstos kitakalbės straipsnių citatos, patikslinti faktai (plg. p. 43t), net nurodomos netikslios citatos (plg. p. 130). Abejonių sukėlė tik kai kurių tikrinių vardų rašyba: Valencijos (= Valensijos) uoste, p. 13; Rodericus (= Rodericas), p. 20; Kiparskys, Kiparskyo (= Kiparskis, Kiparskio), p. 105 ir dar vienas kitas mažmožis, pvz., „istorijos“ ir „priešistorijos“ (= priešistorės) reikšmė“, p. 47.

Knyga gražiai Vilniaus universiteto leidyklos išleista, ją puošia Giuliano Bonfantės nuotrauka ir leidinių, kuriuose skelbti jo baltistikos darbai, kopijos. Rinkiniui naudotis būtų dar patogiau, jeigu būtų buvusi parengta joje minimų žodžių rodyklė.

Knygos rengėjai nusipelno padėkos už gerai atliktą baltistikai (ir ne vien jai) naudingą darbą. Italų baltistinio palikimo serija gali tikėtis tęstos – juk dar neturime žymiųjų Matteo Giulio Bartolio, Vittorės Pisanio ir kitų rinkinių...

Literatūra

- Dini, Pietro U. 2000. *Baltų kalbos: lyginamoji istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Dini, Pietro U., Stundžia, Bonifacas (eds.). 2004. *Giacomo Devoto. Baltistikos raštai = Scritti baltistici*. Vilnius: Tyto alba.
- Genre, Renato (ed.). 1986–1994. *Scritti scelti di Giuliano Bonfante I–IV*. Torino: dell’Orso.
- Smoczyński, Wojciech. 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński.
- Zabarskaitė, Jolanta. 1995. Ištiktukų priebalsių fonosemantika (vienanariai pradžios junginiai). *Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 187–204.

Artūras Judžentis
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva
arturas.judzentis@lki.lt

Die litauische Wolfenbütteler Postille von 1573. Band 1. Faksimile, kritische Edition und textkritischer Apparat. Band 2. Einleitung, Kommentar und Register. Herausgegeben von Jolanta Gelumbeckaitė. Wiesbaden: Harrasowitz, 2008. [b. pag.]; LXXX, 408 S.

Agrīnās lietuviešu rakstu valodas pieminekļi radās 16. gadsimtā divās tā laika valstīs – Lietuvas Dižkunigaitijā un Prūsijas hercogistē. Tā kā lietuviešu iespīestās grāmatas aizsākās jau līdz ar Mažvīda katehismu 1547. gadā un aptvēra visu 16. gs. otro pusi, šo pieminekļu ir krietni vairāk nekā tai pat laikā latviešu valodā. Iespīesto un droši zināmo grāmatu no 16. gs. lietuviešu valodā ir ap 20, latviešu valodā vien 4. Turklāt lietuviešu valodas vēstures pētniecībā šiem rakstiem pievērsta liela uzmanība. Pēdējos gadu desmitos jaunos iespīed-darbos – gan faksimilos, gan izdevumos ar plašākiem komentāriem ir izdoti ja ne visi, tad vismaz lielākā daļa 16. gs. iespīesto grāmatu, tāpat arī vairāki rokraksti. Starp tiem jaunākais izdevums ir nesen iznākusi apjomīgā t. s. Volfenbiteles postilla, ko iespīešanai sagatavojusi lietuviešu valodniece Jolan-ta Gelumbeckaite (*Gelumbeckaitė*). Līdz ar to ir izdotas jau trīs no zināmajām 16. gadsimta sprediķu grāmatām lietuviešu valodā: iespīestās 1591. gada Jona Bretkūna (*Aleknavičienė* 2005), 1599. gada Mikaloja Daukšas (*Palionis* 2000), kā arī rokrakstā saglabātā anonīmā Volfenbiteles postilla (1573–1574).

Grūti salīdzināt tik dažādus izdevumus, tomēr redzams, cik milzīgu dar-bu jaunā izdevuma tapšanā ieguldījusi tā sagatavotāja. Tas prasījis gandrīz desmit gadu ļoti rūpīga darba un milzīga atbalsta, kas saņemts gan Vācijā, gan Lietuvā. Lieliskā kvalitātē ir izdots lietuviešu valodas pieminekļis, padarot to pilnībā pieejamu tālākiem pētījumiem.

Volfenbiteles postilla, kuras nosaukums pieņemts pēc tās atrašanās vietas Volfenbiteles Hercoga Augusta bibliotēkā (*Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*), zinātnēi ir pazīstama kopš 19. gs. beigām. Pētnieki tai atkārtoti pievērsušies arī 20. gs., tomēr postillas ierobežotās pieejamības dēļ daudzi jautājumi joprojām nav līdz galam noskaidroti. Līdz šim nozīmīgākos pētījumus veikuši Vilhelms Gaigalats (*Gaigalat*), Viktors Falkenhāns (*Falken-hahn*), Jons Paļonis (*Palionis*), Zīgms Zinkevičs (*Zinkevičius*), kā arī izdevuma sagatavotāja Jolanta Gelumbeckaite. Teksts ticis izdots jau divreiz – kā daļējs faksimilizdevums (Gordons B. Fords – Ford 1965) un atšifrējumā (Jozs Karaciejus – Karaciejus 1995). Tomēr abiem iepriekšējiem izdevumiem ir bijuši vairāki būtiski trūkumi. Tādēļ tikai ar jauno izdevumu postilla interesentiem ir pieejama pilnīgi uzticamā formā.

Izdevumu veido divi sējumi – pirmajā ir lieliskas kvalitātes faksimils, tā atšifrējums, kā arī paskaidrojumi tekstam, otrā – ievaddaļa, komentāri un reģistri. Apskatu tomēr gribas sākt ar otro daļu, jo tieši tā ievada izdevumā kopumā. 80 lpp. garais ievads sniedz ļoti daudz vērtīga materiāla gan par

Volfenbiteles postillu, gan visu laikmeta kontekstu no dažādiem aspektiem. Vispirms aprakstīts pats manuskripts kā rakstu pieminekli. Ļoti nozīmīga ir daļa, kur aplūkota manuskriptā lietotā grafika – raksta veids, kas ir humānistu kursīvs, ko dažviet papildina gotiskais kursīvs. XVII–XXVI lpp. raksturots šrifts, atsevišķas lasījuma grūtības, teikto ilustrējot ar daudziem attēliem. Šo materiālu labi var izmantot ne tikai postillas, bet arī citu tā laika rokrakstu studijām.

Tālāk seko manuskripta satura apraksts un analīze. Sniegts visu sprediķu saraksts, kā arī analizēta perikopju tekstu izvēle un atsevišķas atkāpes no sava laika tradīcijas. Perikopju saraksts katram sprediķim atrodams pirmā sējuma beigās (360.–375. lpp.), kur Volfenbiteles postillas perikopes salīdzinātas ar Romas misāles, Mārtiņa Lutera, kā arī citu 16. gs. lietuviešu perikopju avotiem. Atsevišķā nodaļā sīki analizēti sprediķu tulkojumu avoti. Kaut manuskripta sākumā norādīti vairāki avoti, J. Gelumbeckaites pētījumā noskaidrots, ka faktiski sprediķu teksti tulkoti no trīs autoru – Nīlsa Hemingsena (*Hemingsen*), Johanesa Špangenbergā (*Spangenberg*) un Daniela Grēzera (*Greser*) – latīņu valodā sarakstītiem sprediķu krājumiem. Izdevuma autore sniedz tabulas ar visu anonīmās postillas sprediķu avotiem. Šis, kā norādīts, ir viens no retajiem lietuviešu luterāņu tekstiem, kas tulkots tieši no latīņu valodas bez citu valodu starpniecības.

Manuskripta datējums ir 1573.–1574. gads, kad veikts noraksts no agrāka teksta, kas tulkots laikā starp 1565. un 1573. gadu (XLIV–XLV lpp.). Norakstītājs bijis Jurbarkas lietuviešu mācītājs Jons jeb Johans Bīlauks (v. *Bielauk*, liet. *Bylaukis*), un izdevēja sniedz papildu pierādījumus šim jau 20. gs. vidū izvirzītajam pieņēmumam. To, ka postilla ir noraksts, rāda specifiskas teksta iezīmes, kas sīki analizētas L–LIV lpp. Savukārt tulkojuma valodas eklektisms apliecina, ka tas tapis, strādājot vairākiem cilvēkiem. To valodnieki norādījuši jau agrākos pētījumos par tulkojuma dialektālo pamatu. Jaunizdevumā interesanta ir arī kļūdu un labojumu tipoloģija, kas rāda norakstītāja Bīlauka darba stratēģiju. Atsevišķi analizēti arī divu citu 16. gs. darbinieku – Patrokla Vēvera (*Welver*) un Mihaela Sapūna (*Sappuhn*) – veiktie labojumi tekstā.

Tālākā nodaļā aprakstīts manuskripta liktenis. Vispirms sniegts laikmeta konteksts, aplūkojot 16. gs. lietuviešu valodas situāciju gan Prūsijā, gan Lietuvā. Pārskatāma un ļoti noderīga ir tabula par visiem zināmajiem lietuviešu tekstiem Prūsijā 16. gs. (LXVI–LXVIII lpp.) Tai seko manuskripta zināmā vēsture kopš tā rašanās līdz apzināšanai 19. gs. beigās un tālāk līdz mūsdienām. Aplūkota arī publicējamā avota pētniecības vēsture, ko lieliski papildina bibliogrāfija ar visiem rakstiem un izdevumiem, kuros plašāk vai šaurāk analizēta Volfenbiteles postilla (77 vienības – LXXIII–LXXV lpp.).

Ievaddaļu noslēdz rokraksta izdevuma sagatavošanas principu apraksts (LXXV–LXXX lpp.), kas ietver gan pamatteksta transkripcijas un labošanas principus, gan arī tekstuāli kritiskā aparāta un komentāru izveides principus.

Izdevuma komentāru daļa (3.–266. lpp.) lietojama kopā ar pamattekstu, jo satur norādes uz attiecīgām postillas lappusēm. Tas ir ļoti plašs un vispusīgs materiāls, kas rāda, cik pamatīgi izdevēja ir iedziļinājusies darbā. Te ir gan komentāri par rakstības problēmām, gan plaši iztirzājumi par dažādiem teksta izcelsmes jautājumiem ar atsaucēm uz tālākiem avotiem un literatūru. Daudzviet atrodams arī postillā esošā lietuviskā perikopes teksta fragmenta sastatījums ar citiem 16. gs. lietuviešu tekstiem, kā arī tā laika latīņu un vācu (Lutera) avotiem, kas noder tulkojuma vēstures pētījumam.

Pēc komentāru daļas ievietoti dažādi reģistri (267.–375. lpp.): tekstā lietotie saīsinājumi (daļai doti arī attēli no oriģināla), sprediķu tulkojumu avoti, Bībeles un mitoloģisko personu uzskaitījums, minētas citas personas un viņu darbi (ne tikai oriģinālā, bet arī izdevējas ievadā un komentāros minētās personas), oriģinālā citēto Bībeles fragmentu saraksts (ne tikai perikopes), perikopju saraksts. Izdevuma otro daļu noslēdz avotu un literatūras saraksts (379.–408. lpp.).

Izdevuma pirmo sējumu veido manuskripta faksimils un kritisks teksta atšifrējums, kas izkārtots atvērumos – oriģināla lappuse redzama tai pusē, kur manuskriptā, pretējā pusē ir teksta atšifrējums. Lappuses apakšā paskaidroti labojumi tekstā, kā arī doti īsi paskaidrojumi ar tālākām norādēm uz plašākiem komentāriem izdevuma otrajā daļā. Savukārt tālākai Volfenbīteles postillas teksta pētīšanai izmantojama teksta elektroniskā versija, kas atrodama Lietuviešu valodas institūta mājaslapas seno rakstu nodaļā (<http://www.lki.lt/seniejirastai/home.php>). Tur pieejama arī virkne citu agrīno lietuviešu tekstu no 16.–19. gs.

Jolantas Gelumbeckaites sagatavoto Volfenbīteles postillas izdevumu grūti par augstu novērtēt. Tajā ieguldīts milzīgs un skrupulozs darbs, kas devis lieliskus rezultātus un jau ticis novērtēts (Palionis 2009). Līdz ar šo izdevumu nu jau gandrīz visi 16. gs. lietuviešu teksti ir padarīti viegli pieejami pētniecībai un ļaus vēl vispusīgāk pētīt un aprakstīt lietuviešu valodas un rakstu vēsturi tās sākuma posmā.

Literatūra

Aleknavičienė, Ona. (par.) *Jono Bretkūno Postilė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla. 2005.

Ford, Gordon B. (ed.). 1965. *The Wolfenbüttel Lithuanian Postilė Manuscript of the Year 1573 with a general introduction I*. Louisville: Pyramid Press.

Karaciejus, Juozas (par.). *Wolfenbüttelio Postilė*. Vilnius: Žara. 1995.

Palionis, Jonas. (par.) 2000. *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*. Vilnius: Baltos lankos.

Palionis, Jonas. 2009. Naujas, monumentalus Volfenbiutelio postilės leidimas. *Metai*, 5–6, 131–136.

Pēteris Vanags
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
pvanags@latnet.lv

И.С.Кошкин. Русско-германские языковые контакты в грамотах Северо-Запада Руси XII–XV вв. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2008. 170 с.

Krievu valodas kontakti ar citām valodām Baltijas un Ziemeļrietumu Krievijas areālā jau gadiem ir Latvijas Universitātes slāvu valodniecības profesora Igora Koškina pētniecības objekts. Šoreiz viņš pievērsies galvenokārt krievu un vācu valodas kontaktiem, tomēr bez uzmanības nav atstāti arī krievu valodas kontakti ar latviešu valodu. Galvenais pētījuma objekts ir 12.–15. gs. līgumi, kas bieži atrodami divās – krievu un lejasvācu versijās. Tas bijis ļoti izmantojams materiāls salīdzinošai analīzei un savstarpēju ietekmju meklējumam. Grāmatu veido trīs daļas – ievads problemātikā un teorētiski jautājumi; tradicionālās sintagmātiskās formulas senkrievu un viduslejasvācu valodā un to savstarpēja ietekme; leksēmas skr. *мятель* ‘apmetnis’ rašanās un tās tālākais liktenis. Bez šiem galvenajiem aplūkotīti vēl citi jautājumi, kas saistoši arī latviešu valodas pētniekiem.

Grāmatas pirmajā daļā (3.–36. lpp.) Igoris Koškins ievada vispārīgajā krievu un viduslejasvācu valodas kontaktu problemātikā, kā arī sniedz ieskatu par krievu valodas kontaktiem Livonijā – gan ar vācu, gan latviešu valodu. Tālāk dots teorētisks pamatojums un autora nostādnes jautājumā par tradicionālajām sintagmātiskajām formulām kā viduslaiku dokumentu valodas būtiskiem elementiem, raksturota šo teksta vienību specifika, tipoloģija, izcelsme. Norādīta šo formulu saistība arī ar folklorā lietotajām formulām un to kopīgās saknes senajā kulta valodā, kas devusi pamatu gan folkloras, gan mutisko juridisko tekstu valodai. Atsevišķi aplūkoti formulu tipi krievu un latviešu valodā, kam var būt raksturīgi triju veidu semantiskais saistījums: sinonīmija, antonīmija un paronīmija. Kā sinonīmiskā tipa paraugi līdzās citiem minēti latviešu tautasdziesmās lietotie *gari ceļi, garš ceļš, agri cēlējiņš, agri celties, augsti kalni* (27.–29. lpp.). Elementu sinonimitāte šais gadījumos gan nosakāma tikai etimoloģiskajā analīzē, jo to cilme saistāma ar semantiski tuvām leksēmām. Kā apakštīps šiem sinonīmiskajiem saistījumiem minēts divu vai vairāku tuvas nozīmes leksēmu atkārtojums, piemēram, *caunīte, vāverīte* (32. lpp.), ko Arturs Ozols saucis par *blīvējumiem* (Ozols 1961: 227–254). Kā otra – antonīmiskā – tipa piemēri minēti, piemēram, *la. dienīņa – naksniņa, kalni – lejas, mirstu – dzīvoju, liels – mazs, bagāts – nabags* (33. lpp.). Jāteic gan, ka semantiskā atšķirība no nupat minētā pirmā tipa apakštīpa ar tādu pašu sintaktisku struktūru ir visai subjektīvi nosakāma. A. Ozols tos visus ir aprakstījis kā blīvējumus. Arī trešajam jeb paronīmiskajam tipam I. Koškins min latviešu tautasdziesmu piemērus: *gaiļi – gaigaliņi, kalu – kājiņu* (34.–35. lpp.). Tomēr tie šķiet patālu no tradicionālās paronīmu izpratnes. Turklāt tieši šos pēdējos negribētos īsti uzskatīt par kādām tradicionālām

formulām, bet par noteiktu stabilu sintaktisku konstrukciju paraugiem, kā to darījis A. Ozols (1961:143–254).

Nodaļā par tradicionālajām sintagmātiskajām formulām senkrievu līgumu valodā aplūkotas trīs šādas formulas un to paralēles lejasvācu valodā. Vispirms aprakstītas formulas skr. *зорою и водою* un vlv. *to lande unde to watere* ‘pa sauszemi un ūdeni’ (37.–58. lpp.) – to funkcionēšana avotos, iespējamie varianti, semantiskā saistījuma veids, kā arī lietojuma areāls. Tā kā senkrievu formula lietota tikai Novgorodas un Pleskavas dokumentos un nav sastopama citviet slāvu valodās, savukārt ģermāņu valodās formulai ir plašs un sens lietojums, autors secina, ka krievu valodā tā radusies viduslejasvācu valodas iespaidā viduslaiku kontaktu rezultātā tieši dokumentu valodā.

Sarežģītāks ir jautājums par skr. *дoкoнъчати миръ* un vlv. *vrede endigen* ‘slēgt mieru’ saistību un izcelsmi (58.–104. lpp.). Analīzē I. Koškins nonācis pie secinājuma, ka formulām ir neatkarīga izcelsme slāvu un ģermāņu valodās, tomēr valodu kontaktu rezultātā tās varētu būt savstarpēji ietekmējušās. Atsevišķi iztīrāta arī abu valodu formulu komponentu etimoloģija. No latviešu valodas izpētes viedokļa nozīmīgi, ka autors veltījis atsevišķu uzmanību arī lietvārda la. *miers* analīzei (74.–77. lpp.), par kura izcelsmi – aizguvums vai mantots vārds – līdz šim nav vienota viedokļa. Balstoties uz leksēmu zilbes intonāciju analīzi gan latviešu, gan slāvu valodās, autora secinājums – tas ir kopīgs baltu un slāvu valodu vārds. Jāpiebilst tikai, ka liet. *mieras* ir zināms vienīgi no Mažvīda rakstiem, tāpēc tam nav zināma zilbes intonācija (LKŽ VIII 150). Tomēr pilnīgi aizgūšanas iespēju autors neizslēdz. Ja tas būtu aizguvums no slāvu valodām, tam jābūt ļoti senam, vēl pirms slāvu pirmvalodā notikušās metatonijas.

Trešā analizētā formula ir skr. *дoбpии людие*, vlv. *gude lude* ‘labi ļaudis’, skr. *oумнь мoужь* un vlv. *wise lude* ‘gudri ļaudis’ (105.–132. lpp.). Abas pirmās formulas ir plaši lietotas gan ģermāņu valodās, gan krievu dokumentos, tāpat folklorā, tām ir paralēles arī latīņu valodā – *boni viri*, *boni homines*, turklāt abās valodās iespējami vairāki formulu varianti. Tāpēc autors sliecas domāt, ka šīs formulas nav radušās valodu kontakta rezultātā, bet gan atspoguļo senāku valodas slāni, kad vārds ‘ļaudis’ apzīmēja brīvos kopienas locekļus. Vēlāk šai sākotnējai nozīmei kļūstot izplūdušākai, lietvārds nozīmes precizēšanai papildināts ar adjektīvu. Paralēle redzama arī latviešu tautasdziesmā lietotajā formulā *labi ļaudis*, arī *lieli, diži, gudri ļaudis* (122.–124. lpp.). Savukārt senkrievu formula *oумнь мoужь* ir fiksēta tikai vienā līgumā starp Smoļensku, no vienas puses, un Rīgu un Gotlandi, no otras puses, tāpēc tā uzskatāma par viduslejasvācu valodas iespaidā radušos (119.–120. lpp.).

Interesanta ir grāmatas nodaļa, kas veltīta leksēmas skr. *мятель* ‘armetnis’ vēsturei. Tās vēsture līdz šim ir bijusi neskaidra. Šaubu nav, ka vārds

ienācis senkrievu valodā no ģermāņu valodām, tomēr tās avots nevar būt forma *mantel*, jo tādā gadījumā senkrievu valodā būtu jābūt formai **motelb* (136. lpp.), bet reāli fiksētā forma rāda, ka aizguvuma avotvārdā jābūt savienojumam *en*. Tādu formu nav ne vācu, ne skandināvu valodās. Tomēr tāda ir atrodamā Ziemeļjūras ģermāņu – senangļu un senfrīzu valodās. Ņemot vērā nozīmīgo lomu, kāda seno frīzu tirgotājiem bija gan Ziemeļjūras, gan Baltijas areālā laikmetā pirms senkrievu valodā zuda nazālie diftongi (līdz 9. gs.), autors izvirza hipotēzi, ka senkrievu aizguvuma avots ir tieši senfrīzu valodas forma, kas reāli fiksēta ar *e* vokālismu saknē – *mentel* (139. lpp.). Iespējama būtu pat forma **mentil* (140.–141. lpp.), kas vēl precīzāk atbilstu senkrievu valodas formai – ne tikai saknes, bet arī otrajā zilbē.

Atsevišķi aplūkots tālākais senkrievu valodas vārda ceļš – tas ir bijis avotvārds aizguvumam latviešu valodā *mētelis* (142.–145. lpp.). Latviešu vārda pamatā ir senkrievu forma [m'at'el'], un pārņemot vārdu, veikta tāda pati skaņu substitūcija kā, piemēram, vārdā *svēts* no skr. *свѣтъ* [sv'at]. Autors ar piemēriem rāda, ka leksēma *mētelis* latviešu valodā ir plaši izplatīta un jau sen ir iesakņojusies, par ko liecina gan tās plašais lietojums tautasdziesmās, gan ietveršana jau 17. gs. vārdnīcās (Mancelis un Langijs).

Te varētu piebilst, ka liecību par lietvārda *mētelis* izplatību jau 16.–17. gs. ir krietni vairāk. Latviešu seno rakstu korpuss (www.ailab.lv/senie) ļauj vēl plašāk aplūkot vārda lietojumu agrīno rakstu periodā. Pirmo reizi lietvārds *mētelis* fiksēts jau 1587. gada perikopju krājuma Kristus ciešanu stāsta daļā: *Tad yeme Pilatus Jefum .. vnde licke tham wene darge Szide M h e t e l l e apkārth* EE 1587, 90. Ar to tulkota Johanesa Būgenhāgena teksta daļa *vnde deden em eine purpuren m a n t e l n an*, kas balstās Mārtiņa Lutera Bībeles (citēts pēc Luther 1972) tulkojumā *vnd legten jm einen Purpur m a n t e l an* Mt 27:28. Tā pati leksēma saglabāta arī 1615. gada izdevumā: *licke tham wene darge Szide M h e t e l l e apkārth* EE 1615, 80. Tā lietota arī turpmākos luterāņu rokasgrāmatas izdevumos – atrodamā G. Manceļa 1631. gada redakcijā: *aplicka winjam weenu pašsarrkanu dahrgu M e h t e l i apkahrt* LVM 1631, 103; K. Fīrekera 1685. gadā Kurzemes rokasgrāmatā publicētajā versijā: *aplikke tam weenu pašarkanu dahrgu M e h t e l i apkahrt* VLH 1685, 142. Gan Manceļa, gan Fīrekera tekstos leksēma atrodamā arī citos fragmentos. Turklāt Mancelis to lietojis arī savā Sprediķu grāmatā (1654). Savukārt ļoti plaši tā lietota Glikā sagatavotajā pilnajā Bībeles tulkojumā, piemēram, *To M e h t e l i / ko es Troada pee Karpu esmu atstahjis/ nešs nahkdams lihdfi* JT1685, 2Tim, 4:13, *Un viņšch šazzija us to: apmettees šawu M e h t e l i / un eij man pakkaļ.* JT1685, Apd, 12:8, *Un aplikke viņnam pašarkanu dahrgu M e h t e l i apkahrt* JT1685, Mk, 15:17. Jaunajā Derībā, kas latviešu tekstu korpusā pagaidām ir vienīgā Bībeles daļa, pavisam ir septiņi vārda lietojuma gadījumi. Salīdzinot latviešu tekstu gan ar Lutera vācu versiju, gan grieķu

un latīņu tekstiem, redzama tulkojuma stratēģija – gan Luters, gan Gliks ir samazinājuši apzīmējumu skaitu. Ja grieķu un arī latīņu versijās ir četri dažādi apzīmējumi: *χλαμυδα (κοκκινην)* – *clamydem (coccineam)* Mt 27:28, 31, *πορφυραν* – *purpuram* Mk 15:17, 20, *ματιον* – *vestmentum* Lk 6:29, Apd 12:8, *φαλονην* – *paenulam* 2 Tim 4:13, Lutera tulkojumā tādi ir tikai divi: *Purpur* Mk 15:17, 20 un *Mantel* pārējos gadījumos. Savukārt Glika tulkojumā visos minētajos pantos lietots *mētelis*. Gan Luters, gan vēlāk Gliks acīmredzami tuvinājuši dažādās reālijas sava laika vācu resp. latviešu ļaužu izpratnei. Jādomā, ka latviešu tulkojuma stratēģiju šai gadījumā ir ietekmējusi Lutera virzība.

Kā jau autors minējis, leksēma *mētelis* fiksēta arī divās 17. gs. vārdnīcās, bet pārsteidzošā kārtā tās nav Kristofora Firekera vārdnīcas manuskriptā. Zīmīgi, ka arī Georgs Elgers savā evaņģēliju un epistulu tulkojumā (ap 1640), Kristus ciešanu stāsta tekstā nelieto leksēmu *mētelis*, bet vārdkopu *purpuru drēbe* (*purpuru dræba* Elg EE 70, 28, *purpuru dræbe* Elg EE 71,5, arī 72,1).

No materiāla redzams, ka visi latviešu 16. un 17. gs. avoti ar leksēmu *mētelis* saprot viena veida virsējo apģērba gabalu, ko varētu apzīmēt par ‘apmetni’. Tieši šādu nozīmi postulējis arī Igors Koškina recenzējamajā izdevumā.

Grāmatu noslēdz kopsavilkums (146.–152. lpp.), kurā atkārtoti galvenie nodaļu secinājumi, tai seko visai plašs avotu un literatūras saraksts. Kopumā grāmata jāvērtē kā nozīmīgs un vērtīgs pienesums valodu vēsturisko kontaktu izpētei Baltijas un Krievijas ziemeļrietumu areālā un jāgaida Igora Koškina turpmākie pētījumi par senkrievu valodas iespaidu latviešu valodas vēsturē.

Avoti un literatūra

- EE 1587 = *Euangelia vnd Episteln* [...] Gedruckt zu Königsperg in Preuffen / bey Georgen Osterbergern. M. D. LXXXVII.
- EE 1615 = *Euangelia vnd Episteln* [...] Gedruckt in der Königl. Seefadt Riga in
- Elg EE = *Evangelien und Episteln ins Lettische übersetzt von Georg Elger*. Bd. 1. Texte. Hrsg. von Kārlis Draviņš. Lund: Slaviska institutionen vid Lunds universitet, 1961.
- JT 1685 = *Tas Jauns Testaments Muhfu KUNGA JESUS KRJSTUS* [...] RIGA Gedruckt durch Johann Georg Wilcken [...] MDCLXXXV.
- LKŽ VIII = *Lietuvių kalbos žodynas*. T. 8. Vilnius: Mintis, 1970.
- Luther, Martin. 1972. *Die gantze Heilige Schrift Deutsch, Wittenberg 1545*. Letzte zu Luthers Lebezeiten erschienene Ausgabe. Hrsg. von Hans Volz unter Mitarbeit von Heinz Blanke. München: Rogner & Bernhard.
Liefflandt / bey Nicolaus Mollin / 1615.
- LVM 1631 = *Lettisch Vade mecum*. [...] Durch GEORGIUM MANCELIUM [...] Gedruckt zu Riga / durch vnd in Verlegung Gerhard Schröders. [1631.]
- Ozols, Arturs. 1961. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- VLH 1685 = *Vermehretes Lettifches Hand=buch* [...] MITAU [...] George Radetzky / 1685.

Pēteris Vanags
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultāte
Baltu valodniecības katedra
Višvalža iela 4a, LV-1050 Rīga, Latvija
pvanags@latnet.lv

IZDOŠANAS PRINCIPI

1. Izdevuma tematika

Baltu Filoloģija (BF) publicē pētnieciskus darbus visās baltu valodniecības jomās. Tiek pieņemti arī raksti par citu tematiku, kas var interesēt baltistus. Gaidīti tiek arī pārskata raksti, kas aplūko pētniecības stāvokli noteiktās baltistikas nozarēs.

2. Vērtēšana

Visus rakstus, kas iesniegti publicēšanai, izvērtē anonīmi, un tiem jābūt sagatavotiem tā, lai autora identitāte nav atklāta ne tekstā, ne bibliogrāfiskajās norādēs. Manuskriptus lasa vismaz divi vērtētāji, kas iesaka to pieņemt vai noraidīt, norādot īpašus iemeslus savam lēmumam.

3. Valoda

BF publicē rakstus latviešu, lietuviešu, angļu un vācu valodā. Autoriem, kuriem raksta valoda nav dzimtā, jā rūpējas, lai viņu manuskripti būtu valodas ziņā sakārtoti jau pirms to iesniegšanas.

4. Manuskripta forma

Autori ir aicināti iesniegt redakcijai divus manuskripta eksemplārus. Titullapā jānorāda raksta nosaukums, autora pilns vārds un akadēmiskā piederība. Katram pētnieciskajam rakstam jāpievieno kopsavilkums angļu valodā (līdz 250 vārdiem), kas atspoguļotu satura būtību. Autori ir aicināti kopā ar manuskriptu iesūtīt tā tekstu arī disketes formātā. Manuskripti ir jādrukā ar divu intervālu lielu atstarpi. Cik vien iespējams, jāizvairās no norādēm parindēs. Tabulas, diagrammas un kartes iesniedzamas, tās numurējot un nosaucot, uz atsevišķām lapām manuskripta beigās. Tekstā jābūt atsaucēm un jānorāda to aptuvena vieta. Valodu piemēri tekstā jānod kursīvā, kam nepieciešamības gadījumā seko tulkojums vai skaidrojums, kas rakstāms starp apvērstiem komatiem.

5. Atsauces

Atsauces tekstā ir jānod, minot autora/redaktora uzvārdu, izdošanas gadu un vajadzīgo lappuses numuru, piemēram, (Rudzīte 1964: 15). Ja ir atsauces uz vairāk nekā vienu tā paša autora publikāciju vienā gadā, aiz gada skaitļa jāpievieno burti *a*, *b*, utt. Ņemot vērā kontekstu, vai nu visai atsaucēi, vai tikai gadam un lappusei jābūt iekavās. Literatūras sarakstā ir norādāmi visi darbi,

uz kuriem atsaucies autors. Citi darbi sarakstā nav ievietojami. Literatūras saraksts ir kārtojams alfabēta secībā pēc autoru /redaktoru uzvārdiem, norādot pilnu bibliogrāfisko informāciju. Piemēri:

Monogrāfija:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Rakstu krājums:

Blinkena, Aina (ed.). 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Sējums sērijā:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Raksti žurnālos un rakstu krājumos:

Lagzdīņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 247–259.

PUBLICATION POLICY

1. Subject matter

Baltu Filoloģija (BF) publishes research studies in all areas of Baltic linguistics. Papers on non-Baltic subjects of interest to Balticists may also be considered. Review articles (longer analytical essays or broad surveys of research in specific areas) are also welcome.

2. Evaluation

All articles submitted for publication are reviewed anonymously and should be presented in such a way that the author's identity is not revealed either in the body of the manuscript nor in bibliographic references. Manuscripts are read by at least two evaluators, who recommend acceptance or rejection, giving specific reasons for their decision.

3. Language

BF publishes contributions in Latvian, Lithuanian, English and German. Authors whose language of contribution is non-native are encouraged to have their manuscript reviewed for language before submission.

4. Manuscript format

Contributors are requested to send two copies of the manuscript. The title page must contain the title and the author's name and affiliation. Each manuscript should be accompanied by an English abstract (max. 250 words), summarizing the conceptual content of the article. Manuscript texts should be double-spaced. Footnotes should be avoided unless absolutely necessary. Tables, diagrams and charts should appear on separate sheets at the end of the manuscript, numbered consecutively and titled. Reference must be made in the text and approximate position indicated. Language examples in the body of the text should be italicized and when necessary followed by the gloss, which is to be enclosed between single inverted commas.

5. References

References are cited in the text by giving the name of the author/editor, year of publication, and the page reference, e.g. (Rudzīte 1964: 15). If more than one article by the same author from the same year is quoted, *a*, *b*, etc. should follow the year. The context determines whether all of the above information,

or all minus the author's name, should be in parentheses. The reference section should include all works referred to in the text and these works only. They are to be listed in alphabetical order by author/editor, with complete bibliographical details. Examples:

Monograph:

Rudzīte, Marta. 1964. *Latviešu dialektoloģija*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo, etc.: Universitetsforlaget.

Edited collection:

Blinkena, Aina (ed.). 1997. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis.

Volume in a series:

Schmalstieg, William R. 2000. *The Historical Morphology of the Baltic Verb*. Washington: Institute for the Study of Man. (Journal of Indo-European Studies. Monograph No. 37)

Articles in journals and collections:

Lagzdīņa, Sarmīte. 1998. Adverbien, Präpositionen oder Halbpräpositionen? *Linguistica Baltica* 7, 151–166.

Rudzīte, Marta. 1997. Izloksne vietvārdos. *Savai valodai. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Goda loceklim Rūdolfam Grabim veltīts piemiņas krājums*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 247–259.

BALTU FILOLOĢIJA
XVIII (1/2) 2009
Baltu valodniecības žurnāls
Redaktors Pēteris Vanags
Iespiests SIA "Latgales druka"

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas iela 5, Rīga, LV-1010
Tālrunis: 7034535